N. IORGA

Istoria românilor în chipuri și icoane

HUMANITAS

Istoria românilor
în chipuri şi icoane

Prezenta ediție
reproduce textul apărut
la
Editura „Ramuri" S.A.
Craiova, 1921

Transcrierea s-a făcut conform normelor ortografice în vigoare (adoptate în 1953) și respectă particularități de limbă ale epocii. Au fost operate unificări de lexic și corectate greșeli de tipar, inclusiv cele semnalate în erată.

N. IORGA

Istoria românilor în chipuri și icoane

HUMANITAS
BUCUREȘTI, 1992

Coperta: DOINA ELISABETA ȘTEFLEA

I S B N 973-28-0200-6

Introducere

Cînd, răspunzînd invitaţiei unui aristocratic grup feminin, N. Iorga a ţinut cea dintîi dintre conferinţele care se retipăresc aici, istoricul avea numai 33 de ani, iar de atunci au trecut 88, timp destul ca să îmbătrînească opera unui autor tînăr. De ce totuşi cartea apărută în 1905 îşi păstrează încă atracţia pentru cititorii succesivelor generaţii, aflate la o mare distanţă, nu numai cronologică, ci şi psihologică faţă de începutul de veac? Explicaţia se găseşte, cred, atît în vigoarea stilului, cît şi în vitalitatea intelectuală a unei reconstituiri prin care istoria românească, nici plăsmuire a imaginaţiei, nici schemă stearpă şi rigidă, mărturiseşte despre zbuciumul fiinţei omeneşti dintotdeauna şi despre rosturile veşnice ale poporului nostru.

„Chipuri şi icoane" — titlul are nevoie de o interpretare. Imaginea *portretelor* şi a *tablourilor*, caracteristică pentru tehnica narativă a lui Iorga, se ivise firesc şi în introducerea la *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, pe care el o scrisese în 1900: „o istorie literară nu e o banală galerie, o sală de expoziţie sau de mezat, pe pereţii... căreia se atîrnă conştiincios pînze răzleţe, în cari bătrînul cleric e pus lîngă vioaia păstoriţă şi eroul îmbrăcat în zale lîngă funcţionarul la pensie care ţine în mînă tabachera anilor săi din urmă". Sau: „Un frumos tablou nu-şi va pierde toate însuşirile sale într-o sală nepotrivită, între pînze cari nu se armonizează cu dînsul, ci le va păstra în cea mai mare parte. Dar... aşezată între lucrările concepute în acelaşi spirit şi executate cu aceeaşi tehnică, opera pictorului îşi va vădi toată puterea-i de impresie" [1]. Pentru scriitura lui Iorga, influenţată de exemplul romantic al picturii, stilul nu e doar o problemă de temperament, ci chiar una de metodă.

Capacitatea de a reține detaliul expresiv se asociază cu o experiență care a crescut repede. Iorga a fost pretutindeni și *a văzut tot*. Călătoriile prin țară îi îngăduiseră, în numai doi ani, 1903—1904, să acumuleze o cunoștință directă a locurilor, esențială pentru culoarea locală. Își amintește, de pildă, la Neamțu, gropnița lui Ștefan I: „în biserica mănăstirii... la dreapta, se înfundă un gang de întunerec". S-a aplecat asupra pietrei de mormînt pe care stolniceasa Sima i-a pus-o în 1602 soțului ei: "la Stănești, într-un colț muced și negru, lumina făcliei te ajută să descoperi priveliștea luptei lui Stroe Buzescu cu acel tătar".

Memoria lui Iorga, e alteori, auditivă. Viziunea este a vestigiilor, a ruinelor, pe cînd auzul îl duce mai departe într-un trecut consubstanțial cu prezentul, suind împotriva curentului devenirii istorice. Așa îi revine în minte „cum strigau încă în copilăria mea bocceangiii cari mergeau din casă în casă". Găsește prilejul de a vorbi nu de o abstractă „industrie textilă" din vocabularul prin care limba de lemn ne-a îndepărtat de realitate, ci de „piuele al căror zgomot, bufnitura pilugelor în moalele postavului, se aude și acum lîngă cutare izvor de pădure prin munții Argeșului și Vîlcei". Culegînd orice fărîmitură de senzație, această memorie mereu emotivă contribuie la altoirea adîncă a concretului în textul istoric. Dacă ne întoarcem la relatarea unei călătorii din 1904, publicată prima dată în *Sate și mănăstiri din România*, o scurtă notă despre un popas al trăsurii, pe drumul dintre Surpatele și Hurezi, se dovedește a fi la originea pasajului citat: „Mai încolo, la o piuă, unde se opresc caii pentru adăpat, se aud în neagra singurătate pustie foșnetul răpezit al apei și bufniturile surde ale maiurilor pe sumane" [2].

Aceeași sensibilitate la concret se întrevede și din enumerarea cu voluptate, în lungi cadențe, a mărfurilor importate de un negustor ardelean la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: „postavuri de Brünn, mătăsuri de Lyon, muselină engleză, cameloturi, fir pentru împodobirea veșmintelor sau galoane, carâte, pînzeturi de Linz, cituri, belacoase de Veneția, sticlării, oglinzi, ceasornice, icoane de smalt, ceară tare, pesmeți, vinuri apusene, ananas" și, mai ales, „tabacul de Pernambuco". Farmecul unei asemenea taxonomii nu-i evident decît pentru cine, descifrînd, cuvînt cu cuvînt, chirilica încîlcită a documentelor, s-a bucurat să descopere în elementele ei, firești și stranii totodată, viața care a fost și să viseze la sonoritatea exotică a unor nume uitate.

În acest caz, însăși emoția confruntării cu diferența dintre prezent și trecut presupune o distanță pe care numai un efort intelectual o poate anula. Dar a culege din ambianța contemporană frînturi care

au rămas neatinse de schimbare înseamnă a gîndi istoria sub semnul continuității. Este ideea de care sînt pătrunse aceste cercetări de semantică istorică, minuțioase ca o analiză de laborator și totuși pururi strălucitoare de intuiție umană. Istoricul își concepe obiectul de studiu în perspectiva „duratei lungi", despre care generațiile următoare aveau să afle de la Braudel, pe cînd lui Iorga necesitatea de a-și extinde investigația pe o perioadă cît mai îndelungată i-a apărut din lectura unor maeștri care l-au influențat hotărîtor, ca Michelet și Ranke. Nu de mult, el a fost comparat cu Burckhardt fiindcă amîndoi au păstrat neprihănit spiritul Luminilor, căruia ei îi datorau sentimentul răspunderii învățatului față de comunitate[3].

Iluminism și naționalism — coexistența lor, dificilă oriunde altundeva, se armonizează la N. Iorga. Dovadă, această carte, la originea ei, o serie de conferințe, tipică formă de acțiune a celui pe care-l îndeamnă iluzia că problemele sociale se rezolvă prin eliminarea unei carențe de informație. „Educația poporului", ideal scump iluminiștilor, începea prin aceste întîlniri ale profesorului cu domnișoare și doamne de neam vechi și nobil. Totodată însă, ascultătoarele fiind „din acea clasă a societății noastre care părea mai străină de aspirațiile românești", se impunea familiarizarea lor cu trecutul național. Inițiere, de altfel, înlesnită de tipul de cultură al marilor familii și esențială din punctul de vedere al lui Iorga, pentru care identitatea națională se definește în funcție de tradiție. Vom vedea mai departe ce semnificație au avut, în biografia politică a lui N. Iorga, prelegerile de la Societatea Femeilor Române.

Remarcabilă prin forma ei, în care stilul literar nu e un adaos exterior de frumusețe, ca la blocul de beton placat cu marmură, ci necesitate lăuntrică și exigență de metodă, cartea nu este mai puțin interesantă prin concepția sa, prin sistemul științific a cărui temelie o consolidează. Anul 1905 este un prag în istoria personală a lui N. Iorga: acum apar atît *Geschichte des rumänischen Volkes*, cît și primele două volume din *Istoria românilor în chipuri și icoane*, ceea ce înseamnă că au fost rezultatul aceleiași reflecții asupra societății românești[4]. Nimic nu seamănă atît de mult cu lucrarea de care ne ocupăm aici ca partea economică și culturală din sinteza în limba germană: capitolele despre orașe și, mai cu seamă, despre sate, cu explicația structurilor lor sociale, cu expunerea condițiilor lor de viață materială și cu cercetarea literaturii populare, a vocabularului chiar, pentru a recunoaște, prin această metodă de *arheologie culturală*, civilizația primordială a Evului Mediu românesc. Un exemplu îi venise desigur autorului din partea mai vîrstnicului său prieten K. J. Jireček, istoricul ceh al sîrbilor și bulgarilor, dar în această direcție îl îndrumase

însuși Karl Lamprecht, al cărui seminar de la Leipzig, frecventat de Iorga în 1893, opunea studiului individualităților politice o interpretare a istoriei ca produs al psihologiei maselor. Din aceeași sursă va deriva apoi, prin Marc Bloch și școala „Analelor", acea istorie a mentalităților care e astăzi pe cale de a deveni autonomă.

Geschichte des rumänischen Volkes, insuficient cunoscută în țară, — cel puțin pînă la traducerea în românește din anii 1922-1928 — și criticată sever aici de singurul ei recenzent [5], a fost totuși cel dintîi mare succes științific din cariera lui N. Iorga. Despre *Istoria românilor în chipuri și icoane* nu s-a spus nimic, nici măcar de rău. După toate semnele, cartea n-a reținut atenția lumii savante, nici la început, nici la retipărirea, îngăduită de bunăvoința editorului craiovean C. Șaban Făgețel, în 1921. Fragmente din ea au mai apărut într-o antologie școlară [6].

De fapt, concepția lui N. Iorga asupra istoriei românești era pe de-a întregul formată în momentul cînd au fost scrise aceste pagini. Se poate observa, capitol după capitol, cum au fost reluate și dezvoltate temele în anii următori.

Ideea de a începe cu lungul șir al domnilor și al locurilor lor de îngropăciune este originală, fără îndoială. Era și un mijloc de a stabili repere cronologice pentru publicul nespecialist căruia i-au fost destinate expunerile. Multe din aceste monumente, Iorga le văzuse, de la Arnota și Argeș pînă la Vințul de Jos sau Bolzano (Bozen), din Tirolul încă austriac. Unele s-au spulberat de atunci: cel al lui Șerban Cantacuzino de la Cotroceni, al lui Nicolae Mavrocordat de la Văcărești și al lui Grigore II Ghica de la Pantelimon. În schimb, rămășițele lui Dimitrie Cantemir s-au întors din pribegie în 1935, alături de ele fiind depuse mai tîrziu în Mitropolia de la Iași osemintele, aduse de la Ruginoasa, ale lui Vodă Cuza. Alegerea subiectului era în consonanță și cu sensibilitatea filozofică a autorului, care, se știe, a stăruit asupra morții cu un patos ca al moraliștilor din vechime. Vasta necropolă a *Oamenilor cari au fost* este însă dominată de o etică a acțiunii, care nu e creștină decît în sensul sentinței benedictinilor medievali: „laborare est orare", munca e o rugăciune.

Evocarea domnilor și, la rîndul lor, a soțiilor lor va duce, peste un sfert de veac, la cele două somptuoase albume de portrete princiare, cea mai de seamă realizare a iconografiei istorice românești [7]. Partea cu privire la doamne, împreună cu alte pagini din *Istoria românilor în chipuri și icoane*, va fi reeditată de cîteva ori, cu intenția de a „fi întrebuințată și ca o carte de citire și studiu pentru școlile de fete" [8]. De asemenea, capitolul despre îmbrăcăminte și locuință. În cadrul istoriei artei și civilizației tradiționale românești, preocu-

pările de istorie a costumului și a locuinței (deci, arhitectură, decorație interioară, mobilier, viață cotidiană) au pornit de la exemplul lui N. Iorga [9].

Ce înțelegea el prin „viața socială a trecutului" ar fi pentru noi istoria formelor de sociabilitate, alt domeniu deosebit de interesant pentru cercetătorii din ultima vreme. Descrierea ceremoniilor și obiceiurilor poate fi etnografică — și atunci N. Iorga ar avea înaintași care, fără pretenții științifice, consemnaseră rezultatul observațiilor lor: Kogălniceanu, Vaillant sau, mai demult, F. J. Sulzer și chiar acel Argus al curții brîncovenești care a fost Del Chiaro. Dar antropologia culturală din zilele noastre interpretează și ea, în sens istoric, același material: lui N. Iorga trebuie să i se recunoască rolul de precursor chiar în această direcție. Dintre documentele nenumărate pe care le-a pus la contribuție și datorită cărora textul său capătă culoare, fără ca imaginația să intervină decît la așezarea în scenă, istoricul s-a oprit adesea la scrisori, încumetîndu-se să le considere drept expresia cea mai directă și mai autentică a gîndului predecesorilor. E aici și o preferință către spontaneitate, care, în canonul estetic al criticului literar, afirmat tocmai atunci în *„Sămănătorul"*, își are prețul său. Căci conceptul de *sinceritate* trimite la *o ganic*, ceea ce, în sociologia istoricului nostru, implică tot ce e *țărănesc*, identificat de N. Iorga cu *naționalul*. Acestea erau criteriile sale obișnuite de evaluare. Dar, în același timp, el a primit sugestii și de la istoriografia germană. Unul dintre discipolii lui Lamprecht, Georg Steinhausen (1866—1933), medievistul care a publicat o *Geschichte des deutschen Briefes* (2 vol., 1889—1891), era cunoscut pentru culegerile sale de scrisori ale principilor germani [10]. Cum observa un comentator pătrunzător, „specifică pentru sensibilitatea estetică a lui Nicolae Iorga este tendința lui către convertirea valorilor istorice, documentare, în valori estetice" [11]. Așa se face că, alcătuind florilegii epistolare, învățatul român n-a căutat exclusiv realizarea literară, nici neapărat ecoul unor evenimente istorice majore, ci calitatea textelor de a fi *reprezentative* pentru mentalitatea vremii lor, ceea ce el numea „nota contemporană, singura în care vibrează o epocă în adevăr" [12].

A dat astfel la iveală, unul după altul, volume de *Scrisori domnești* (1912), *Scrisori de boieri* (1912) — acestea două reeditate laolaltă în 1925 și 1931 —, *Scrisori de negustori* (1925), *Scrisori de femei* (1932), *Scrisori vechi de studenți* (1934), cărora se gîndea să le adauge încă o culegere, de *Scrisori de clerici*, neadusă la îndeplinire [13]. O anexă de documente pentru cele două veacuri de la Ștefan cel Mare la Constantin Brîncoveanu a fost cuprinsă în lucrarea de față, formînd sîmburele din care s-au dezvoltat *Scrisorile domnești*. Acestui volum,

N. Iorga îi va scrie o introducere, *Ceva despre datina politică românească*, pentru a demonstra că justificările acțiunii politice au parcurs, pe o linie evolutivă, trei etape: creștină (bizantină), „romană" (determinată de conștiința latinității) și națională. Alături de acest text poate fi pus acela despre *Ideile conducătoare din viața poporului românesc*, unde unele opinii, dacă nu chiar expresia lor, sînt aceleași ca în ultimele pagini din *Geschichte des rumänischen Volkes*. Fișele care n-au fost folosite acolo au furnizat materie capitolului despre *Rostul boierimii noastre*, cu precizarea atribuțiilor fiecărei dregătorii [14].

Cînd se ocupă de „românii în străinătate și străinii în țările românești", N. Iorga se bazează pe o cercetare începută cu ani în urmă. În 1900, în arhiva bisericii catolice din Iași, descoperise cîteva documente pe care le-a editat sub titlul *Străini oaspeți ai Principatelor în secolul al XVIII-lea*[15]. La această temă va reveni adeseori, de pildă în lecțiile la Școala de Război publicate mai întîi ca *Trecutul românesc prin călători* (1920), înainte de a lua proporțiile celor patru volume care formează *Istoria românilor prin călători* (1920—1922, a doua ediție 1928—1929)[16]. Dipticul a fost întregit prin *Voyageurs orientaux en France* (1927) și *Românii în străinătate de-a lungul timpurilor* (1935).

Imaginea unui șantier în plină activitate se prezintă de la sine dacă observăm raportul dintre această carte și toată minuțioasa investigație care a precedat-o, sau legăturile care se pot stabili între paginile din 1905 și o lucrare scrisă după mulți ani, în care primele teze sînt amplificate și demonstrate. Vorbește el de „vechiul meșteșug de clădire al românilor"? Semnalase problema încă din 1899, adunînd prețioase informații documentare despre „meșteri din alte vremi"[17]. Tot el, în 1926, în amintita serie a culegerilor tematice de corespondență, va publica *Scrisori și zapise de meșteri români*. Interesul lui pentru constructori ține și de locul înalt pe care-l deținea în morala sa personală actul de întemeiere și de pasiunea cu care a urmărit, de la un capăt la altul al țării, soarta vechilor monumente. El, ca membru (din 1914) și președinte (din 1923) al Comisiunii Monumentelor Istorice, a fost totodată și colaboratorul cel mai activ al *Buletinului* ei, cu zeci de articole, pînă în 1940, cînd una din ultimele sale cuvîntări la radio denunța paragina mănăstirii Pîngărați, ruină locuită de ocnași.

Plecat cu aceeași dragoste și asupra bibliotecilor de odinioară, pe care le va evoca pios întotdeauna, Iorga scrie aici despre „viața sufletească a poporului român". Era cu atît mai capabil să-i recunoască trăsăturile caracteristice cu cît scrisese de curînd *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688* (1904) — cronicarii intrînd, deși nu era locul lor, în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* (1901). Mai tîrziu, noi sinteze, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a*

românilor (prima ediție 1908—1909) sau *Istoria învățământului românesc* (1928), aveau să examineze alte aspecte ale stilului nostru de spirit. Și acele cărți, între multe și felurite, au crescut din ceea ce fusese o conferință în 1905. La drept vorbind, *tot* ce a adus la lumină omul acesta a fost, iarăși și iarăși, o contribuție la cunoașterea „vieții sufletești". O broșură a lui, din cele care, în 1917, în refugiul de la Iași, au îmbărbătat rezistența și au coagulat miraculos solidaritatea națională, se numea chiar *Sufletul românesc*. Rari sînt gînditorii români care au mai îndrăznit de atunci să-și mai pună întrebări despre acest subiect și răspunsurile ar merita comparate[18]. Istoricul fusese oracolul generației căreia împrejurările i-au dăruit demnitatea și răspunderea ctitorilor de stat, pe cînd filozofii au fost purtătorii de cuvînt ai unei epoci de criză, șovăind între neîncredere și încredere cu o dureroasă năzuință spre adevăr.

Unul din marile argumente invocate pentru dreptul nostru de „a ieși în lume" a fost întotdeauna înzestrarea artistică. Românii sînt sortiți, s-ar zice, să ocupe un loc în amăgitoarea ierarhie a popoarelor în numele capacității lor de a crea frumos. În lumina acestei idei preconcepute se înțelege atenția cu care N. Iorga a cercetat și „meșteșugul de pictură și sculptură în trecutul românesc". Trebuie însă adăugat că, în concepția învățatului, arta este integrată vieții sociale care a determinat-o[19]. În acest spirit s-a apropiat el de subiectul care, la început, fusese abia schițat. L-a reluat în *Histoire de l'art roumain ancien* (1922, în colaborare cu G.Balș), apoi într-o serie de conferințe din anii 1933—1934: *Icoana românească*, *Argintăriile românești*, *Miniaturile românești*[20]. Se mai cuvin amintite încă două splendide volume, *Les arts mineurs en Roumanie* (1934—1936)[21]. N-a nesocotit pe nici un modest zugrav căruia i se poate atribui o icoană sau care și-a pus iscălitura pe un zapis[22]. Cînd i s-a oferit prilejul, a găsit timp să studieze și arta tipografică a românilor, stăruind asupra împodobirii ei naive din primele secole și asupra ilustrației, imitînd modele occidentale, din vremea mai nouă[23]. Dar forma de artă la care Iorga era cel mai sensibil a fost desigur cea mai „istorică" și cea mai „realistă", portretul. Contribuind personal la îmbogățirea repertoriului iconografic al istoriei noastre (Mihai Viteazul, îndoielnicul Cantemir de la Muzeul din Rouen, mai multe figuri de fanarioți), el avea încă din 1905 ideea colecției de efigii domnești pe care o va înfăptui: „o culegere a tuturor acestor portrete ar trebui să înceapă orice album de bucăți alese ale picturii românești din vechime". Dacă, din pictura bisericească a epigonilor, reținea numele lui Octavian Smigelschi și Vasile Damian — într-o vreme cînd nici Tonitza, nici Olga Greceanu nu se afirmaseră încă în acest domeniu —, gustul său clasic îi inspiră, în privința artei moderne, o

alegere prea exclusivă în favoarea lui N. Grigorescu: „Pictura românească are pînă acuma un singur nume netăgăduit, vrednic să intre în istoria artei europene din veacul al XIX-lea"[24]. Mai grav este că adaugă despre el tocmai atributele care aveau să devină crunte banalităţi prin repetarea fără măsură: „Cîntăreţul în colori al ţerii şi ţeranului român, dulcele şi marele poet optimist şi vesel". Idilic şi naţional, Grigorescu era deja captivul unor clişee care au compromis „sămănătorismul" şi dintre care aici ne surprind cele mai flagrante, un fel de Alecsandri cu pensulă şi paletă[25].

Capitolul intitulat „Negoţul în trecutul românesc" are şi el drept consecinţă o serie de lucrări ale lui Iorga: îndeosebi, *Istoria comerţului românesc* (1915, 1925, 1937)[26]. Cel referitor la meşteşuguri, completat cu deslușiri de numismatică şi metrologie, va fi rezumat în introducerea la *Scrisori şi zapise de meşteri români*, în 1926, dar şi dezvoltat, un an mai tîrziu, cu o mare bogăţie şi precizie a detaliilor, în *Istoria industriei la români*[27]. Vorbind în treacăt de „olarul ţeran, a cărui moştenire de artă trebuie să o culegem", Iorga se dovedeşte preocupat de soarta artei populare chiar în vremea în care apar cele dintîi manifestări de atenţie faţă de acest fenomen: în 1906 este creat Muzeul de Etnografie şi Artă Naţională, din iniţiativa lui Al. Tzigara-Samurcaş. Din alte pasaje răzbate amintirea unor descoperiri personale ale autorului, ca mărturia călătorului scoţian W. Mac Michael[28] sau scena povestită de Neculce în care Duca-Vodă îşi povăţuieşte fratele să se poarte cuviincios cu negustorii moldoveni[29]. Cea mai recentă dintre experienţele de acest fel fusese la Sibiu, în august 1905, revelaţia arhivei Hagi Constandin Pop, corespondenţa unei case de comerţ în preajma anului 1800, plină de informaţii extrem de interesante de raportat la istoria mentalităţilor. Ar fi chiar de remarcat cum, editînd aceste scrisori în volumul VIII al colecţiei sale de *Studii şi documente* (1906), N. Iorga a cules îndeosebi asemenea fragmente de viaţă cotidiană, neglijînd alte aspecte, aşa încît lucrarea este greu de utilizat pentru istoria economică.

În prima ediţie a cărţii de faţă există un capitol cu privire la „farmacie în ţările române", în 1921 a fost adăugat textul despre „medici şi medicină în trecutul românesc", o conferinţă publicată ca broşură în 1919[30]. Paginile despre Botoşani au fost la origine introducerea istorică la un volumaş de *Inscripţii botoşănene* (1905), desprins din materialul marii anchete epigrafice care, pînă în 1909, a constituit trei tomuri compacte, *Inscripţii din bisericile României*.

Iată, prin urmare, cum firele care se înnoadă în această carte vin din trecutul de cercetător al lui N. Iorga, considerabil în ciuda vîrstei, şi se ramifică apoi în toată opera sa ulterioară.

Ar mai fi de văzut ce a vrut să spună N. Iorga publicului care-l asculta în 1905. În evoluția care l-a purtat pe omul politic de la articolele din „*Epoca*", ziarul lui N. Filipescu, pînă la despărțirea violentă de elita conservatoare, marcată de marea demonstrație studențească de la 13 martie 1906, întîlnirea lui cu Societatea Femeilor Române e un episod semnificativ.

Tîrziu, în 1933, istoricul își va aminti cu plăcere de experiența care-i îngăduise să cunoască „lîngă venerabila doamnă Ecaterina G. Cantacuzino, așa de patriarhal boierească în figură, în glas, în gesturi, sufletul cu desăvîrșire ales, cum a dovedit-o publicarea cugetărilor sale, după teribila ei moarte, strivită în tren cu soțul, un pios adunător de acte despre familia sa, al Adinei Gr. Olănescu, născută Ghica, nepoata Cantacuzinilor. De o vîrstă mai înaintată, de un aspect sever, fără farmec fizic, ea arăta o perfectă înțelegere a datoriilor imperioase care se impuneau și sexului ei și categoriei ei sociale în această epocă de mari prefaceri"[31]. Într-o frază proustiană sînt încrustate trei portrete a căror respectuos măsurată convenție descurajează curiozitatea indiscretă. Totuși, cine erau amfitrionii care găzduiau aceste conferințe istorice în „palatul alb de pe Calea Victoriei", acea superbă casă Olănescu pe care, în vara anului 1989, avea s-o nimicească o bestialitate zănatică? În necrologul lor comun, în aprilie 1907, N. Iorga formulase înduioșat și locvace caracterizări asemănătoare: „Grigore Olănescu era un om de largă cultură, un economist sigur de știința lui, un financiar care nu se lasă înșelat de meșteșugurile politicienilor care fac finanțe în dauna țării. Pe urma lui rămîn scrieri temeinice și curagioase. Dna Adina Olănescu, născută Ghica, era o rudă a vestitei scriitoare Dora d'Istria și moștenise o inteligență și o adevărată pasiune pentru cultură, în toate formele ei; nu era numai o cititoare cu pătrundere a scrierilor privitoare la trecutul nostru, ci și o cunoscătoare, cum n-am mai cunoscut alta între doamenle noastre, a acestui trecut; singură clasase mica arhivă de familie și hîrtiile rămase de la domneasca ei rudă, Alexandru-Vodă Ghica, cel nobil și bun; citea curent vechea scrisoare și colaborase la redactarea genealogiei familiei soțului ei. Și unul și altul aveau, cu toată înrîurirea mediului înstrăinat care-i înconjura, în cel mai înalt grad iubirea literaturii românești. Cînd Societatea Femeilor Române s-a hotărît a organiza în 1904 o școală românească pentru fetele din familiile mari și o serie de conferințe pentru societatea înaltă, sufletul acestei opere culturale, patriotice și naționale a fost Adina Olănescu. Nelipsită a fost buna doamnă la toate conferințele și în ochii ei strălucitori de înțelegere repede, în zîmbetul ei fin afla oricine un îndemn în expunerea sa"[32]. Ceea ce s-a păstrat din scrisorile schimbate între N. Iorga și Adina Olănescu se referă numai la împrejurările

din 1906, în legătură cu manifestaţia din Piaţa Teatrului Naţional, şi implică o sinceră preţuire reciprocă, datorită căreia colaborarea lor a putut continua[33].

Dar chiar *Istoria românilor în chipuri şi icoane* conţine pasaje care disting între „boierimea de ispravă" şi cealaltă, din rîndurile primei fiind menţionaţi doar G. Gr. Cantacuzino, primul-ministru conservator şi soţul preşedintei Femeilor Române, N. Filipescu şi Barbu Ştirbei, cărora N. Iorga le era îndatorat pentru sprijinul primit, de la toţi trei, în editarea arhivelor lor de familie. Cu aceste excepţii şi cu cîteva altele, descendenţii boierimii istorice sînt acuzaţi de „marele păcat faţă de neam", adică de părăsirea şi uitarea ţării. Chiar dacă admitem o parte de exagerare retorică, fenomenul izolării culturale exista.

La periferia, colonială sau semicolonială, a marilor imperii, elita formată prin naştere sau prin cucerirea unor poziţii sociale emigrează masiv sau, mîndrindu-se cu adeziunea la o cultură străină, joacă în viaţa publică rolul de partener al metropolei. Caracterul nenaţional al culturii elitei din România se accentuase după ce stilul oriental fusese înlocuit cu cel francez. Orientarea spre Occident a aristocraţiei, pe fondul unor contraste ameţitoare ca, de pildă, între cocioabele mahalalelor insalubre şi „palatul alb de pe Calea Victoriei", care părea strămutat din Boulevard Saint-Germain, a făcut să crească sentimentul de frustrare şi izolare al noii categorii de intelectuali care a apărut din nevoia de modernizare a statului, dar n-a putut avea faţă de această modernizare rapidă decît o atitudine ambivalentă. Ca şi cum s-ar fi repetat un ciclu anterior, înstrăinarea bursierilor statului din jurul anului 1890 de sistemul social al cărui produs erau pare să imite revolta tinerilor plecaţi peste hotare la studii cu o jumătate de secol mai devreme. După încă patru decenii, aceeaşi situaţie se regăseşte în radicalismul altei generaţii, care va reuşi să anuleze democraţia românească. Pe cînd boierimea, devenind urbană, lăsîndu-şi moşiile în seama arendaşilor, era tot mai des percepută ca o clasă parazitară, pur decorativă, marea proprietate rurală cunoştea o transformare pe care a înţeles-o unul dintre martorii ei, Constantin Argetoianu. În memoriile acestuia găsim o pagină revelatoare despre noii moşieri, pentru care pămîntul era doar o investiţie: „Marea proprietate românească nu mai era decît cel mult pentru o treime în mîinile foştilor proprietari boieri şi pentru două treimi în mîinile parveniţilor a căror majoritate, după ce cuceriseră titluri academice prin universităţi, se îmbogăţiseră în sînul Partidului Liberal. Toţi aceşti proprietari noi nu aveau nici o legătură sentimentală cu proprietăţile lor, considerate numai ca plasamente sigure ale unor bani uşor cîştigaţi... Aceşti noi proprietari, a căror cla-

să s-a mărit cu începere de la anii' 80, o dată cu eflorescența Partidului Liberal, nu numai că n-au făcut nimic ca să apere marea proprietate agrară de nimicirea ei, dar au mai contribuit, prin atitudinea lor în deceniile care au precedat reforma, la învrăjbirea satelor și justificarea unor măsuri radicale, ca exproprierea"[34]. Oricît de subiectiv ar fi fost, cînd pleda pentru vechea boierime căreia-i aparținea, Argetoianu văzuse exact. Dar oricine, răsfoind *Albumul biografic ilustrat al Corpurilor legiuitoare* din ceea acea vreme, observă că „vrednicii și devotații soldați ai Partidului Conservator" nu mai erau nici ei, decît rareori, reprezentanții unor familii cu blazon, pe cînd alături de aceia s-au înmulțit avocații, medicii și inginerii de obîrșie burgheză[35].

Această omogenizare a clasei conducătoare, într-un context politic în care o parte din forțele sociale în ascensiune își alcătuiseră un al treilea partid, cel al lui Take Ionescu, de un caracter hibrid, mărturisit chiar de titulatura sa („conservator—democrat"), s-a făcut sub egida unei credințe comune în autoritatea statului, în eficacitatea intervenției sale. Un sfert de veac de existență independentă a României fusese de ajuns pentru a obține o identitate pasivă a cetățenilor ei cu structurile edificate de Constituția din 1866. O transformare revoluționară a regimului, în numele dreptății sociale, putea fi revendicată ori de către socialismul internaționalist, fără de bază trainică în societatea românească, ori de către acei intelectuali conștienți de faptul că, pentru a angaja solidar această societate pe drumul reformelor, era nevoie de o religie civică, a națiunii creatoare de stat. Dezechilibrului din relația dintre stat și societate, naționaliștii, în frunte cu N. Iorga, i-au dat numele, inexact, dar caracteristic pentru modul lor de a vedea lucrurile, de „criză sufletească". Față de patriotismul oficial, dezmințit chiar de comportarea personală a membrilor elitei, oricum neconvingător datorită demonetizării unor clișee bombastice[36], critica naționalistă venea să propună o plebiscitare a etnicității, a istoriei și a limbii literare. Ea nu se putea adresa populației analfabete, fără drept de vot, ceea ce, de la bun început, scotea din cauză 87% din cele șase milioane de locuitori ai României. Ea identifica interesul național cu acela al țărănimii, care reprezenta, după recensămîntul din 1900, un procent apropiat de cel precedent: 82%. Această majoritate covîrșitoare, lipsită totuși de drepturi civice, era, după criteriul purității etnice, cea mai autentică parte a națiunii. Trebuie adăugat că aceleași statistici nu constată mai mult de 535 000 de străini prezenți în țară la începutul secolului. De aceea, primii naționaliști nu s-au mobilizat împotriva acestui adversar, neglijabil din punct de vedere numeric, ci împotriva unei stări de spirit și a unui climat intelectual, cărora le imputau indiferență față de idealul lor. Acuzația țintea direct clasa do-

minantă, reușind s-o discrediteze în ochii intelectualilor iredentiști din teritoriile românești încă neunite cu regatul. Îndeplinirea unității naționale va fi un deziderat cu atît mai stăruitor invocat cu cît era întrevăzut ca o chezășie a democratizării interne.

Afirmîndu-se din primii ani ai secolului ca adevăratul ideolog al naționalismului, N. Iorga i-a imprimat, pe lîngă trăsături generale, ușor de recunoscut în alte societăți aflate în aceeași situație, unele care se datorează numai experienței și competenței sale proprii. Astfel, critica civilizației urbane, suspectată de cosmopolitism, și contestarea cîștigurilor liberalismului capătă la el accente care, chiar în cartea de față, pe alocuri, par să derive dintr-un discurs contra modernizării, deși acesta nu e articulat ferm: „civilizație pripită, zgomotoasă, aspră și trufașă, care n-are prin urmare numai părți bune". Ca un ecou, ne revine în minte formula din 1936: „o civilizație de zădărnicie și risipă"[37]. Dar, pînă în 1906 și deseori și după aceea, el evită să condamne în bloc clasa conducătoare, sugerînd că, dacă și-ar relua rolul protector, paternalist, „feudal", boierimea ar fi îndreptățită să acționeze, rectiliniu și moderator, în numele națiunii.

Referindu-se la „tinerii ce nu cred că mai pot sta de o parte cînd e vorba de ființa și dezvoltarea fericită a neamului", istoricul întrevedea perspectiva creării unui nou partid — al său avea să se nască abia în 1910 — sau, dacă nu, „individualitățile culte, corecte, cu spirit de jertfă și energie în convingeri, ar veni aici"[38]. *Aici*, în 1903, însemna Partidul Conservator. Dat fiind însă că acesta se scindase de curînd în două fracțiuni rivale, conduse de G. Gr. Cantacuzino și P. P. Carp, N. Iorga se orienta către disidența junimistă, unde era privit cu simpatie de Filipescu și Carp, dar cu rece rezervă de Maiorescu.

Desigur că programul tînărului reformator nu cuprindea numai o restructurare a forțelor politice, ci o convertire a aristocrației la valorile tradiționale și naționale. Moralizarea și educarea trebuiau să înceapă așadar chiar cu elita. Avînd convingerea că „o răspundere socială" și, prin urmare, „o mare misiune reformatoare" îi revin literaturii, Iorga și-a propus, cît timp a fost patronul *„Sămănătorului"*, să promoveze o cultură clădită pe solidaritatea națională, o literatură mai presus de orice diferențe de clasă, într-un cuvînt, cu o formulă romantică rămasă celebră: „cartea pe care să cadă deopotrivă lacrima înaltei doamne și aceea a sătencei". Tablou idilic, nici vorbă, dar care nu poate fi invocat, ca de obicei, pentru a acuza curentul „sămănătorist" de ignorarea realității, căci tălmăcea viziunea unui viitor dorit și nicidecum situația contemporană, al cărei ecou în conștiința „instigatorului" răscoalelor țărănești ce se apropiau era cu totul altul[39]. Năzuința către o reformă a vieții publice căuta așadar sprijin în mediul unei elite care se dovedise

sensibilă la amintirile trecutului ei ilustru, chiar dacă nici soția primului ministru, urmașa Bălenilor, nici nepoata ei Adina Olănescu nu s-ar fi recunoscut, probabil, în imaginea boieroaicei înlăcrimate. Oamenii aceștia nu erau deloc sentimentali și aveau o platoșă mult mai coriacee decît și-ar fi închipuit tînărul savant. O fotografie în care apare „Nababul" înconjurat de prefecții săi, pe scările palatului Cantacuzino — toți bătrîni, solemni, semeți, satisfăcuți: țara legală în 1907 — arată mai elocvent decît o pagină de istorie asfințitul unei clase. Bătrînii domni n-o știau dar viitorul, cel puțin deocamdată, era al generalilor și al mitralierelor.

Conferințele de la Societatea Femeilor Române s-au înscris în strategia atragerii acestei clase de partea mișcării risorgimentale. Boierimea nu putea fi refractară la argumentul istoric și, cîtă vreme campania naționalistă s-a limitat la valorificarea trecutului exemplar, succesul a fost deplin. Ca introducere în istoria românilor, cartea de „chipuri și icoane" era și a rămas perfectă. Ceea ce a compromis iremediabil o apropiere începută sub fericite auspicii a fost nesupunerea nobilelor doamne la mustrările mentorului lor, cînd acesta le-a pus în vedere că a folosi franceza în locul limbii materne este un act de trădare. La originea controversei a fost intenția asociației de binefacere „Obolul" de a reprezenta o comedie în franțuzește la Teatrul Național. „Dintr-o dată s-a ivit, în societatea mijlocie bucureșteană și în studențime, un interes nemaipomenit pentru limba noastră strămoșească": așa-și amintește Sadoveanu, fără a tăgădui că, atunci, a participat la luptele de stradă provocate de intervenția forțelor polițienești împotriva manifestației cu care s-a încheiat conferința lui N. Iorga *Despre drepturile limbii naționale în statul modern*[40]. Bilanțul violențelor — un mort și și o sută de răniți — era impresionant pentru o capitală atît de calmă ca aceea a lui Carol I. Reacția presei conservatoare a fost extrem de ostilă, unul din organele ei (în limba franceză!) denunțîndu-l pe Iorga ca pe un primejdios anarhist și corupător al tineretului[41].

De la distanță, extraordinarul episod își pierde adevăratele dimensiuni, riscînd să devină ridicol. Dar problema atitudinii față de limba națională nu e cîtuși de puțin minoră. Semnificația ei simbolică depășește interesul strict cultural. Straturile sociale defavorizate din punct de vedere economic și politic, dar care-și cîștigaseră poziția mijlocie prin educație, aveau nevoie de un spor de prestigiu pentru limba în care erau instruite. Orice desconsiderare a statutului ei oficial trezea complexul de inferioritate, insecuritatea și resentimentul care-i caracterizau pe intelectualii, în general proveniți din lumea rurală, cărora naționalismul le oferea tocmai chezășia unei concilieri între sat și oraș. Caracterizată de Trotki ca populism rațional, mișcarea avea, pentru oligarhie, aparența unui criptosocialism. Unul dintre cei mai inteligenți

doctrinari ai dreptei a recunoscut caracterul „pseudoburghez" al intelectualității dependente de buget[42]. Într-o societate în care sistemul birocratic a reprezentat întotdeauna un rezervor de siguranță pentru surplusul de masă ascendentă, cea dintîi generație naționalistă își revendica dreptul la o situație independentă din punct de vedere politic și moral de statul din ale cărui școli ieșise.

Indiferent de substratul curentului, N. Iorga introducea ceva nou în viața culturii românești. De n-ar fi decît fiindcă se adresase unui auditoriu feminin. Va încerca în continuare și cu clerul și cu armata. Deocamdată însă, el remarcase rostul foarte important al femeilor ca factor de presiune în opinia publică de dinainte de primul război mondial. *Istoria românilor în chipuri și icoane* a avut un tiraj de 2000 de exemplare [43], dar, prin circulația ideilor sale, chiar înainte de a pătrunde în manualele școlare, a atins un public mult mai larg. Ceea ce s-a observat acum cîtăva vreme, că, „în majoritatea cazurilor cînd s-a produs, literaturizarea filozofiei a fost însoțită de o paradigmă feminină a auditoriului" [44], e confirmat și pentru istorie, de însuși acest exemplu. Pentru a face accesibilă istoria, N. Iorga recurge la afectivitate. Popularitatea pe care istoricul a avut-o, incomparabilă în vremea sa și chiar pînă astăzi, se explică și prin apelul la sensibilitatea cititorului.

Aceasta presupune că între autor și publicul său există afinități care rezultă din acea iubire reciprocă prin care sînt reuniți membrii comunității („neamul", în cazul de față), așa încît ei împărtășesc aceleași virtuți eroice și patriotice. În miezul modelului creat astfel de istoricul-profet se vădesc însă unele contradicții, dintre care va fi de ajuns să amintim una singură. După ce a criticat toată viața individualismul, ca expresie a unor interese egoiste, incompatibile cu spiritul „neamului", N. Iorga va redeveni la sfîrșit, față de pericolul totalitarismului, un apărător al libertății și va lăuda individualismul ca cel mai prețios element al caracterului național românesc [45]. Așadar, tonul emoțional, imitat fără har de toți nechemații și regăsit doar arareori (de exemplu, în anumite pagini ale lui Gheorghe Brătianu din timpul războiului), implică ideea că istoricul are misiunea de a articula adevărurile trecutului și de a lumina viitorul pentru marea familie națională numai cînd aceasta este unită, slujind un crez comun. Emfaza și nesinceritatea stilului, de cîte ori am avut prilejul să le constatăm, au dat în vileag falsitatea unanimității preconcepute și încercarea de a confisca patriotismul pentru putere. În urma acestor penibile experiențe, e reconfortant să ne întoarcem la paginile lui Iorga, inspirate de o atît de sinceră generozitate, încît izbutesc să ne convingă că, măcar pentru generația lui, sentimentul fra-

ternității n-a fost o iluzie deșartă. Le vom citi, astăzi și oricînd vom redeschide cartea, cu nădejdea că resursele pe care ar trebui să le căutăm fiecare în noi se vor dezmorți la dogoarea cuvîntului de credință al lui Nicolae Iorga.

ANDREI PIPPIDI

Note

1 N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, I, București, 1969, pp. 2, 7. Un discipol al lui Iorga, N. Bănescu, va publica în 1927 o serie de medalioane în stilul lui Charles Diehl sub titlul *Chipuri și scene din Bizanț:* inițial, *Chipuri și icoane* (cf. *Documente literare*, I, ed. Gh. Cardaș, București, 1971, p. 155).

2 N. Iorga, *România cum era pînă la 1918*, I, București, 1939, p. 101.

3 *History and Imagination. Essays in Honour of H. R. Trevor-Roper*, Londra, 1981, p. 362.

4 Cu privire la *Geschichte*, autorul precizează în iunie 1905: „tipărirea acestei lucrări a ținut doi ani" (N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 353). Începută în martie 1901, redactarea a fost încheiată în mai 1903 (idem, *Corespondență*, ed. Ecaterina Vaum, II, București, 1986, pp. 244—250, scrisorile către Lamprecht).

5 Vezi paginile, interesante și, în bună măsură, justificate, ale lui Ion Nădejde în *Viața Românească*, II, 1906, pp. 61—78, 395—420.

6 M. Sadoveanu, Ion Simionescu, Isabela Sadoveanu, *Să ne cunoaștem neamul și țara*, București, 1933.

7 N. Iorga: *Domnii români, după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930; *Portretele doamnelor române*, București, 1937.

8 *Idem*: *Viața femeilor în trecutul românesc*, Vălenii de Munte, 1910; *Femeile în viața neamului nostru, chipuri, datine, fapte, mărturii*, Vălenii de Munte, 1911 (1912 pe coperta exterioară).

9 Vezi, în ultimă instanță, Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române, sec. XIV-XVIII*, București, 1970, și, de aceeași autoare, *Case, conace și palate vechi românești*, București, 1979.

10 Pentru istoria mentalităților e de reținut și materialul, selectat pentru nevoile învățămîntului francez, de Maurice Roques, *Choix de lettres du XVIIe siècle*, Paris, 1891, urmat de al doilea volum, *Choix de lettres du XVIIIe siècle*, Paris, 1892.

11 N. S. Tanașoca, „Nicolae Iorga — istoric al literaturii bizantine", în vol. ed. de Eugen Stănescu, *Nicolae Iorga — istoric al Bizanțului*, București, 1971, p.177.

12 N. Iorga, *Scrisori de femei*, Vălenii de Munte, 1932, p.4.

13 *Idem*, p. 3.

14 N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, pp. 297—281.

15 *Literatură și artă română*, 1900, pp. 25—42.

16 Pentru reeditarea incompletă și inadecvat adnotată este responsabil Adrian Anghelescu.

17 „Studii de istorie și de istorie literară", IV, în *Literatură și artă română*, 1899, pp. 686—693. Textul capitolului „Vechiul meșteșug de clădire al românilor" a apărut și în *Convorbiri literare*, 39, 1905, pp. 396—424.

18 Există și o traducere a eseului lui Iorga, *Rumänische Seele*, Weimar, 1933. Împreună cu Emil Cioran, *Schimbarea la față a României* (1937), și Mircea Vulcănescu, „Dimensiunea românească a existenței" (în *Izvoare de filosofie*, II, 1943), cel mai preocupat de problemă rămîne Constantin Noica, *Pagini despre sufletul românesc* (1944, 1991).

19 Vezi Maria Ana Musicescu, „Nicolae Iorga și studiul artelor plastice în România", *Studii și cercetări de istoria artei*, seria Arte plastice, 13, 1, 1966, pp. 15—20; *idem*, „La place de l'art dans l'oeuvre de Nicolae Iorga", în vol. *N. Iorga, l'homme et l'oeuvre*, ed. D. M. Pippidi, București, 1972, pp. 345—358.

20 Cu „Sculptura în lemn" și cu „Țesăturile", formează volumul *Vechea artă religioasă la români*, Vălenii de Munte, 1934.

21 Cartea lui Louis Bréhier *La sculpture et les arts mineurs byzantins* e din 1936. După mărturia lui André Grabar, prefațatorul reeditării din 1973, tema ar fi fost recomandată de Charles Diehl; totuși, un exemplu a venit de la Iorga, date fiind relațiile de cordială prietenie dintre acesta și savantul francez.

22 N. Iorga, „Zugravii domnești", *Revista istorică*, XII, 1926, p. 81.

23 *Idem*: „Tipografia la români" (trad. Liliana Iorga), *Almanahul graficii române*, 1931, pp. 32—55; „Ilustrația cărții românești", *ibid.*, 1927; „Ornamentația vechii cărți românești", *Calendarul Ligii Culturale*, 1927, pp. 27—39.

24 Este de recitit în acest sens caracterizarea simpatică și înțelegătoare pe care i-o va face artistului un alt prieten al lui Iorga, Henri Focillon, *La peinture aux XIXe et XXe siècles*, Paris, 1928, pp. 424—426.

25 Cf. necrologul pictorului (1907), în care Al. Tzigara-Samurcaș reține din „personalitatea marelui poet Grigorescu" trei elemente: „seninătatea, voioșia și tinerețea". Cum se vede, formula a prins imediat și a fost exagerată fără remușcări: „Ciobănașii mîndri de la munte, sau păstorițele zglobii din vîlcele ne apar în straiele lor de sărbătoare, veșnic cu surîsul pe obrajii lor cei rumeni. Primăvara firii se îngînă cu frăgezimea vîrstei. Tablourile lui Grigorescu sînt cele mai frumoase imnuri de slăvire a țăranului nostru" (Al. Tzigara-Samurcaș, *Scrieri despre arta românească*, București, 1987, pp. 117—118).

26 Vezi reeditarea de Georgeta Penelea: N. Iorga, *Opere economice*, București, 1982, unde pp. 22—150 reproduc întreg vol. III din *Istoria românilor în chipuri și icoane*. Treptat se încheagă ideea, scumpă lui Iorga, a rolului politic al drumurilor de comerț internaționale care au străbătut teritoriul românesc. Cf. Șerban Papacostea, „Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (sec.

XIV-XVI). „Drum și stat", *Studii și materiale de istorie medie*, X, 1983, pp. 9—55.

27 De reținut și inițiativa lui N. Iorga de a alcătui o *Carte de cetire pentru meseriașul și lucrătorul român*, București, 1927, din care cea mai mare parte o formează texte ale sale.

28 *Idem*, „Un călător englez în țările românești înainte de Eterie", *Arhiva Societății Științifice și Literare*, VII, 1896, pp. 10—36.

29 *Idem*, „Locuri puțin cunoscute din cronica lui Neculce", în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1901, pp. 41—42. Totuși, pasajul mai fusese o dată semnalat, de I. M. Kodrescu, în *Buciumul român*, I, 1875, pp. 548—549.

30 Cercetarea trecutului medicinii, disciplină cultivată asiduu și util la noi, își datorează începutul unor istorici fără nici o tangență personală cu cultura medicală: N. Iorga și I. C. Filitti.

31 N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, II, București, 1934, p. 49.

32 *Idem*, *Oameni cari au fost*, I, București, 1934, pp. 258—261, 282—284. Vezi Grigore P. Olănescu, *Familia Olănescu*, București, 1903. Căsătorit cu Adina (1860—1907), fiica lui Gheorghe M. Ghica, Grigore (1848—1907) era fiul lui Pană Olănescu și al Mariei D. Ghica: a fost director general al Vămilor în 1881—1889, secretar general la Finanțe 1889—1892, senator 1899, vicepreședinte al Senatului 1900—1901.

33 *Scrisori către N. Iorga*, II, ed. Barbu Theodorescu, București, 1979, pp. 214—218; N. Iorga, *Corespondență*, III, ed. Ecaterina Vaum, București, 1991, pp. 16—19.

34 Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*, ed. Stelian Neagoe, II, 4, București, 1991, pp. 55—56.

35 *Parlamentul Românici*, București, 1912.

36 Încă din 1903, în articolul „«Românismul» vechi și noul naționalism", N. Iorga refuză ironic și tăios exagerările pe teme istorice, care se vor întoarce după opt decenii: „Aveam pe timpul lui Mircea-Vodă o armată permanentă și un regim democratic desăvîrșit. Revoluția franceză era o palidă imitație a mișcărilor noastre țărănești, Goethe imitase pe Ienachi Văcărescu, de care se apropiase numai de departe, neavînd puterile trebuitoare pentru a-și ajunge modelul" *(Cuvinte adevărate*, București, 1903, p. 107*)*.

37 *Sfaturi pe întunerec*, II, București, 1940, pp. 419—424.

38 *Cuvinte adevărate*, pp. 35, 311.

39 Aceste reflecții au avut drept punct de plecare cîteva încercări de a preciza coordonatele acțiunii lui N. Iorga în împrejurările de la începutul de veac: Z. Ornea, *Sămănătorismul*, București, 1970; Valeriu Râpeanu, studiu introductiv la N. Iorga, *O luptă literară*, I, București, 1979; Andrei Pippidi, studiu introductiv la *Scrisori către N. Iorga*, III, București, 1988; Petre Țurlea, *Nicolae Iorga în viața politică a României*, București, 1991. Vezi și Alexandru

George, *In jurul lui E. Lovinescu*, București, 1975, la care se adaugă recent considerațiile aceluiași autor, judicioase și incitante, în „22", 28, 1990, p. 10; *ibid.*, 31, 1990, p. 3; *România literară*, 13, 1991, p. 4. Pentru cadrul general, cf. Al.A. C. Stourdza, *La terre et la race roumaine*, Paris, 1904; Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society*, New York, 1976; Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, 1984; *idem*, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, București, 1987.

40 M. Sadoveanu, „Anii de ucenicie", în *Opere*, 16, București, 1959, pp. 591—593.

41 Vezi editorialul anonim „M. N. Iorga et les étudiants" din *La Roumanie*, IX, 2138, 14 (27) martie 1906. Articolele erau nesemnate, dar se pare că acesta fusese scris de M. C. Suțu. Cf. *ibid.*, IX, 2139, 15 (28) martie 1906, „La journale d'hier". Comentariile continuă încă o săptămînă; la 18 martie, manifestanții arestați obțin achitarea, datorită pledoariei lui Delavrancea.

42 E vorba, bineînțeles, de Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, 1942. Mai puțin cunoscute, comentariile lui Troțki apar într-o serie de reportaje din România: *The War Correspondence of Leon Trotsky. The Balkan Wars 1912—13*, New York, 1980.

43 Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, București, 1976, p. 41.

44 Gabriel Liiceanu, „Filozofia și paradigma feminină a auditoriului", *Viața Românească* nr. 5/1985, p. 59 și urm.

45 *Revista de istorie și teorie literară*, XXXVII, 1—2, 1989, p. 280.

Volumul I

Prefață

Dînd un frumos exemplu, Societatea Femeilor Române din București a organizat în anii 1904—1905 o serie de „conferințe academice" pentru domnișoare și doamne din acea clasă a societății noastre care părea mai străină de aspirațiile românești ale anilor din urmă. Mai ales în cursul iernii, conferințele au fost bine cercetate.

Mi s-a făcut cinstea de a mi se cere să vorbesc înaintea acestei adunări alese, ale cărei însușiri de orientare repede, deplină și vioaie, al cărei simț fin pentru adevăr și frumusețe m-au impresionat de la început. Am ales ca subiecte ale conferințelor mele părți din trecutul nostru: curente și dezvoltări, și le-am înfățișat, cum scrie titlul, în „chipuri și icoane." Pe încetul s-a închegat astfel o „istorie a românilor" în alte cadre decît cele obișnuite.

O dau în două mici volume. Dar cu aceasta nu închei seria. Cum am cuprins în ele și o conferință de la Societatea Geografică, așa voi strînge în viitor orice cuvîntări sau scrieri cu caracter mai general pentru a face volume următoare din această Istorie.

Planșele* ce împodobesc cartea sînt făcute cu cheltuiala dnelor Ecaterina G. Cantacuzino și Adina Olănescu, cărora, ca și mine, au a le mulțămi cetitorii.

N. Iorga

---

* Ediția de față, ca și cea de la „Ramuri" din 1921, nu mai reproduce ilustrațiile *(n. ed.)*.

MORMINTELE DOMNILOR NOȘTRI

În biserici și în mănăstiri, aici în țara noastră și pînă departe peste hotare, dorm, cunoscuți sau ascunși cunoștinței noastre, domnii cei vechi și mai noi ai țării noastre, ai voievodatului Țării Românești și ai Moldovei. Spre locurile lor de odihnă ne îndreaptă recunoștința, cînd ei au stăpînit cu dreptate și milă. Dar, chiar atunci cînd faptele lor au fost netrebnice sau crude, locul unde zac ei vorbește inimilor noastre, fiindcă sub numele lor scrise pe acele pietre sau lespezi de marmură se cuprinde, în povestirea faptelor trecutului, o parte din viața tuturora, de unde se desface viața noastră.

1. DOMNII MUNTENI

1. Cel mai vechi mormînt de domn muntean e al lui Nicolae Alexandru Basarab. El a fost al doilea stăpînitor al Țării Românești întregi: lui i se datorește întemeierea Mitropoliei ortodoxe din Argeș, a Episcopiei de peste Olt, a Severinului, și clădirea celor dintîi biserici românești de zid pe plaiuri.

El strămutase scaunul domniei la Cîmpulung. În Biserica Domnească întemeiată de dînsul acolo, i se vede mormîntul. În dreapta, sub jilțul vlădicăi, se află o piatră, minunat păstrată, în care sînt săpate de-a latul, ca scrisul unei cărți, cuvinte slavonești cu acest înțeles:

„În luna lui Novembre 16 zile a răposat marele și de sine stătătorul Domn Io Nicolae Alexandru Voievod, fiul

marelui Basarab Voievod, în anul 6873 (1364), indicția a 3-a [1]; veșnica lui pomenire."

2. Urmașul său Laicu-Vodă sau Vladislav a bătut pe unguri, a cucerit Vidinul, a pus mîna pe cetăți turcești de peste Dunăre și a fost privit ca un rege. Anul morții sale nu se știe, căci nu i s-a păstrat mormîntul. El a ajutat însă înălțarea mănăstirii Tismana din munții Gorjului. Acolo trebuie să fi fost el înmormîntat, prin anii 1380, ca un ctitor. Dar biserica s-a prefăcut de multe ori și toate vechile morminte s-au spulberat. S-ar putea iarăși ca țărîna lui să se fi împrăștiat la ruinarea mănăstirii Vodița, de lîngă Vîrciorova, pe care tot el a făcut-o să se înalțe, pe malul Dunării, dăruindu-i daruri scumpe.

3. Nu se știe dacă a domnit în adevăr Radu, fiul lui Vladislav. Mormîntul lui îl așază poporul la Biserica Domnească din Argeș, unde de mult se arăta o piatră cu un trup de om săpat pe dînsa [2].

4. Dan, fiul cel mai mic al lui Radu, a luat tronul cîtva timp din mîna lui Mircea, fiul cel mai mare. Sub el s-a mîntuit lucrul la biserica din Cîmpulung. Dar el nu muri în țară, ci fugi la bulgari, unde fu ucis înainte de anul 1387. Domnii ce mureau astfel n-aveau pietre pe mormintele lor uitate.

5. Mircea, fratele biruitor, a fost întemeietorul cel mare al Țării Românești. A stat ca un aliat mîndru lîngă regele Ungariei Sigismund, care a fost și împărat, a izbutit să-și ridice un prieten pe tronul sultanilor, a stăpînit Silistra și Dobrogea, a pătruns cel dintîi în Moldova, de unde a scos un domn care nu-i plăcea, a ținut piept turcilor de la un capăt al domniei sale de 32 de ani pînă la celălalt. Data morții sale la vîrsta de vreo 60 de ani o știm numai după o cronică a sîrbilor: 31 ianuarie 1418. A murit de bătrînețe și l-au îngropat într-una din mănăstirile ce clădise: Cozia, deasupra Oltului. L-au dus din scaunul său de la Argeș peste apa cea mare, pînă la lăcașul odihnei sale. Acolo se află și pînă acum pulberea oaselor lui. Un mitropolit de pe la 1750 zice că „este îngropat acolo însuși prea-fericitul Mircea Voievod și Doamna sa și copiii". Piatra se află în dreapta bisericii; abia se cunoaște pe dînsa cîte o urmă de slove, din care însă nu

[1] Perioadă de 15 ani, care începe de la 312: cifra arată nu numărul indicției, ci al anului din indicția curgătoare.

[2] Piatra e azi la Muzeu. Desigur că n-a acoperit niciodată mormîntul lui Radu.

se înțelege nimic, și atunci la 1750 încă nu se mai putea citi nimic pe dînsa.

6. Mihail, fiul lui Mircea, se luptă pentru domnie cu fratele său Dan, și fu ucis în 1420. Trupul său fu așezat lîngă al tatălui mort în liniște, la bătrînețe.

7. Dan acesta al II-lea a fost un strașnic ostaș, ca și Mircea: prieten al creștinilor și dușman pentru păgîni; el s-a luptat și cu Moldova. Poate să-l fi omorît moldovenii în 1431, căci cu turcii se împăcase. Se va fi găsit cine să-l ducă la Cozia, lîngă fratele pe care el îl omorîse.

8. El mai pusese capăt vieții unui frate al său. Radu cel Pleșuv venise împotriva lui cu ajutor turcesc, dar el nu mai era în domnie la 1427; Dan nu-l va fi recunoscut ca rudă, și nu-l va fi primit în necropola domnilor legiuiți, la Cozia.

9. Dar după moartea lui Dan, moldovenii puseră domn un alt fiu din flori al lui Mircea, care se numi Alexandru, după numele domnului Moldovei. El muri de moarte bună în 1433. Dacă a fost îngropat la Cozia, a atîrnat de la urmașul său pentru cîteva zile, necunoscut ca nume, sau de la bunătatea de inimă a celui de-al cincilea fiu al lui Mircea.

10. Vlad, căruia i s-a zis Dracul, fiindcă nu era bun. Acesta a fost totdeauna un harnic ostaș, și a bătut pe turci în valea Ialomiței, luînd parte și la marea luptă a tuturor creștinilor cu sultanul, la Varna. Vestitul Ioan Corvin din Hunedoara-l ajutase, dar apoi, nemulțumit de dînsul îi năvăli în țară și-l ucise, cu fiul său cel mare, Mircea, numit așa după bunic. Omorul s-a făcut în ianuarie 1447. Poate să fi fost cel din urmă domn îngropat la Cozia.

11. Îi urmă — după ce iarăși trecu la mijloc o fantasmă de domn — un Vladislav-Vodă, care pare să fi fost fiul unui pretendent Dan, și nu al lui Dan al II-lea. El muri iarăși ucis (1456), și mormîntul îi stă și pînă azi, bine păstrat, în mănăstirea Dealului. El o întemeiase, ca biserică domnească și aici i se aduse trupul de la Tîrșor, unde căzuse. Piatra, pusă mai tîrziu, zice așa:

„A răposat Io Vladislav Voievod, în anul 6963 (1455), luna August 50, în zilele —; și s-a făcut această piatră în zilele lui Io Neagoe Voievod; au făcut-o Barbul Banul și Pîrvul Vornicul și cu frații lor, fiii lui Neagoe din Craiova, căci Vladislav Voievod i-a făcut boieri."

12. Ucigașul lui Vladislav fu Dracul cel de-al II-lea, zis Țepeș, fiindcă trăgea în țeapă; altfel însă, un mare viteaz,

dușman al turcilor. După multe isprăvi și nenorociri, el își găsise sfîrșitul poate la satul Bălteni [1] lîngă București, luptîndu-se cu păgînii, pe o zi rece din decembrie 1476, asupra Crăciunului. L-au dus aproape, la mănăstirea Snagovului, zidită de el în mijlocul lacului cuprins de păduri. Și azi se vede înaintea altarului piatra goală de inscripție, sub care zace acest om minunat și grozav.

13. Fratele său se chema Radu *cel frumos* și păcătos. El stăpîni în locul lui Vlad, ca om al turcilor. Făcuse mănăstirea Tînganului, tot lîngă București, și, cînd pieri, în 1474, în urma unei înfrîngeri din partea marelui domn al Moldovei Ștefan, el va fi fost astrucat aici. În biserica de sat ce este astăzi acolo, nu se mai pomenește nimic însă despre piatra mormîntului său.

14. Un fiu al lui Dan cel Mare, Basarab, numit după Basarab, tatăl lui Nicolae Alexandru, fu pus de Ștefan, și-l trădă. El fugi în Brașov și muri acolo, în decembrie 1480, fiind îngropat, desigur, în biserica românească din Șcheiu, care s-a prefăcut însă cu totul.

15. Fiul său, cu același nume, pieri în lupta cu un pretendent, tocmai în Mehedinți, la Glogova, în 1482. Îl vor fi ascuns în biserica din acel sat.

16. Urmașului său Vlad i s-a zis Călugărul fiindcă fusese călugăr, și ar fi meritat să fie toată viața. El a murit în liniște la 1496, și fiul său Radu nu l-a așezat în biserica de la Deal în Tîrgoviște, pe care el o drese, făcînd dintr-însa necropola cea nouă, care înlocui Cozia, ci-l lăsă la mănăstirea Glavaciocului.

17. Radu se stinse încă tînăr, în martie 1508, și locul lui de îngropare nu putea fi decît aici la Dealu. Piatra de mormînt i-a fost însă sfărîmată, și capul său, dezgropat pe la 1830—40, stătea pus într-o cutiuță sărăcăcioasă, în mijlocul strălucitei biserici.

18. Mihnea-Vodă, fiul lui Țepeș, și el un ucigaș de boieri, îl înlocui; el fu omorît în Sibiu, unde fugise, de-o rudă. Și azi se vede în biserica sașilor de acolo — căci el era catolic— piatra pe care stă scris în latinește:

„Mormîntul Măriei sale Mihai, Domnul Țării Românești, care a fost ucis aci în Sibiu, în ziua de 12 Mart 1510, de Iacșici."

---

[1] Comunicare a dlui Al. Lapedatu, după un hrisov netipărit, în Arhivele Statului.

Slavonește era scris cam așa:

„Cu mila lui Dumnezeu Io Mihnea Voievod. Domn al Țării Românești . . . "

19. În locu-i veni Vlăduț, fiul lui Radu cel Mare, numit după bunicul său Călugărul. Turcii i-au tăiat capul. A fost dus la Dealu de un urmaș cucernic și pe piatra lui se citește:

„În anul 7020 (1512), luna lui Ianuar 23, a răposat robul lui Dumnezeu Io Vlad Voievod; și în vîrstă de 16 ani a stat în Scaunul Domniei, și a domnit ani 1 și luni 9 și jumătate. Și a venit Domn Io Basarab Voievod și, după ce a fost luptă [între ei], a tăiat capul lui Vlad Voievod, în cetatea Bucureștilor."

Nenorocitul băiețel domnesc a fost tăiat, spune cronica, „supt un păr", sus la Mihai-Vodă, în cetate.

20. I-a urmat Neagoe, ce și-a zis Basarab după tatăl său Basarab cel Tînăr: vestit domn prin evlavia și iubirea sa pentru artă. El a făcut în Argeș, pentru neamul său, o necropolă rivală celei din Dealu. Aici zace el sub piatra de marmură, făcută de el însuși și întregită pe urmă, care zice:

„A răposat robul lui Dumnezeu Io Neagoe Voievod și Domn a toată Țara Românească și a părților dunărene, în luna lui Septembrie 15 zile, anul 7029 (1521), crugul soarelui 26, crugul lunii 15, temelia 18. A domnit 9 ani și jumătate. Și rog pe cei ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească adăpostul acesta mic și lăcașul oaselor mele, ca să fie nestricat."

Tot acolo așezase el pe fiii săi Ioan și Petru și pe fiica Anghelina, morți înainte de a se găti biserica. Mama sa, Neaga, adusă și ea la Argeș, a fost înmormîntată desigur, nefiind doamnă, lîngă biserică, sub o piatră ce s-a stricat pe urmă. La Argeș își aflară odihna pe rînd Doamna Stana a lui Ștefăniță, domnul Moldovei, altă fată a lui Neagoe, și în sfîrșit bătrîna lui Doamnă Despina, moartă în Sibiu, după ce se călugărise luînd numele de Platonida. Și Preda, fratele lui Neagoe, ucis în luptă la 1521, trebuie să-și fi aflat aici odihna.

21. Neagoe și Despina avuseră un fiu iubit, pe care-l numiseră Teodosie, după vechiul și înțeleptul împărat roman. El nu putu să domnească însă, fiind un copil și mai mic decît Vlăduț. Dus în Constantinopol, el muri acolo înainte de 1526. Mamă-sa, care e înfățișată într-o duioasă icoană cu trupul mortului pe brațe, îl va fi așezat spre adormire în biserica

Patriarhiei pe care Neagoe o învelea din nou, adăugindu-i chilii.

22. Cine ar putea spune unde s-a ascuns trupul lui Dragomir Călugărul, care pieri luptîndu-se ca să fie Vlad Voievod, în 1521?

23. Un Radu-Vodă, numit ca boier Bădica, se dădu ca fiu al lui Radu cel Mare. Turcii îi sfărîmară capul cu buzduganul, în februarie 1524, în Bucureşti, cred. Urmaşul său, duşman pînă atunci, avu milă de trupul lui şi-l auzim cînd vorbeşte astfel: „Am trimis capul lui Bădica şi alte două capete la Poartă; iar trupul lui Bădica l-am luat Domnia mea însumi, şi m-am dus Domnia mea la mănăstirea Dealului, şi l-am îngropat acolo".

24. Radu de la Afumaţii din Ilfov, acest urmaş milos, mare luptător cu turcii, nu află însă milă la boierii răsculaţi, cari-l prinseră în Rîmnic, la 2 ianuarie 1529, „de l-au legat, şi i-au tăiat capul, şi lui, şi fiiu-său, Vlad-Vodă". Şi el era fiul lui Radu cel Mare, dar alesul boierilor, Moise-Vodă, nu-l duse la Deal lîngă tată, ci la Argeş, lîngă socru, căci el ţinea pe Ruxandra, fata lui Neagoe. Mormîntul său îl înfăţişează călare, cu mantia fluturînd, împărţitor de moarte şi vînător de biruinţă, iar dedesubtul chipului de viteaz stă scris:

„A răposat robul lui Dumnezeu şi mult-milostivul Io Radul Marele Voievod şi Domn a toată Ţara Românească şi a părţilor dunărene, fiul marelui (şi prea-bunului) Radul Voievod, în anul 7037 (1529), luna lui Ianuar 4 zile, crugul soarelui 7, indicţia 3.

Să vă fie ştiute războaiele ce vă voiu povesti, pe care le-am făcut eu: cel dintîiu război cu Agarenii, al doilea la Gub(avi), al treilea la satul Ştefeani lîngă Neajlov, al patrulea la C(lejani), al cincilea la Ciocăneşti, al şaselea la cetatea Bucureşti, (al şaptelea la cetatea Tîrgovişteî), al optulea la rîul Argeşel, al nouălea la satul Plata; al zecelea la Alămăneşti, pe Teleorman, (al unsprezecelea, cel mai iute şi vîrtos), din toate războaiele, la Gruma(zi, cu 7 sangeacuri), (al doisprezecelea) la Nicopol, al treisprezecelea la Şiştov, (al patrusprezecelea) la cetate la Poienari, cu ţăranii, al cincisprezecelea la Gherghiţa, (al şaisprezecelea iar la Bucureşti), al şaptesprezecelea la oraş la Slatina, al optsprezecelea (la cetatea Bucureşti), cu Vladislav Voievod, al nouăsprezecelea la satul Rucăr, al douăzecilea la Didrih. Atunci m-a dăruit (Dumnezeu cu stăpînire şi schiptru, şi m-au încins şi cu caftan mohorît

şi cu cunună m-au încununat şi cu cinstea bogăţiei şi cu multă mărire de dar aducătoare, şi, cu mulţimea oştilor fiind încunjurat), şi la mulţi am întins mînă de ajutor cu îndurare. Acum zac singur aici în mormînt mic, aşteptînd glasul arhanghelului, cea de pe urmă trîmbiţă, învierea a toată lumea, prefacerea stihiilor. Rog pe cei ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească acest mic adăpost şi casă a oaselor mele, ca să fie nestricat."

25. Tatăl lui Moise, Vladislav-Vodă, fusese silit de Radu să plece la Constantinopol, în 1524. Dar el se întoarse de acolo, şi veni în părţile Mehedinţilor, unde-l ucise în decembrie 1524 banul Pîrvu. Unui domn care se numea Vladislav i se cuvenea îngroparea la Dealu. Dar nu ştim dacă s-a împărtăşit de dînsa, cu toate că, judecînd după îngroparea acolo a lui Bădica, e foarte probabil.

26. Cît despre Moise, el fu gonit, ucis în lupta de la Viişoara între 18 şi 24 august 1530, şi îngropat la mănăstirea Bistriţa, întemeiată de fraţii Craioveşti, cu unul din coborîtorii cărora îşi măritase sora. Pe la 1750 se mai citeau încă pe piatra sa aceste cuvinte:

„Răposat-a robul lui Dumnezeu Moise Voievod, feciorul lui Vladislav Voievod, la anul 7038 (1530)."

Dar făcîndu-se din nou biserica, sub Vodă Ştirbei, s-au stricat toate pietrele de mormînt, afară de una.

27. Vlad, care-i urmă, se înecă în Dîmboviţa, la Popeştii din Ilfov, în toamna lui 1532. Era fiul lui Vlăduţ, şi urmaşul său Vintilă, care-şi zise tot Vlad, îl duse la Dealul, îngropîndu-l la un loc cu tatăl — amîndoi morţi la o vîrstă tot aşa de fragedă.

28. Vlad-Vintilă fu omorît în vara anului 1535 lîngă Craiova, dincolo de apa Jiului, acolo unde e astăzi mănăstirea cea nouă a Bucovăţului, la o vînătoare. El îşi zicea „fiul lui Radu", adică al lui Radu cel Mare şi urmaşul lui era destul de evlavios ca să-l ducă la Dealu.

29. Radu Paisie, fostul egumen la Argeş, dar fiu al lui Radu cel Mare, om foarte cucernic, care a mîntuit clădirile bisericeşti ale lui Neagoe, căci era soţ al domniţei Ruxandra, visa o îngropare la Dealul său la Argeş, căci el unea în sine drepturile amînduror ramurilor domneşti. Dar, scos în 1545, el trăi în Egipt. Mormîntul lui trebuie să fie în vreo biserică din Alexandria, poate într-a Patriarhiei.

30. Mircea Ciobanul, alt fiu al Radului şi crunt omorîtor de boieri, începu să clădească Biserica Domnească din Bucureşti, care e astăzi Curtea Veche de lîngă Dîmboviţa. Cînd crudul domn îşi mîntui viaţa, în septembrie 1559, ai săi, Chiajna, văduva, şi copiii îl duseră în biserica încă neisprăvită. Biserica a suferit pe vremea lui Vodă Ştirbei o prefacere totală, şi mormintele au dispărut astfel şi aici sub scîndurile şi mozaicul din vremea noastră.

31. Fiu al lui Radu Paisie, Petraşcu cîrmuia în aşa chip, încît i se zise cel Bun. El muri la Tîrgovişte în ziua de 26 decembrie 1558, a doua zi de Crăciun. Alaiul de înmormîntare sui dealul cu viile, şi domnul răposat îşi găsi pacea, netulburată pînă acum, în necropola lui Radu cel Mare. Inscripţia de pe mormîntul său are acest cuprins:

„A răposat întru Domnul Hristos credinciosul Ioan Petraşco Voievod şi Domn a toată Ţara Românească, fiul lui Io Radul Voievod, şi a murit în luna Decembre 26 zile, în anul 7066 [1558]."

32. Petru, căruia i s-a zis Şchiopul, fiul cel mai mare al lui Mircea, era menit să se odihnească în aceeaşi biserică. El trecu însă în Moldova, avu două domnii acolo, şi, fugind în Apus, se stinse la Bozen, un depărtat oraş din Tirol, la 1 iulie 1594. Călugării franciscani primiră ca rămăşiţele acestui oaspete să se odihnească lîngă biserica lor. Pe piatră se citea mai de mult acest epitaf:

„D.O.M. Lui Io Petru, Domnul Moldovei, din familia regală, corvinească, a Mihneştilor, care, ca să păstreze legea (creştină) în Ştefan, fiul său, părăsind de bună voie ţara sa foarte întinsă, învrednicindu-se de ocrotirea Augustei Case Austriece, a murit în vîrstă de peste şaizeci de ani, la 1 iulie 1594: om, şi în nenorocire şi în fericire, prea-vestit, în război şi pace."

Nişte irlandeze făcură încă pe acel loc o grotă a Maicei.

33. Alexandru, urmaşul lui Petru, a murit în Scaun, la Bucureşti, în iulie 1577. El făcuse în acest oraş o biserică nouă, pe dealul de lîngă Mihai-Vodă. Acolo a fost îngropat, dar piatra sa de mormînt nu se mai păstrează. O fată a lui însă, Elena, e îngropată în fundul bisericii, prefăcută peste vreo patruzeci de ani, la mîna dreaptă.

34. Mihnea, fiul lui Alexandru, îngropă în această biserică pe doi fii ai săi cu Doamna Neaga: Vlad şi Radu. Mazilit în 1591 pentru a doua oară, el se făcu turc şi muri

la Constantinopol în 1601: trupul său de renegat se va fi odihnind sub una din pietrele strîmbe, împodobite cu turbane, care se ridică dese în cimitirele capitalei turcești.

35. Petru Cercel, fiul lui Petrașcu cel Bun, strălucitor domn după moda Apusului, făcu Biserica Domnească din Tîrgoviște, unde voia să-i fie mormîntul. Dar fu mazilit și, luptîndu-se pentru domnie, înecat în Bosfor, la martie 1590: scos din mare, pielea-i umplută cu paie se trimise dușmanului, Mihnea.

36. O rudă, un nepot, Vlad-Vodă fiul lui Miloș, căutase să ia tronul lui Mihnea. El muri însă înainte de a pleca din Constantinopol, în august 1589. Tatăl său fusese înmormîntat la Patriarhie, la 20 februarie 1577, și tot acolo vor fi fost coborîte în pămînt oasele tînărului voievod. O soră a lui Vlad, Irina, măritată cu Albu Golescu, se odihnește însă la mănăstirea Vieroșul, a Goleștilor, săvîrșindu-se din viață puține săptămîni după tatăl ei, ca văduvă tînără.

37. Ștefan Surdul, fiu al moldoveanului Ioan-Vodă cel Cumplit, stătu puțin timp în scaun și, cercînd să cîștige Moldova cu ajutorul turcilor, fu ucis în lupta din februarie-martie 1595, cu Aron-Vodă, la Dunăre.

38. Alexandru cel Rău, fiul moldoveanului Bogdan Lăpușneanu, avu o stăpînire tot așa de scurtă. El fu spînzurat la Constantinopol în ziua de 25 martie 1597, fiind apoi îngropat în pripă la vreo biserică din Constantinopol.

39. Un mare domn eroic ia apoi în stăpînire Țara Românească. El învinge pe turci, năvălește în Ardeal, în Moldova, le cuprinde, le pierde, e gonit și din moștenirea sa, dar se întoarce cu oști împărătești împotriva ungurilor ardeleni, învinge, și e ucis la 9/19 august 1601, din porunca unui general aliat. Trupul fu îngropat în Cîmpia Turzii, unde se săvîrșise omorul, capul fu adus la mănăstirea Dealului, căci Mihai Viteazul era fiul lui Petrașcu cel Bun. Scoasă o dată cu capul lui Radu cel Mare, strămoșul său, trista rămășiță care adăpostise un suflet ca acela a stat pentru priveală într-o biată cutie, pe care a înlocuit-o deunăzi un relicvariu meschin și fără frumusețe.

Piatra ce acoperea capul lui Mihai se află și azi însă în mijlocul pronaosului. Pe ea se citește, de data aceasta în limba noastră, inscripția ce urmează:

„Aice zace cinstitul și răposatul capul creștinului Mihail, Marele Voievod, ce au fost Domn Țării-Românești și Ardealului

şi Moldovei: cinstitul trup zace în cănpii Tordei, şi, cînd l-au ucis Neamţi, ani au fost 7109 (1601), în luna lu Avgust 8 zil(e): aceas(tă) piatră o'u pus jupan Radul Buzescu i jupăniţa eg. (= jupăneasa lui), Preda."

Nefiind o Doamnă, mama lui Mihai, Teodora, n-a fost primită la Dealul. Cînd ea s-a săvîrşit în 1605—6, fiul şi fata lui Mihai o îngropară la Cozia, unde stătuse, sub numele de călugăriţa Teofana, anii cei din urmă ai vieţii sale. Acest fiu al cuceritorului,

40. Nicolae-Vodă Petraşcu (Petraşcu era numele bunicului său; Nicolae se adăugase ca titlu domnesc) pribegi în lume, împreună cu familia sa. După 1620 el se căsători cu Ancuţa, fata lui Radu-Vodă Şerban, şi trăi mai mult în Ungaria, umblînd după domnie pînă în 1611. Un timp stătu în Sîmbăta Mare (Tyrnau), dar, cînd muri, el fu dus la Raab, în „biserica sîrbească", unde poate că i se vede şi astăzi piatra de mormînt.

41. Urmaşul adevărat al lui Mihai Viteazul a fost un boier mai în vîrstă, vrednic de această cinste. În boierie-i zicea Şerban, iar ca domn s-a numit Radu. El a învins pentru împăratul creştin pe un principe ardelean, a fost gonit de altul, dar s-a întors şi l-a învins şi pe acesta. Însă în ţară n-a mai putut să stea după aceasta, ci s-a dus în ţările împărăteşti, stînd mai mult tot acolo, la Tyrnau sau Sîmbăta Mare, în Ungaria. Moartea l-a găsit însă în Viena, la martie 1620, după ce-şi împărţise averea printr-un testament scris în româneşte. Întîiul loc de îngropare i-a fost în biserica Sf. Ştefan din acelaşi oraş, însă pe urmă rudele sale l-au adus în ţară, aşezîndu-l în biserica de la Comana, pe drumul Giurgiului. Inscripţia ce se vede acum pe mormîntul său nu-l priveşte însă numai pe el, ci şi două rude, dintre Cantacuzineşti. Ea are următorul cuprins:

„Această unä piatră aceste trei ţărîne acopere: a bătrînului Şărbun Băsărab Voievod, a lui Drăghici Cantacuzino Vel Spătar, de fată nepotu-i, şi a lui Costandin Vel Păharnic, iubit fiu lui Drăghici; pre cari cum viaţa în dragostea sîngelui i-au legat, aşa moartea, aice aducîndu-i vecilor i-au răposat. Carii, şi creştineşte, cu dreptate, cu dragoste, cu milostenii şi cu toate bunele fapte trăind, s'au săvîrşit, la anul de la Hristos spăsitoriul (7128 = 1620), de vîrstă —, moşul, nepotul la (7176—1667), de vîrstă —, fiul la ( ), de vîrstă —".

42. Radu Mihnea era fiul lui Mihnea cel Turcit sau, cum îi ziceau oamenii de pe atunci, Turcul. În timpul cît a stăpînit ca un domn bogat și foarte prețuit de turci, el a prefăcut în mult mai mare biserica bunului său Alexandru-Vodă. Și aici fu el îngropat, în februarie 1626, fiind adus din Moldova, de la Hîrlău, unde murise cu cîteva săptămîni înainte, în ianuarie. Și astăzi candela luminează următoarele rînduri săpate frumos, românește, pe mormîntul lui:

„Aciastă piatră de pre mormînt o'u făcut și o'u frămseţai cela ce este bine cinstit și de Hristos iubit creștin Alexandru Voievod născătoriul dumniilui celuia ce s'au pristăvit întru fericită credință, celuia ce au fost bine cinstit și de Hristos iubit Domn creștin Radu Voievod, ce-au fost Domn Țerii-Rumănești și Moldovei, și multe războe au biruit, și iară au venit de la cinstita Poartă ș'au fost al doile rînd Domn Țerii-Rumănești, și ș'au lăsat steagul fiu-său ce e mai sus scris, și iară se'u dus de-au fost Domn Țerii Moldovei; și acolo se'u pristăvit întru cetate în Hîrlău, în luna lui Ghenarie 13 zile, Sîmbătă, și cu mare cinste l-au adus trupul dumnelui, și l-au îngropat în luna lui Fevrarie în 5 zile, Duminecă. Aicea zac oasele dumnealui. Dumnezeu-l iarte în Împărăție oeriului, adevărat. În anii 7134 (1626)."

43. Fiu al unui Iliaș Vodă Lăpușneanu, coborîtor ticăloșit al lui Ștefan cel Mare al Moldovei, Alexandru fiul lui Iliaș, sau Alexandru Iliaș, cum i s-a zis, stăpînește pe rînd în Țara Românească și în Moldova, necontenit sub ocrotirea rudelor sale din Levant, italieni greciți. Muntenii resping însă cu armele la 1632 pe fiul său Radu, numit de turci domn al țării lor; iar în 1633 o răscoală a moldovenilor gonește și pe tată. Bietul om se duse la Constantinopol, unde i se pierde urma. Se stinse aici în sărăcie mare: cine știe unde va fi fost coborît în pămînt trupul nevrednicului acestuia!

44. Luptînd cu acest Alexandru-Vodă, adică luptînd prin bani, stăruințe și făgăduieli, se vede fiul lui Radu Mihnea. Îi ziceau Coconul, fiindcă era un copil, și tot copil a rămas pănă la urmă. Epitropia i-a fost întîi mamă-sa Arghira, care muri în București, și trebuie să fi fost îngropată la Radu-Vodă. Și el plecă mazil la turci, se mai zbătu cîțiva ani după domnie, și muri la Constantinopol în 1632. Își păstrase bogăția și poate că el se odihnește în Patriarhie chiar, unde se mai înmormîntaseră rudenii de ale lui.

45. Un fiu al moldoveanului Ştefan Tomşa, Leon, om încă tînăr, harnic la jocuri ostăşeşti, stătu pe aceeaşi vreme cîţiva ani în Bucureşti. Căzînd prin mazilie, el unelti pentru tron, şi-şi pierdu nasul. Cînd şi-a pierdut viaţa şi în ce ungher i s-au ascuns rămăşiţele nu se poate afla.

46. Iată acum un domn cuminte, blînd, bun judecător, părinte al boierimii tinere, frate de arme al celei îmbătrînite în lupte, priincios ţăranilor. Oltenii au adus în domnie prin război pe Matei, boierul din Brîncovenii-Oltului, oltean şi el deci. Odinioară ostaş al lui Mihai Viteazul, el a dovedit că nu uită învăţăturile bune ale slăvitului său înaintaş în domnie: lăcomia, ura, setea de răzbunare a vecinului său Vasile Lupu s-au frînt de voinicia lui înţeleaptă. Domnind astfel douăzeci şi unu de ani, el a fost astrucat în Biserica Domnească din Tîrgovişte, în luna lui aprilie 1654.

În faţa acestui mormînt nou era încă din 1653 mormîntul proaspăt al doamnei lui Matei, Elena; şi în acelaşi întunecos pridvor dormea singurul lor copil, mort nevîrstnic — Matei. Peste cîţiva ani, turcii au trecut pe aici prădînd, şi ei nu cruţară oasele lui Matei. Ele fură strămutate apoi la mănăstirea Arnota, din Vîlcea. Sus, pe o culme din preajma Carpaţilor, deasupra mănăstirii Bistriţa, se înalţă micul lăcaş în care se cuprind sub o piatră împodobită, săpată de meşter din Ardeal, moaştele lui Matei Basarab din Brîncoveni, însemnate cu această pisanie:

„Aici zace Matei Basarab, cu mila lui Dumnezeu odinioară stăpîn şi Domn al Ţării Româneşti, bărbat înţelept, îndurător şi milostiv, întemeietor şi înnoitor a multe biserici şi mănăstiri: niciodată biruit, ci biruitor, şi a multe învingeri învingător preaslăvit, duşmanilor înfricoşat, prietenilor de folos, îmbogăţitor al ţerii sale, cel ce, cu multă bogăţie şi întru toate îndestulat, în lină pace a domnit douăzeci şi trei de ani; a adormit întru Domnul la cinstite bătrîneţe, în anul Domnului 1654."

Sub piedestalul de piatră, jos, e îngropat Danciul, tatăl lui Matei, pe care acesta a pus să-l aducă în raclă de la Alba-Iulia Ardealului, unde el murise, înmormîntîndu-se întîi în biserica Mitropoliei româneşti de acolo, făcută de Mihai Viteazul. Stau numai ei doi acolo în pustietate, în pacea mănăstirii cu doi paznici, fără călugări, fără locuitori, fără oaspeţi; din toate părţile codrul înghite zările, şi noaptea călătorii cari străbat drumurile văilor văd lucind această

singură lumină de îndreptare și mîngîiere, ca o rază pornită din sufletul luminos al strămoșului.

47. Ușuratic, pornit spre fapte nesocotite, fără putere a fost bătrîna rudă care a urmat lui Matei. Constantin-Vodă era fiul lui Radu Șerban cel de la Comana și al soției de preot din București, Elena, îngropată în anul 1656, paisprezece ani după moartea ei, în biserica de sat de la Dobreni. Stăpînirea lui Constantin, noul Basarab, înseamnă răscoală, umilință și ruină. A încheiat ca fugar: în Ardeal întîi, apoi la Cazaci, cu cari umblă, fără nici un drept, după domnia Moldovei. Muri la poloni după anul 1676, Dumnezeu știe în ce loc anume — sărac și foarte nenorocit. Mai fericită decît el, Doamnă-sa Balașa zace în biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște.

48. Înlocuitorul său a fost un grec foarte nebun, Mihnea al III-lea, ce se zicea fiu al mîndrului Radu Mihnea. Și el se răsculă împotriva turcilor, și tăindu-și boierii, fugi, dar nu-i era lăsat să iasă din Ungaria pribegiei sale. La 25 aprilie 1660, a doua zi de Paște, el făcu un mare chef de sărbătoare cu același Constantin Șerban, căruia-i urmase. Veni înfierbîntat acasă la țiitoarea sa, o tătarcă, și căzu trăsnit de dambla. La Satu Mare trebuie să i se caute deci mormîntul, dacă se va fi găsit cine să-l ridice unui astfel de om. Unii ziceau că a fost turc, alții l-au văzut însă sfințind biserici ortodoxe.

49. Cîteva luni grele pentru toată lumea, domnește, strămutat din Moldova, un biet arnăut bătrîn, care trăise mult timp ca boier al lui Vasile Lupu, Ghica, ce-și luă ca domn și numele de Gheorghe zicîndu-și Gheorghe-Vodă Ghica (Gheorghe se zice în albaneză: Ghica). Turcii îl scoaseră cu parapon și-l mînară la Constantinopol, unde se stinse în curînd, fiul său Grigore fiind domn în locul lui. S-ar putea căuta în cetatea împărătească mormîntul începătorului măririi Ghiculeștilor.

50. Acest Grigore sau Grigorașco, fiu și soț al unor romînce, avu un trai tulburat, cu multe încurcături pe care și le pregăti prin neprevedere și și le descurcă prin viclenie. Și în 1673 se credea că el va mai putea cumpăra domnia. Rămas între turci el muri peste puțin. Loc de îngropare și data precisă — necunoscute.

51. Radu Leon, fiul lui Leon-Vodă. Om de petrecere, fără voință, mort la Constantinopol după mazilia din 1669.

52. Antonie din Popeştii Ilfovului. Moşneag căzut aproape în copilărie, hrănit din leafa ce-i dădeau boierii şi supravegheat de fiu-său Neagu. Cînd pierdu domnia, în 1672, turcii îl opriră la dînşii, şi sărmanul patriarh n-avu parte nici de odihna în pămîntul ţării sale.

53. Duca-Vodă, arnăut ca şi Ghica, ca şi acesta întîi domn în Moldova, îşi zice, tot ca şi acesta, Gheorghe-Vodă, făcînd din numele său de pînă atunci un nume de familie. Cantacuzineştii izbutesc a-l scoate în 1678. Domn în Moldova peste puţin timp, a treia oară, îl prind polonii, în război cu turcii, şi-l duc la Lemberg. Aici moare acest om lacom şi straşnic, la 31 martie 1685, de dambla. A fost îngropat în biserica ortodoxă din acel oraş, zidită de marele negustor Alexie Balaban, „în sclipul gropniţei acestuia".

54. Şerban Cantacuzino, om temut, mîndru, cu apucături de rege, stăpîn al boierilor săi şi respectat de turci. O scurtă boală-l răpuse la 29 octombrie 1688, şi pe mormîntul său frumos săpat, de la Cotroceni, ctitoria sa, se citeşte pomenirea ce urmează:

„Supt această marmură odihnesc oasele a luminatului bun creştin Io Şerban Cantacuzino Voievod, nepotul răposatului Şărban Basarab Voievod, pre carele miluindu-l Dumnezeu cu Domnia acestei ţări, de au domnit 10 ani şi au chivernisit ţara bine şi vredniceşte, cu tot cinstit neamul lui, apărînd-o de toţi vrăjmaşii. Întru carea cătă de la Dumnezeu i s'au săvîrşit viaţa cu cinste, aici, la Scaunul Domniei lui, lăsîndu-şi ţara iarăşi la cinstit şi bun chivernisitor, neamul lui, întreagă şi cu pace bună. A căruia i-a fost viaţa de ani 54, şi aşa s'au pristăvit întru Hristos la Octomvrie 29, leat 7197, 1689."

Tatăl lui Şerban, vestitul postelnic Constantin, a fost îngropat la Mărgineni, în Prahova; acolo a strămutat Şerban şi trupul maicei sale Elina, vestita gospodină a celei mai mari averi muntene din veacul al XVII-lea. Astăzi de jur împrejur e temniţă, şi biserica, dărîmată de cutremur, arsă, a fost cu totul prefăcută de un egumen grec, zvîrlindu-se ca netrebnice pietrele ctitorilor. Fratele mai mare al lui Ştefan, Drăghici, zace în mormîntul lui Radu Şerban, bunicul său, la Comana.

Dintre fraţii ceilalţi, Cotrocenii odihnesc pe Matei († 1685), pe Iordachi († 1692). Mihai a fost tăiat la Adria-

nopol și Constantin, învățatul stolnic, gîtuit la Constantinopol!

55. Constantin Brîncoveanu, om bogat, bun gospodar și părinte iubitor al unui neam înbelșugat; suflet înțelegător de frumusețe și sprijinitor al învățăturii; țara întreagă a fost acoperită de dînsul cu biserici noi și înnoite. În ziua de Sîntă-Măria Mare 1714, avînd împliniți 25 de ani de domnie, i se tăie capul, înaintea sultanului, la Constantinopol, după ce toate odraslele-i sîngeraseră sub sărmanii lui ochi bătrîni, sălbăticiți, fără lacrimi — cea mai strașnică suferință omenească ce se ridică din tot trecutul nostru. Se aruncară în mare trupurile domnului, ale fiilor domnești Constantin, Radu, Ștefan, Matei, pe cînd capetele schimonosite treceau în vîrful sulițelor. Pescarii culeseseră din ape rămășițele Brîncovenilor, și creștini miloși le așezară în mănăstirea din Chalke. La Horez, frumoasa clădire a lui Constantin-Vodă, gătită pentru îngroparea întregului său neam, se vede, sub chipurile de familie ce ocupă pereții, numai mormîntul de marmură nescrisă al Domniței Smaranda; o soră a acesteia, Ancuța, măritată cu Nicolae Roset și moartă în pribegia de la Brașov, a fost adusă aici în primăvara anului 1730.

56. Ștefan Cantacuzino, fiul stolnicului Constantin, a întrebuințat toate mijloacele pentru ca să aducă moartea acelui pe care-l înlocuise. Ca o răsplată dumnezeiască i-a venit aceeași pieire silnică, după doi ani singuri de domnie. Fu gîtuit în temniță la Constantinopol, împreună cu tatăl său foarte bătrîn. Capetele lor fură jupuite, umplute cu bumbac și trimise la Adrianopol, unde stătea Curtea. Aici în Adrianopol fură sugrumați Mihai, fratele lui Constantin, și Radu Dudescu, care ținea pe sora lui Ștefan. Capetele le-au fost puse în vîrful parilor. Cel din urmă dintre Cantacuzinii cari înconjuraseră fără credință pe Brîncoveanu, Toma, trecu la ruși la 1711, și muri peste zece ani acolo la dînșii. Numai Răducanu, fratele lui Ștefan-Vodă, doarme în necropola cantacuzinească a Cotrocenilor.

De acum înainte, Moldova și Țara Românească nu-și mai au șiruri deosebite de domni. Aceiași oameni, mai mult înstrăinați decît străini, trec de la Iași la București și de la București la Iași. Înainte de a vorbi de mormintele lor, să pomenim pe ale domnilor Moldovei.

1. Bogdan întemeietorul și-a găsit odihna în biserica, de lemn pe atunci, a Rădăuților. În timpuri neorînduite și sălbatice ca acelea, nici o piatră nu s-a așezat pe mormîntul celui care a dat românilor, ca o puternică cetate, *Țara Moldovei*.

2. Lațcu, acel care a încercat să facă din moldoveni niște catolici, supuși episcopului latin din Siret, și-a luat locul lîngă părintele său, după 1372.

3. O clipă moldovenii își aduseră domn de legea lor, ce e dreptul, dar de alt neam, rusesc, din Galiția. Iurg Koryatowicz pieri în curînd. Un călător din veacul al XVI-lea zice că i-ar fi văzut mormîntul într-o mănăstire de lîngă Bîrlad. O astfel de mănăstire n-a fost însă niciodată. Anastasia, fiica lui Lațcu și văduva lui Iurg, zace în necropola Rădăuților, unde a fost îngropată la 1420, anul morții ei.

4. Petru, fiul Margaretei sau Mușatei care avea drepturi asupra Moldovei, e cel dintîi domn sigur — după un Ștefan I, tatăl său, poate — în urma lui Iurg. El a clădit mănăstirea Neamțului, în valea Neamțului și a Ozanei, pe o înălțime pietroasă, între păduri. Acolo va fi fost el îngropat prin 1390, dar nici o urmă nu s-a păstrat din mormîntul lui.

5. Roman, fratele lui Petru, fu domn scurtă vreme, apoi fugi în Polonia, și la urmă domni din nou: el fu înmormîntat la Rădăuți. Roman clădise însă biserica lui deosebită în tîrgul Romanului, întemeiat de dînsul, și aici coborîse el oasele soției sale Anastasia, care a fost mama lui Alexandru cel Bun.

6. Alexandru a făcut cel dintîi din Moldova o țară trainică și cu viitor. Mai bine de treizeci de ani a stăpînit asupra ei, fără nici un fel de silă sau vicleșug, duhul său bun, împăciuitor, răbdător, milostiv, cucernic. El a dovedit că prin bunătatea adevărată și dreaptă a inimii se pot face lucrurile acelea mari pe care asprimea crudă le poate începe sau grăbi, dar nu duce la capăt. Moldova a ieșit din mîinile lui gata, încununată cu neatîrnare și împodobită cu învățături și meșteșuguri.

El clădi vechea mănăstire Bistrița pe care Ștefan cel Mare a prefăcut-o apoi din temelie. Poate că aici se înmormîntă fratele său Iuga, dar un fiu Bogdan se astrucă la Rădăuți. Atunci Bistrița nu se înălța încă în răcoroasa vale de lîngă

orașul Piatra. Dar la Bistrița fu dus trupul doamnei lui Alexandru, Ana, o ortodoxă, moartă în 1418, pe cînd, cu cîțiva ani în urmă, cea dintîi soție a voievodului, o catolică, Margareta, era așezată sub baptisteriul bisericii latine din Baia (1410). Poate că tot Bistrița a primit și oasele fiilor domnești morți înainte de vreme, odrasle ale Anei, Roman și Vasilisa. În iarna anului 1453, se stinse, mulțumit într-o țară nouă scoasă din toate primejdiile, Alexandru însuși. Mormîntul său fu clădit din piatră săpată cu podoabe gotice. Dar poate nu s-a scris nimic pe lespedea care i-a acoperit sicriul și, oricum, ea nu se mai află astăzi, fiind înlocuită cu una care pomenește o moartă din vremile următoare.

7. Ilie-Vodă, fiul lui Alexandru și al Anei, intră în luptă cu fratele său Ștefan, stăpîni un timp alături cu el, și trebui să fugă la urmă, orbit de acest frate nelegiut, în Polonia, de unde era doamna lui. Acolo se stinse nenorocitul orb între anii 1444 și 1447, și i se va fi făcut loc în vreo biserică ruteană din Polonia, soția sa fiind și ea o ruteană ortodoxă.

8. Fratele fără milă și mustrări de cuget fu prins în 1447 de Roman, copilul foarte tînăr încă al lui Ilie, și ucis prin tăierea capului. La 16 iulie sosea la mănăstirea Neamțului — nu la Bistrița, care nu putea fi profanată cu astfel de oase vinovate — carul ce aducea trupul măcelărit al voievodului. În biserica mănăstirii; dreasă și prefăcută apoi de Ștefan cel Mare, la dreapta, se înfundă un gang de întuneric. Pe o piatră din acel colț negru se citește inscripția, pusă însă tîrziu, de Ștefan cel Mare, și astăzi nedeplină:

„Acest mormînt l-a înfrumusețat Io Ștefan Voievod cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, unchiul său Ștefan Voievod, fiul bătrînului Alexandru Voievod, care a fost ucis."

Piatra de mormînt a unui Petru Voievod, fiul acestui Ștefan, a fost strămutată din vechea mănăstire a Pobratei, clădită pe acest timp, în cea nouă, al cărei ctitor e tot Ștefan cel Mare.

9. Roman piere la 2 iulie 1448, poate otrăvit. Mamă-sa Marinca avea încă țara în mîna ei și cred că ea va fi înmormîntat pe tinerelul voievod la Bistrița lui Alexandru cel Bun.

10. Ea avea și alt fiu, care încurcă lumea mai multă vreme, ajunse un stricat și pieri, omorît de boieri în Cetatea Albă, în primăvara anului 1455. Biserica din acel oraș, iarăși

înnoită de Ştefan, primi trupul celui ce nu meritase numele lui Alexandru cel Bun.

11. Fraţi ai lui Ilie şi Ştefan se luptă totodată pentru dulcele rod al domniei. Iată un Petru, care dispare în 1452.

12. Apoi Bogdan, fiu din flori al lui Alexandru. Acesta e un luptător harnic, care seceră larg în oştile polone ce sprijină pe Alexandrel. Îl ucide însă unul care i se zicea frate, Petru Aron. În graba înmormîntării ucisului, care fu aşezat în biserica de lemn a satului unde pierise, nu se putea „înfrumuseţa" o piatră de mormînt. Cînd Ştefan fiul acestui al treilea Bogdan fu domnul Moldovei, el făcu biserica de piatră din Răuseni, punîndu-i hramul Tăierea capului Sf. Ioan. Însă trupul mortului fu dus la Rădăuţi, şi acolo o inscripţie îl aminteşte în aceleaşi cuvinte ca şi pe înaintaşii săi în scaunul Moldovei.

13. Petru Aron se închină tuturor vecinilor şi făcu pe placul tuturor boierilor; pentru care avu parte să domnească şapte ani de zile. Ştefan îl goni în Polonia, apoi la regele unguresc Matiaş. Într-o zi, cînd pîndea la hotarul Moldovei, în Secuime, o ceată năvălitoare, avînd în fruntea ei pe Ştefan, îl ucise în 1468, lăsînd trupul fără cap la mila ţăranilor străini din satul răsplătirii.

14. În ce colţ al Moldovei n-a înălţat Ştefan biserici şi mănăstiri, unde n-a lăsat amintirea luptelor izbăvitoare sau binefacerilor împărţite cu dreptate, în cursul a jumătate de veac de domnie? Tînărul îşi cuceri moştenirea, se luptă, învinse, făcu ţara neatîrnată; bărbatul matur apără drepturile noii Moldove glorioase, iar bătrînul stăpîni pînă în zilele din urmă cu sabia în mînă, gata să apere şi să întregească, leu bătrîn care nu-şi uită vînătoarea.

Ştefan a făcut de piatră gropniţa domnească a Rădăuţilor, şi meşterul său săpător, „mister Ian", un polon sau un sas, înconjură pereţii bisericii cu o prispă de pietre mormîntale, aşezate una lîngă alta întru pomenirea strămoşilor (1479—80). La Bistriţa el înălţă mormînt Doamnei Ana, mama lui Ilie. Şi, cînd fiul se stinse încă în floarca vîrstei la Constantinopol, fiind ostatic, Ştefan aduse în ţară pe iubitul său Sandrin sau Alexandru, şi în braţele străbunului el aşeză pe urmaşul care venea la dînsul înainte de vreme (1496).

Dar el îşi făcu sieşi şi celuilalt neam al său alt adăpost al cenuşii omeneşti, în Putna sub o tîmplă îmbrăcată cu brad a munţilor Bucovinei, lîngă o limpede apă de munte. Acolo

intrară în mormînt tinerii voievozi Bogdan și Petru (1479, 1480). Acolo își așeză el doamna cea de-a doua, adusă din străinătatea Mangopului, Maria († 19 decembrie 1477). Acolo primi el rămășițele credinciosului sfetnic bătrîn și desigur rudă, mitropolitul Teoctist (1478). Numai soția sa dintîi, Evdochia de la Chiev, care muri înainte de a se isprăvi Putna, și mama, Oltea-Maria, care nu fusese soția lui Bogdan, ci avuse alt soț și, cu el, și alți copii, nu se împărtășiră de morminte în Putna: Oltea, moartă la 1465, fu așezată lîngă zidul Pobratei, la dreapta.

Ștefan găti în Putna din marmură curată, împodobită cu flori de acani și săpată cu măiestre slove cirilice care au un caracter gotic, pietrele ce trebuiau să-l acopere pe dînsul și pe soția aceasta a bătrînețelor sale, Maria lui Radu-Vodă Munteanul. Pe lespedea care se ridică în iulie 1504 pentru a-i primi trupul, se citesc aceste rînduri, pe care lipsa de îngrijire a fiului și urmașului le lăsă neisprăvite:

„Blagocestivul Domn Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, ctitor și întemeietor al acestui sfînt lăcaș, care aici zace. Și s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul —, luna — și al Domniei sale an —".

15. Bogdan, fiul lui Ștefan și al Mariei lui Radu, muri încă tînăr, după un lung zbucium zădarnic cu polonii și muntenii săi, după ciocniri folositoare cu tatarii, la 18 aprilie 1517, „cînd era la miez de noapte". Peste două zile, adus de la Huși, el era înmormîntat la Putna, prin grija boierilor săi, cari înconjurau acuma tronul fiului său, nevîrstnicul Ștefăniță.

Pe o piatră cu linii de scrisoare fină se citește:

„Acest mormînt este al blagocestivului Domn Io Bogdan Voievod, Domn al țerii Moldovei, fiul lui Ștefan Voievod, ctitorul sfîntului lăcașului acestuia, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7025 (1517), luna lui Aprilie 20, la miezul nopții."

16. Ștefăniță nu crescu decît pentru a se dovedi crud, nerecunoscător și nedestoinic. Boierii săi, fiii acelor care slujiseră îndelung, cu nepătată credință, pe Ștefan cel Mare, îl uciseră la Hotin, în ziua de 14 ianuarie 1527, otrăvindu-l. Ștefăniță, care nu era fiul Doamnei Ruxandra, ci al unei femei, Stana, nu i-a putut face loc acesteia († 28 ianuarie 1518) la Putna, ci în vechea necropolă a Rădăuților. El însuși

fu dus de Curtea ucigașă și de doamna sa, Stana, fata lui Neagoe (ea a fost îngropată la Argeș), la Putna, unde pe mormîntul său se vede această inscripție:

„Blagocestivul și de Hristos iubitorul Io Petru Voievod, Domn al țerii Moldovei, a înfrumusețat acest mormînt nepotului său Ștefan Voievod; care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7035 (1527), luna . . . "(*șters*).

17. Acest unchi Petru era fiul lui Ștefan cel Mare și al unei femei din Hîrlău. Data aceasta Moldova nu avea un domn obișnuit, ci o minte ageră, o voință neînfrîntă și o fire bogată în planuri mari. Numai măsura, socoteala mai trebuia pentru a face din Petru-Vodă, zis Rareș, perechea lui Ștefan cel Mare în viața țării cîrmuite de amîndoi. Aceasta a lipsit însă lui Petru, și din lungul său zbucium cu ungurii din amîndouă partidele, cu polonii și cu turcii n-a ieșit decît pierderea pentru totdeauna a provinciei Pocuția și o mai adîncă înjosire față de sultan. Acesta, Soliman cel Mare, goni pe Rareș în Ardeal la 1538, dar el izbuti să-și capete iarăși scaunul. În vederea îngropării lui și a neamului său, Petru Rareș clădește noua gropniță domnească a Pobratei lîngă apa Siretului, nu tocmai departe de Suceava. Încă la 1529, domnul înmormînta pe soția sa dintîi, Maria, la Putna și fiul acesteia, Bogdan, zace în biserica Sf. Dimitrie din Suceava. Pentru sine și pentru cea de-a doua soție, care trăi mai mult decît dînsul, el pregăti la Pobrata morminte de marmură, așa de frumoase cum nu se mai văzură. Cînd, în septembrie sau octombrie 1546, el se stinse, destul de bătrîn, îl cuprinse acela pe care scrie:

„(Această groapă e a) iubitorului de Hristos robul lui Dumnezeu Io Petru Voievod, fiul bătrînului Ștefan Voievod, care (s'a strămutat la aceste) lăcașuri și la veșnicele lăcașuri; veșnica lui pomenire."

18. Doi domni au ținut puterea în Moldova pe vremea de restriște a lui Petru. Unul era fiul lui Sandrin, nepotul de fiu al lui Ștefan cel Mare, și purta numele acestuia (poporul i-a zis Lăcustă, după una din nenorocirile scurtei lui domnii). Îl uciseră boierii, în decembrie 1540. Cred că trupul plin de răni a fost dus la Bistrița, unde mormîntul lui Alexandru cel Bun primi și pe acest urmaș nenorocit. În el se îngropă în urmă văduva lui Lăcustă, Cneajna, în 1542. Inscripția ce se vede astăzi pe acest mormînt o pomenește numai pe ea.

19. Alexandru Cornea, fiu din flori al lui Bogdan, n-a trăit decît pînă la întoarcerea lui Rareș, care-l tăiè la Galați (februarie 1541), fără să se poată ști în care din bisericile, azi cu totul schimbate prin înnoire, ale acestui oraș zace acest domn de cîteva săptămîni.

20. Dintre fiii lui Rareș, unul a murit turc, după ce-și bătuse joc cîteva luni de Moldova și de boierii ei: tocmai la Brusa i-ar fi mormîntul, în cimitirul turcesc al acestui oraș din Asia Mică.

21. Ștefan, fiul cel mic, fu omorît de boieri în 1552, prin prăvălirea asupra lui a cortului de la Țuțora și străbaterea cu cuțitele. Cînd lucrurile se lămuriră în Moldova, sora lui Ruxandra, ajunsă doamna lui Alexandru Lăpușneanu, îl scoase din mormîntul său de acolo și-l așeză la Pobrata, lîngă tată și lîngă mamă, care murise și ea, sugrumată de acest ginere grozav. Inscripția celui din urmă bărbat din neamul Rareșeștilor e aceasta:

„Doamna Roxanda, fiica lui Io Petru Voievod, iar Doamnă a lui Io Alexandru Voievod, înfrumusețătă groapa aceasta fratelui ei Ștefan Voievod care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7060 (1552), Septemvrie 1."

22. Lăpușneanu a fost un crunt tiran, omorînd pentru plăcerea lui. După cîțiva ani țara, sătulă de dînsul, îl lăsă a fi bătut de un vîntură-lume grec, Iacob Vasilic. Întors după pieirea acestuia, Alexandru-Vodă mulțumi lui Dumnezeu ridicînd o mănăstire în munte, și mai aproape de Suceava, Slatina — care fu și *a patra necropolă* a domnilor Moldovei. Acolo-și va fi îngropat fiul Ioan și acolo se mai vedeau sau se mai văd încă pietrele de marmură lucie care acopereau două domnițe moarte tinere, Teofana și Teodora. Zdrobit de boală în 1568, Alexandru își luă numele de călugărie Pahomie, cu care-i fu împodobită moartea prin otravă. Pe piatra sa mormîntală din Slatina nu se pomenește deci decît numele călugăresc; astfel:

„(Această groapă este a monahului) Pahomie, care s'a strămutat din viața de aici la veșnicele lăcașuri, și a fost îngropat aici în ctitoria lui cea nouă, în anul 7076 (1568), luna Maiu 5."

23. Doamna Ruxandra muri în 1569 și fu dusă la Slatina, fără ca fiul ei, Bogdan, să-i fi făcut cinstea unei inscripții. Bogdan însuși, mazil, fugar, se stinse în Moscova. Un frate, Constantin, pare să fi murit la Constantinopol; altul, Petru,

a căutat să ia domnia şi a fost ucis în acelaşi oraş, de turcii care-l prinseseră. Alte fete ale Lăpuşneanului rătăciră prin Polonia: una a făcut mănăstirea Socola, lîngă Iaşi, şi e îngropată acolo. În Slatina, necropola în curînd părăsită, îşi mai găsi locul din acest neam, numai un nepot de fiică a bătrînului tiran.

24. Iacob Vasilic s-a numit Ioan-Vodă, şi lumea i-a zis Despot pentru că se zicea despot de Naxos şi de Paros. Ucis în 1563 de boierii cari-l înconjuraseră în Suceava, el a fost îngropat în grabă, fără nici un semn amintitor, în cimitirul cetăţii. Poate să fie el acel cadavru de „om de cinste" care s-a găsit acolo, în săpăturile din urmă.

25. Ştefan Tomşa, înlocuitorul lui Despot, avu o stăpînire de cîteva luni numai. Fugind în Polonia, el fu osîndit la moarte acolo pentru a se face plăcere turcilor, sub cuvînt că el ar fi făcut pagube polonilor ce fuseseră în slujba sa de oaste şi-i chinuise, precum şi că prădase marginile regatului (mai 1564). Cu el pieriră vătavul de Iaşi, Ioan Moţoc, şi vornicul Petru Spancioc. Doamna Tomşei, Candachia, nu era cu dînsul. Osînditul fără dreptate îşi alese ca loc de îngropare biserica ortodoxă a Sf. Mării din Lemberg, unde i se tăie capul.

26. Ioan-Vodă fiul lui Ştefăniţă (1572—4) a fost numit cel Cumplit, pentru răutatea lui cu boierii, şi ar fi meritat, pentru vitejia lui în lupta cu turcii, pe acela de: Viteazul. Ucis după lupta de la Roşcani — rupt de două cămile — el nu s-a învrednicit de o îngropare creştinească. Doamna sa Maria Huru trăi mult timp şi după 1600.

27. Petru Şchiopul era fiul lui Mircea Ciobanul din Ţara Românească şi al fetei celei mai mari a lui Rareş, Chiajna (moartă în Constantinopol). El fu întemeietorul celei de a cincea necropole domneşti, pe care o numi Galata. În această mănăstire, aşezată pe o culme lîngă Iaşi, el astrucă pe doamna sa, Maria Amirali din Rodos, pe un fiu Vlad şi pe o fată numită Chiajna după bunica ei. Dar el n-avu parte de îngroparea în ţară, ci am văzut unde-i zac oasele.

28. Mulţi domnişori ajutaţi de cazaci năvăliră în Moldova în zilele lui. Unul, Ioan-Vodă Potcoavă, care se făcea că este Ioan cel Cumplit, ţinu cîteva săptămîni scaunul din Iaşi. Şi pe dînsul îl tăiară polonii la Lemberg, în ziua de 16 iunie 1578. Călăul se apropie cu sfială de acest frumos tînăr viteaz şi după moarte i se cusu cu fire de mătasă capul de trunchi,

și trupul fu îngropat în aceeași „biserică rusească", unde se odihnea celălalt domn ucis al Moldovei, Tomșa.

29. Între cele două stăpîniri ale lui Petru domnește Iancu Sasul, fiu din flori al lui Petru Rareș. Fugi și el în Polonia, la 1582, și avu și el parte de sabia călăului în Lemberg, fiind dus apoi, desigur, la biserica rusească.

30. Aron-Vodă, care se zicea fiul bătrînului Lăpușneanu, a tuns des și de aproape oile sale birnice; răsculîndu-se împotriva turcilor o dată cu Mihai Viteazul, a fost neasemănat mai mic decît acesta, și în luptă și în faimă, și în nenorocire. Slujitorii săi unguri l-au prins, trimițîndu-l în Ardeal, unde muri închis la Vinți, castel vechi pe Mureș, în mijlocul unui sat de români (1596). Doamna lui, o Cantacuzină, pare să fi rămas un timp măcar în Ardeal. Mormîntul lui Aron nu se mai află astăzi la Vinți, unde am mers anume pentru a-l căuta.

31. Trădătorul care-și vîndu domnul, ajunse domn în locul lui. Fiu de țigancă, Ștefan-Vodă, care fusese pînă atunci hatmanul Răzvan, era unul care știa să se lupte. Polonii îl scoaseră însă, pe cînd ajuta pe Mihai Viteazul, și cînd el voi să ia domnia de la ocrotitul lor, fu învins și tras în țeapă (1595). Această sălbatică neomenie s-a întîmplat lîngă Suceava, și pînă pe vremea lui Miron Costin, peste cincizeci de ani după aceste împrejurări, se mai vedea acolo, cuprinzînd oasele celor căzuți, „movila lui Răzvan", pe drumul spre Baia.

32. Omul leșesc, Ieremia Movilă, știu să trăiască de azi pînă mîine. Altfel cucernic, și destul de bogat, el făcu la Sucevița, lîngă apa cu acest nume, mănăstire nouă și necropola domnească *cea de-a șasea*. Aici își îngropă el fata, Zamfira, în 1596, și aici își găsi el însuși locul de odihnă în 1606. De mult timp un domn al Moldovei nu mai era îngropat în ctitoria lui! Iată ce scrie pe mormîntul lui, ridicat nu de rude, care începură un lung și sălbatic război pentru putere, nimicindu-se între ele, ci de un boier credincios:

„Aeastă piatră de mormînt o făcu și înfrumuseță dumnealui Gavril ce a fost Stolnic, mai de mult răposatului blagocestiv și de Hristos iubitor Domnului nostru Io Ieremia Moghilă Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei; veșnica lui pomenire și fericită odihna lui; în anul 7114 (1606), luna lui Iunie 30."

33. După Movilă Ieremia veni Movilă Simion, care crezuse că a răpus pe Mihai Viteazul şi pieri în pulberea unei seri de înfrîngere înaintea lui Radu Şerban. Mucezi şi el cîţiva ani pe tronul Moldovei înainte de a mucezi în mormînt. Se crede că l-a otrăvit văduva Ieremiei (septembrie 1607). Fu dus la Sucevița, unde zace şi fiică-sa Teodosia, dar nici lui nu i se făcu mormîntul îndată: abia la 1620, fiu-său Gavriil, ajungînd domn muntean, se gîndi la datoria împodobirii locului unde i se odihnea părintele, şi astăzi pe o piatră făcută întocmai ca a lui Ieremia, cu bourul şi stema Movileştilor, se citeşte:

„A răposat robul stăpînului Domnului nostru Iisus Hristos Io Simion Moghilă Voievod, Domn al Ţerii Româneşti şi, cu voia lui Dumnezeu, Domn al ţerii Moldovei, în anul 7113 (1605!), luna lui Septemvrie 14, şi a rămas groapa lui în uitare, neînfrumuseţată, pînă ce vru Dumnezeu şi ajunse prea-iubitul lui fiu Io Gavril Moghilă Voievod Domn în cel d'întăiu Scaun al părintelui său, în Ţara-Românească, împreună cu maică-sa Melania Doamna; atunci a făcut această piatră şi a pus-o, în anul 7128 (1620) luna lui Martie în 15."

Nici unul dintre mulţii feciori ai lui Ieremia şi ai lui Simion, împodobiţi aproape toţi cu domnia, nu se coborîră în pămîntul sfinţit al Suceviței, ci vîntul nenorocirii îi abătu pe alte tărîmuri. Iată cum trec ei înaintea noastră, copii jertfiţi mîndriei mamelor, pribegi aruncaţi pentru toată viaţa lor în mijlocul străinilor:

34. Mihăilaş, fiul lui Simion. După cîteva luni de domnie cu numele, e gonit la Radu Şerban, care voia să-i dea pe fiică-sa, şi acesta-l îngropă la Dealul, supt piatra ce zice aşa:

„Această piatră de mormînt a făcut-o şi a împodobit-o Doamna Marghita fiului ei Io Mihail Moghilă Voievod şi Domn al ţerii Moldovei, fiul lui Simion Moghilă Voievod; şi sfîrşitul vieţii sale i-a fost în locul Tîrgoviştei, şi a fost îngropat aici, în sfînta biserică, lăcaşul Dealului, în zilele blagocestivului Domn Io Radu Voievod, nepotul de fiu al lui Băsărab Voievod, şi a fost Domn trei luni în locul părintelui său: i-au fost toate zilele vieţii ani 16 şi jumătate; la anul 7116 (1608), luna (Ianuar 27)."

35. Constantin, al lui Ieremia, piere fără urmă, după ce a fugărit a doua oară din ţară, unde stăpînise fără strălucire;

nu se știe sigur nici felul de moarte a acestui tînăr nenorocit (1612).

36. Gavril, al lui Simion, nu poate moșteni decît scaunul muntean al tatălui său. În 1620, el e silit să fugă în Ardeal, unde ia pe văduva unui nemeș și se pierde printre unguri. Poate că mormîntul i s-ar găsi în biserica satului soției sale, unde-și serbă, în 1626, și nunta: Sîntieu, ungurește Solimonkö.

37. Moise, frate cu Gavril. Fu în două rînduri un pașnic domn moldovean. La urmă fugi în Polonia, unde trăia pe la moșiile familiei: Wielkie-Odzy și Muchoyedy (în Podolia și Podlachia). Într-una din bisericile acestor localități fu pus el în pămînt, încheind o lungă viață fără strălucire, după 1661.

38. Alexandrel, fiul lui Ieremia, domni, dar foarte scurt timp. El, fratele său, Bogdan, mamă-sa Elisaveta, fură prinși de turci în 1616 și duși la Constantinopol: copiii trecură la legea Islamului, iar mama acoperită de rușine ajunse în haremul unui Agă. Bogdan însă era în Polonia la 1655— desigur pe lîngă surori.

Ioan-Vodă, al lui Simion, n-a domnit. Pînă prin 1640, el pîndește în Ardeal, unde stătea pe lîngă Gavril. Cred însă că la sfîrșit el s-a întors în țară și că a fost îngropat la mănăstirea Todirenilor din Burdujeni, întemeiată de un frate al tatălui său, Teodor Movilă. Chipurile amîndurora se văd și astăzi pe pereți, dar nu e nici urmă de morminte. Fata lui Ioan fu soția cronicarului Miron Costin.

Petru, fratele lui Ioan, ajunse mitropolit de Kiev, și fu reformatorul Bisericii rusești din Polonia. El fu îngropat în mănăstirea de la peșteră *(Lavra Pecersca)* din reședința sa (decembrie 1647).

Fetele lui Ieremia, Regina, Maria, Ecaterina și Ana muriră ca soții ale următorilor nobili poloni: Mihail Wisznowiecki, Ștefan Potocki, Samuil Korecki, și Stanislav Potocki: pe moșiile acestor familii trebuie căutate mormintele lor.

39. Coborîtor din Movilești după mamă-sa Elisaveta, Miron Barnovschi Movilă, ginerele lui Radu Mihnea, pieri la Constantinopol, unde mersese ca să ceară a doua oară domnia Moldovei (2 iulie st. n. 1633). El clădise bisericile Barnovschi și Sf. Ioan din Iași, precum și mănăstirea Bîrnova, dar nu se poate spune sigur dacă trupul său a fost adus din orașul de pieire, pentru a fi așezat într-unul din aceste lăcașuri.

Elisaveta mama lui Miron, se stinse în Polonia, pe moşiile Movileştilor.

40. Vasile Lupu (Vasile e un nume adaus la suirea-n domnie; numele său de botez e Lupu). Arnăut, dar din părinţi aşezaţi în ţară, căsătorit întîi cu o romîncă — om foarte bogat, cheltuitor şi darnic, de o trufie şi de o poftă de a stăpîni ce nu-şi află perechea, a rîvnit, luptînd şi uneltind, Ţara Românească şi Ardealul chiar. Duşmanii îl răpuseră la sfîrşit. Trăi încă o bucată de vreme la Constantinopol, sărăcit, părăsit de doamnă, înconjurat de copiii unei ţiitoare şi muri în 1661, avînd însă acum lîngă dînsul pe Doamnă-sa Catrina, care locuia încă la 1665 casa lor de lîngă Arsenal. Deşi fiul său Ştefăniţă era atunci domnul Moldovei, el nu crezu că se cuvine să aducă trupul tatălui său pentru a-l îngropa din nou în strălucita biserică ce clădise acesta la Iaşi, Trei Ierarhi. Poate că unul din cei doi fraţi ai lui Vasile, Gavril Hatmanul, mort înainte de schimbarea de domn din 1653, să fi fost astrucat aice, precum se va fi făcut şi cu fiul lui Vasile, Ioan, şi cu altele din rudele cele multe ale Lupului. Dar în Trei Ierarhi pietrele de mormînt ale familiei domneşti lipsesc cu totul.

41. Lipseşte şi a lui Ştefăniţă, nebunaticul fiu al lui Vasile, care muri de friguri rele, după o scurtă domnie, la 29 septembrie st. n. 1661. Totuşi fu dus la Trei Ierarhi şi acum cîţiva ani, în cursul lucrărilor de „restaurare“ un evreu a găsit pe malul Bahluiului inelul ce se crede că ar fi stat pe degetul tînărului domn Ştefan.

42. Istrati Dabija, un bun bătrîn beţiv, muri în scaun pentru că vîrsta-i era prea înaintată ca să-l mai poată atinge nenorocirea maziliei. Soţia sa, Doamna Catrina sau Dafina, l-a dus spre îngropare la mănăstirea Bîrnova din Iaşi, în mijlocul „codrului“ încă. Pe mormîntul lui se citesc aceste rînduri:

„Această piatră a făcut-o şi împodobit-o Doamna Dafina Domnului ei, răposatul Io Evstratie Dabija Voievod, Domn al Ţerii Moldovei, şi s'a pus în ctitoria lui, mănăstirea cea nouă ce se chiamă Bîrnova în anul 7174 (1665), luna lui Septembre în 11, ceasul al doilea.“

În aceeaşi mănăstire a îngropat şi urmaşul lui Dabija, Duca-Vodă, care ţinea pe Anastasia, fata cu Buhuş a Doamnei Dafina, o fetiţă Maria — singurul copil al lui Istratie-Vodă (1667).

43. Duca singur își gătise ca loc de îngropare mănăstirea Cetățuia de lîngă Iași: acolo fiind înmormîntată fiica sa, numită tot Maria, alt tînăr copil rămas în pămîntul moldovenesc (1672). Poate chiar că și un frate al Ducăi se odihnește în biserica, înnoită mai deunăzi, a Cetățuii.

Fiul său unic, Constantin, domni de două ori în Moldova, dar fu chemat, la urmă, în Constantinopol, și aici i se pierde urma. Soția lui dintîi era fiica lui Constantin Brîncoveanu, Maria, și cu dînsa avu el un fiu, botezat cu numele muntenesc de Șerban. Maria muri de ciumă, tot în capitala turcească, și micul Șerban se stinse în Țara Românească, peste puțină vreme.

Mama lui Constantin, Doamna Anastasia, prinse dragoste pentru un bei grec din Maina, și ajunse de rîsul tuturora. În 1700 ea se afla însă la Constantinopol, cu Constantin, cu un fiu mai mic, Ștefan — al cărui sfîrșit e necunoscut — și cu fetele Anastasia și Safta. Altă fată, Elena, fu soția lui Nicolae Costin, stătu și muri în Moldova, dar nu se află urme din mormîntul ei la Cetățuia Duculeștilor.

44. O domnie scurtă avu Iliaș fiul lui Alexandru Iliaș. Era un biet om sărac, care, cînd osîndea pe cineva la vreo plată de datorie, punea mîna în punga lui și ajuta pe osîndit. Sărac s-a dus înapoi la Constantinopol, de unde n-a mai venit nici o știre despre dînsul (1669).

45. Ștefan Petriceicu, boier de țară, curat la suflet, nestatornic și „prost", a fost o dată domn de la turci, a doua oară de la poloni, în mijlocul cărora s-a adăpostit apoi. În 1705, văduva lui, Mariana, iscălește ca starostină de Zwolin. Ca staroste acolo va fi murit deci soțul ei.

46. Antonie-Vodă Ruset, din grecii Constantinopolei, căzu de la putere în 1678, scos de Duca, și turcii îl chinuiră în tot felul, bătîndu-i trestii sub unghii și trăgînd afară tulpanele ce-l siliseră să înghită. El muri peste puțin timp după aceste suferințe, iar fiii săi Alexandru și Iordachi trăiră ca beizadele prin țările noastre.

Un amănunt duios e acela că la biserica Sf. Nicolae cel domnesc din Iași, dreasă de dînsul, se vedea pînă în ultimele timpuri o piatră de mormînt pe care Antonie și-o gătise în zadar. Ea purta aceste cuvinte:

„Minunatul Antonie Ruset . . . înțeleptul, și-a acoperit mormîntul, lucru de mare cuviință; tot fericitul Domn de Moldaviia Antonii Ruset ș'au ales aciia(?)."

47. Dumitrașco Cantacuzino, vărul bunului postelnic Constantin, era un grec desfrînat și fără inimă. A murit mazil la Constantinopol, de o umflătură la gît, după 1685.

48. În sfîrșit iată un domn dintre boierii țării: Constantin Cantemir. Bătrîn, beţiv, glumeţ ca și Dabija, om de ispravă și viteaz ca și dînsul. Murind în 1693, el fu pus întîi în groapa ce-și gătise Antonie în biserica Sf. Nicolae cel domnesc, ctitorie a lui Ștefan cel Mare, pe care el o înnoise. Apoi îl strămutară la Miera, o mănăstire de lîngă Milcov, pe care el o făcuse din lemn. Nici dintr-un loc, nici dintr-altul nu putem căpăta vreo inscripție. Și iarăși n-avem nici una de la mănăstirea Cașinului, unde zace Gheorghe Ștefan-Vodă, mort tocmai la Stettin, în 1668.

49. Fiul cel mare al lui Cantemir, Antioh, a domnit de două ori în Moldova, și s-a stins în Constantinopol, destul de tîrziu.

50. Iar marele învățat Dimitrie-Vodă, acel care a vrut să facă binele nostru punîndu-ne sub ascultarea rusească, muri ca pribeag la 21 august 1723 în satul său de locuință, Dimitrovca, la 420 de verste de Moscova. Nu știu dacă acest fruntaș al vremii sale, scriitor vestit, domn, fiu și frate de domn, academician, senator, sfetnic rusesc, are pînă astăzi pe mormînt piatra pe care i-o datorește măcar recunoștința noastră, a românilor.

51. Tot înainte de fanarioți trebuie socotită domnia altui boier de țară. Fost ginere al lui Cantemir bătrînul, Mihai Racoviță fu un om greoi și fără caracter. După cea din urmă mazilie a sa, el moare la Constantinopol, după 1744.

Avu doi fii:

52. Constantin muri de beție în București, la 28 ianuarie 1764. Totuși nu se știe unde l-a îngropat fratele său Ștefan, care se afla cu dînsul și-i urmă în domnie. El însuși dăduse soției sale Sultana, a cărei moarte îl aruncă în deznădejde, locul de odihnă la Golia (1753). Această mănăstire, întemeiată înainte de 1600, fusese prefăcută de Vasile Lupu, și în ea dormea Toma Cantacuzino, bunicul dinspre mamă al lui Mihai Racoviță.

53. Cît despre Ștefan, el zace în vreo biserică din Constantinopol.

1. Nicolae Mavrocordat, cuminte scriitor de cărți, începe șirul lor, deși sînge românesc curgea și în vinele lui. După multe schimbări între mărire și primejdie, el muri de ciumă la București, și fu îngropat la minunata mănăstire, făcută de dînsul, a Văcăreștilor. Piatra lui ce se vede, neatinsă, pînă astăzi are această inscripție, pe care o tălmăcim din versuri grecești:

„Văzîndu-te, morminte, mă tem de priveliștea ta:
Căci ascunzi în tine pe Nicolae Domnul
Moldovei odinioară, apoi al Țării Românești,
Pe acel care această biserică a întreitei lumini a soarelui
Dumnezeiește a înălțat-o din temelia ei chiar,
Pe cel prea-înțelept și Scaun al înțelepciunii,
Oglinda înțelepților în sfaturi,
Al cărui neam vestit e din al Scarlatilor:
Părintele i-a fost Alexandru, care la a Otmanilor
Împărăție era tălmaciul cel de taină.
Dar pe care muzele l-au încununat cu-a gloriei cunună,
Acest mormînt de marmură-l încunun-acuma,
Pierind de îngrozitoarea boală a ciumii,
Lăsînd durere nesuferită la fiii
Și la soția sa și la rudele multe:
Pe care să-l fericim toți după cuviință,
Rugînd pe Domnul, cel ce vede toate,
Să-i pună sufletu-n livezi înverzite."

2. La Văcărești gîndea el să i se adune neamul după moarte, dar nu i se împlini dorința. Pe fratele său Scarlat, soțul unei fete a lui Constantin Brîncoveanu, îl lasă la Mitropolia Tîrgoviștei. Ioan-Vodă, fratele lui Nicolae, îl înlocui pe timpul cînd acesta era prins de austrieci în Ardeal; aceasta nu i-o iertă fratele mai mare, care nu-l dezgropă de la biserica Sf. Gheorghe Vechi, unde fusese îngropat la 1719. Numai doi copii ai lui Nicolae sînt înmormîntați, fără pietre amintitoare, la Văcărești. Doamna Pulheria și un alt fiu zac la Mitropolie.

3. Constantin-Vodă, fiul lui Nicolae și omul care avu îndrăzneala să declare pe țărani liberi, fu rănit într-o luptă dintre ruși și turci, la 1769. Dus la Iași, ca prins de război,

el muri aici. „Şi l-au îngropat cu mare cinste boierii în Iaşi, ca pe un Domn", spune Cronica, fără să arate însă şi locul de înmormîntare unde se coborî acest biet moşneag, mai bătrîn şi decît vîrsta lui, care n-avu parte de un sfîrşit în linişte. Ştim însă de aiurea că sicriul, dus pe umeri de patru generali ruşi, fu aşezat la Mitropolie.

4. Ioan, fratele lui Constantin, muri la Constantinopol, iar fiul său Alexandru fugi din Moldova, unde era domn, la ruşi în 1787. Încă în 1804 el şi doamna sa scriau din Moscova, unde i se ridică mormîntul, în mănăstirea Daniil, la 1819, cu o inscripţie simplă.

5. Alt Alexandru, fiul lui Constantin, mazilit pentru a face loc precedentului, e îngropat la Constantinopol.

6. Ca neam vechi, înrudit cu Mavrocordaţii, stau înaintea noastră, de la începutul epocii fanariote, Ghiculeştii. Grigoraşcu-Vodă avuse pe Matei (numit aşa după bunicul de pe mamă, Matiaş Sturdza), şi fiul acestui Matei fu al doilea Grigore-Vodă Ghica. Moartea-l găsi în Bucureşti, şi pe mormîntul său, în necropola cea nouă, la Pantelimon, se citeşte acest epitaf:

„Datoria cea obştească
De pre firea omenească
Împlinind prea-fericitul,
De-a pururea pomenitul
Grigore cel prea-înalt
Ghica-Vodă încoronat,
Domn în Ţara-Rumănească
Şi în cea moldovenească,
Care, cu minte naltă domnind
Şi cu dreptate cărmuind
De pre vremea ce-aceste ţăr[i]
Cu înţeleapte îndreptăr[i],
La a doaolea Domnie,
Dată de la 'mpărăţie,
Din Scaunul cel strămoşăsc
La lăcaşul cel ceresc
S'au mutat făr de prihană,
Cu pace şi cu pohvală,
Iar trupul său cel de om
Cu cinste ca de un Domn
Aicea s'au astrucat

Şi îngropării s'au dat
La a sa domnească zidire
Spre veacinică pomenire:

Avgust 26 d., leat 7260 [1752].

† 1759, Mart 14, pristăvindu-să întru fericire şi Măria Sa Doamnă Zoiţa, s'au pus oasele tot într'aciastu mormânt al răposatului întru fericire Domnu Grigorie Ghica Voivod, iubitu soţu Mării Sale, întru al şaptelea an după răposarea Mării Sale, viindu de la ţara Moldovii cu preaiubitul fiiu Mării Sale Io Scarlat Ghica Voivod cu Domniia Ţării-Româneşti, şi, însuşi Măria Sa viindu cu alaiu şi cu toată boerimea şi cu toată orânduiala Domnii şi cu Sfinţia Sa Mitrop[olitul] ţării chir Filaret şi cu amândoi episcopii şi cu alţi zeace arhierei străini, aducându-să din Bucureşti până aici, s'au aşăzat într'acest mormânt cu mare cinste şi cu multă jale dă norodu, păcum Măria Sa au pohtitu, pentru veacinica pomenire."

Cum se vede din această inscripţie, scrisă numai în româneşte, şi doamnă-sa luă locul lîngă dînsul, în acelaşi strălucit mormînt de marmură. Un frate, Alexandru, tăiat de turci al căror dragoman fusese, a fost însă îngropat la Constantinopol. Tot acolo se odihneşte fiul lui Grigore, Matei. O fată, Ruxandra, muri cu mult mai tîrziu, în 1780, şi ea îşi găsi odihna în marea biserică-mausoleu ridicată de tatăl ei lîngă Iaşi, Frumoasa.

7. Scarlat, celălalt fiu, murind la Bucureşti, e înmormîntat în biserica Sf. Spiridon Nou, şi pe marmura lui citim, pe greceşte, ceea ce urmează:

„Pe marele-n sînu-i
Acoperă mica
Şi oarba piatră,
Pe Scarlat Domnul,
Fiu lui Grigore,
Din a Ghiculeştilor mare viţă,
Care de boală năprasnică
A pierit în Dacia (Ţara Românească),
După ce domnise 'ntîi în Moldova,
Iar a doua oară
Domn în Dacia

Avînd virtutea aceea
Că pentru toți supușii săi
Era ca un părinte bun.
Pentru care, cu puternică
Durere, i-au dat sufletul,
Cu lacrimi mîngîindu-l.
Ci mormîntul i-a'nălțat
Fiul său vestitul,
Și moștenitor al puterii,
Și cu jalnice plîngeri
Toți din toate părțile
Cîntăm pomenirea
Celui plecat spre părțile cerului.

În anul 1766, Decembre 2."

Acest fiu Alexandru muri în Constantinopol.

8. Grigore, fiul lui Alexandru, gospodar fără pereche, modest și cruțător, foarte mult cinstit de turci, putea nădăjdui soarta lui Grigore al II-lea. Dar în marea biserică domnească a Sf. Spiridon din Iași se îngropă numai trupul său ciuntit de capul pe care turcii, cari-l tăiaseră pentru trădare, îl duseră la Constantinopol. Pe aceste jalnice rămășițe se citește:

„Odraslă a Ghiculeștilor
Lui Grigore-al Dacilor Domn vestit,
Cu evlavie 'nvelit, din strămoși ca aceștia,
Ascunde-acest mormînt frumos trupu-i.
El a fost smuls de-o năprasnică moarte,
Iar acum în lăcașul ceresc locuiește."

9. A treia familie care a domnit pînă la 1774, numai în Moldova, Callimachii (numele de la început, românesc, al neamului e însă Calmășul) n-a lăsat decît un singur mormînt domnesc pe pămîntul țării, de unde-și trăgea obîrșia. O inscripție grecească, pusă în numele Doamnei Elena, născută Mavrocordat, pomenește în biserica Sf. Spiridon pe Ioan copilul „cu fața de aur", al ei și al lui Grigore-Vodă Callimachi. Grigore, tăiat de turci, în 1769, zace în Constantinopol, ca și tatăl său Ioan-Vodă. Fratele lui Grigore, Alexandru, muri după 1821, adus, de prigonirea turcească, a cerși la ușile creștinilor. Fiii lui, Scarlat și Ioan, fură uciși în Asia,

la Boli și la Cesarea Siriei. Numai doamna lui Scarlat, Smaranda, fiica lui Nicolae Vodă-Mavrogheni, și ea adusă de împrejurări la mare sărăcie, e înmormîntată la Iași, în biserica Goliei: moartea i s-a întîmplat la adînci bătrînețe, în 1842 abia.

10. După 1774 se ridică familia Ipsilanților. Alexandru-Vodă, cel dintîi domn dintre dînșii, moare foarte bătrîn, prin osînda turcească, la 1807 abia, la Constantinopol. Fiul său Constantin fugise atunci în Rusia, și el zace într-o biserică din Kiev sub un monument destul de simplu. Un frate al lui Constantin, Dimitrie, e înmormîntat la Constantinopol, unde muri în cea dintîi tinerețe. Ipsilanteștii n-au lăsat nici unul din morții lor în țară.

11. Tot așa și Moruzii. Constantin-Vodă, începătorul măririi lor, muri după 1782 în Constantinopol. Dintre fiii lui, Gheorghe fu ucis în Cipru, Dimitrie și Panaioti pieriră tăiați de dînșii pentru trădare, în 1812. Alexandru-Vodă, om bun și nobil, se învrednici de o moarte obscură în mijlocul lor, la 4—5 iulie st. n. 1816.

12. Mihai Șuțu cel dintîi moare la Constantinopol și se îngroapă acolo. Alexandru Nicolae Șuțu fu dus, în 1821, cînd muri de boală în București, tot la Sf. Spiridon, fără să i se fi pus o inscripție deosebită, în mijlocul tulburărilor revoluției. Celălalt Mihai Șuțu, din 1819—21, rătăci prin Europa și se duse apoi în Atena, capitala Greciei libere, și muri acolo. Nici ei n-au cu țara noastră legătura trainică și sfîntă a mormintelor.

13. Amîndoi domnii din familia Carageà, Nicolae și Gheorghe, n-au rămas la noi, ci unul în Constantinopol, altul în Atena.

14. Dintre domnii întîmplători, Nicolae Mavrogheni, care-și clădise o biserică-n București, moare tăiat în tabăra turcească de la Dunăre, fără să aibă parte de vreo îngropare, iar trupul lui Hangerli, înjunghiat și decapitat, se aruncă la Sf. Spiridon din București, în mormîntul lui Scarlat Ghica. În sfîrșit un Manole Giani-Ruset piere-n pribegie la ruși.

4. DOMNII CEI NOI

1. După 1822, românii căpătară iarăși domni din neamul lor.

Cel dintîi domn național al Țării Românești, cucernicul Grigore Dimitrie Ghica, e înmormîntat la Colentina, sub un

urît monument de piatră înnegrită, lîngă mausoleul de la Tei, unde veniră la el pe rînd fii şi nepoţi de fii. Inscripţia stîngace de pe mormîntul sărăcăcios sună astfel:

„Pietrile după uliţe cetăţii vecinate
Mărturisit-aţi călător(ilor) ce fapte lăudate
Ghica Grigorie a lucrat, Domn plin de înţelepciune:
L'al lui mormînt eşti dator ismerenia-ţi depune.
1835 (=1834), No. 4."

2. Contemporanul său moldovean, bunul patriarh Ioan Sandu Sturdza, muri şi el ca simplu particular în ţara unde domnise. El fu înmormîntat sub o simplă piatră în biserica Sturdzeştilor la Iaşi, Bărboiul. În versuri bunişoare se cuprinde această pomenire a lui:

„Între muritorii lumei cînd eram şi eu odată,
Dam povaţă, sfat, poruncă la oricare judecată.
În a mea origină nobilu, în sfîrşit şi domnitoru,
Stătuiu patriei şi sprijinu peste drepturi şi poporu:
Văzuiu slavă, cinste 'mpreajmă-mi, avuiu schiptru, stăpînire,
Dar în sfîrşit suferit-am şi a soartei prigonire.
Acum iată supt această piatră stau eu muritoru,
Căci viaţă amărîtă un deşert e plin de nori."

S-a săvîrşit din viaţă la 2 februarie 1842, domnind în Moldova de la 1822, iulie 1, pînă la 1828, aprilie 23.

3. De acum domnii goniţi de frămîntările pentru alcătuirea unei noi orînduiri mor în străinătatea europeană, spre care-i cheamă gusturile lor de oameni bogaţi şi doritori de o viaţă plăcută. Rămăşiţele lui Mihai Sturdza şi Gheorghe Bibescu, acelea ale lui Grigore Alexandru Ghica au rămas în Franţa sau Germania. Lui Alexandru Ghica i s-a făcut loc la Pantelimon, sub un imens monument de marmură sculptată, mai frumos decît oricare din ale domnilor noştri. O litografie, acum foarte rară, reprezintă convoiul său de îngropare. Adus de la Nizza, unde murise, Barbu Ştirbei se odihneşte acum în mijlocul harnicei gospodării moderne de la Buftea. Iar cel dintîi domn al României unite, Alexandru Ioan I Cuza, a fost strămutat în biserica de la Ruginoasa, astăzi o moşie arendată la ovrei.

Şi astfel din mormintele vechi şi noi s-a ridicat înaintea cititorilor lungul şir, glorios şi nenorocit, al domnilor românimii.

DOAMNELE ROMÂNE

Despre domnii ce au stăpînit aceste țări, despre luptele, tratatele și nenorocirile lor, s-a vorbit destul, și bine și, mai ales, rău. Viața întregii țări se cuprinde în faptele lor, care s-au făcut în numele ei. Dimpotrivă, o uitare nedreaptă a acoperit totdeauna, ca o buruiană de părăsire, mormintele doamnelor, ce au stat alături de soții lor, în mijlocul furtunilor unui trai așa de zbuciumat, încît abia ni-l putem înfățișa astăzi. Figurile viteze, figurile dureroase, figurile binefăcătoare și sfinte, modestele figuri blînde se împărtășesc de aceeași nepăsare din partea scriitorilor. Și ca și doamnele sînt date uitării domnițele, ale căror copilărie și tinerețe au trecut mai totdeauna printr-un lung șir de pribegii și rătăciri și pe care nunta le-a strămutat în locuri foarte depărtate de noi, de unde adesea n-au mai venit niciodată să-și vadă părinții și țara.

Despre doamnele noastre se poate vorbi din două puncte de vedere: întîi din acel al originii lor și apoi din acela, nu mai puțin însemnat, al rostului pe care-l aveau la curtea petrecerilor sau la curtea afacerilor. Ici și colo, se prind de la sine în această bătătură de idei florile strălucitoare, vii ale caracterelor, isprăvilor și suferințelor acestor doamne.

I

În ceea ce privește originea, neamul și rangul înainte de căsătorie al doamnelor Țării Românești și Moldovei, trebuie să se țină seamă de cele trei epoci, în care se desface, din punct de vedere politic, și nu numai din acesta, trecutul

nostru. Cea dintîi e a neatîrnării de fapt, cea de-a doua a unei supuneri cinstite și cruțătoare față de turci, cea de-a treia se deosebește prin ascultarea desăvîrșită de acești stăpîni. Anii 1550 și 1720 ar fi punctele de despărțire. Iar după 1859 începe, firește, epoca a patra, de neatîrnare nouă, în care trăim.

În cea dintîi epocă, originea doamnelor variază după cum bărbații lor erau domni în scaun, domni legiuiți, fii ai unor stăpînitori, sau erau niște tineri copii din flori, care nu știau dacă vor ajunge să domnească și ei vreodată. Fără îndoială că aceștia din urmă se însurau mai rău decît cei dintîi, domnii sau fiii din căsătorie ai domnilor. Bieții oameni trăiau din greu, crescuți cu frică mare de mamele lor, feriți de ochii tuturora, arătați, la orice prilej, ca feciori de boieri sau chiar de oameni de rînd, ca odrasle ale soțului cu care le măritase domnul, iubitul lor. În sărăcia și teama lor ei se făceau călugări, negustori de blănuri, de stridii, ciobani, adică boieri peste turme multe, și poporul, care nu uita ce fuseseră ei mai înainte, le zicea și ca domni: Călugărul, Ciobanul, Stridiagiul.

De foarte multe ori, un astfel de om, care jertfea toate numai pentru slaba nădejde nesigură a domniei, nici nu-și mai făcea păcatul să se însoare. Cînd însă el își lua nevastă în zilele grele, se înălța o dată cu dînsul în tronul țării o biată femeie fără nici o pregătire pentru măriri de acestea. Altfel era însă cu domnii și tinerii voievozi pe cari-i însurau părinții lor, domnii. Aceștia-și căutau soții între neamurile mari ale țărilor vecine și, dacă se poate, între neamurile stăpînitoare ale lor.

Neapărat că se cerea ca mireasa să fie de aceeași lege: ortodoxă deci, și nu catolică. În această privință, domnii munteni aveau alegerea mai ușoară. Dincolo de Dunăre erau, în adevăr, pînă pe la 1500, o mulțime de dinastii ortodoxe, mai vechi decît aceea de la Argeș sau de la Tîrgoviște și București, așa încît pentru ai noștri era o cinste să se încrucișeze cu ele. Pe vremea cînd se încheagă marele voievodat al Țării Românești (1300—1350) erau trei neamuri de țari bulgărești, în cele trei Bulgarii ce se făcuseră pe atunci: una la Marea Neagră, alta la Tîrnova și o a treia la Vidin; erau apoi neamurile regale sîrbești din Serbia și din Bosnia, mai tîrziu și din Herțegovina; veneau apoi o mulțime de stăpînitori mai mici, tot dintre sîrbi, în Macedonia și

lîngă Marea Adriatică; în sfîrşit ceva mai departe străluci încă pînă la 1453 familia împărătească a Constantinopolei, cu multe ramuri laterale.

Numele se luau de alte vremi după norme care nu se mai ţin în seamă astăzi: uneori se da copilului acela al sfîntului serbat în ziua cînd el era născut; dar de obicei al unei rude, şi anume se începea totdeauna cu ruda care boteza sau cu aceea mai însemnată prin vîrstă sau prin rangul ei. Domnii cei vechi de peste Olt, cari n-aveau înrudiri luminate, se chemau *ţărăneşte* Litovoi, Bărbat; unul de dincoace de Olt are numele de Seneslau, doi judeţi, căpetenii de judeţe, se numesc Ioan şi Fărcaş. La domnii voievodatului celui mare întîlnim nume ca Alexandru, care e al unui ţar bulgăresc, ca Mircea, care e al unui domnitor de la Avlona, la Marea Adriatică (Mircşa), ca Mihail, al altui ţar bulgăresc, ca Vladislav (Vlaicu), care aminteşte bani şi voievozi bosniaci. Înrudirea dinastiei noastre s-a făcut deci neapărat cu bulgarii din Vidin şi cu sîrbii. Multe neamuri boiereşti au venit împreună cu doamnele de peste Dunăre.

Numele tuturor acestor dintîi doamne muntene s-au pierdut, afară de al Calinichiei — care pare să fie greacă —, soţia lui Radu şi mama lui Mircea, dacă nu şi a fratelui său Dan. Nu se cunosc decît puţine doamne muntene de legea Răsăritului din veacul al XV-lea. Ştim pe al Eupraxiei, soţia lui Vlad Călugărul: dar aceasta pare să nu fi fost de neam mare, ci să se fi călugărit o dată cu soţul ei înainte ca acesta să fi ajuns, în 1481, la domnie. O fată a Eupraxiei, purtînd numele drept românesc de Caplea, luă întîi pe boierul Staicu Logofătul şi, rămînînd văduvă, tatăl ei despărţi de nevastă pe favoritul său Bogdan Vornicul, din Moldova, însurîndu-l cu Caplea, care muri în 1521, fiind îngropată la Dealu.

Înaintaşul şi duşmanul acestui bătrîn călugăr, Basarab cel Tînăr, era însurat şi el cu o femeie de rînd, Maria. Despre dînsa se ştie că a stat prinsă o bucată de vreme la Braşov. Acel ce pusese mîna pe dînsa era tatăl lui Basarab, Basarab cel Bătrîn, şi se ştie că el a ţinut două soţii, dintre care însă nici una de neam mare: pe fata unei Maria (această soţie a fost mama celui de-al doilea Basarab) şi pe fiica unui grec, Sinadinos al Căpitanului. Bătrînul avea şi o fată cu această soţie, şi, în ciuda lui, Basarab cel Tînăr prinse şi ţinu în robie pe sora sa cea vitregă.

Soția lui Radu cel Frumos se cheamă tot Maria sau Maria-Despina, și era tot din rîndurile fetelor de boieri: ea a întovărășit pe fiica ei, care ajunse soția lui Ștefan cel Mare: acesta o luase în robie la 1473. Ajungînd soacra biruitorului și a pierzătorului soțului ei, ea muri în anul 1500, la 11 mai, fiind îngropată în necropola domnească a Putnei.

În mănăstirea Govora se vede lîngă chipul lui Radu cel Mare, fiul lui Vlad Călugărul, o doamnă cu coroana pe cap, benzi de fir pe piept și lungi cercei cu pietre scumpe. E doamna Cătălina, ceea ce înseamnă Ecaterina. Deși Radu se căsători ca fiu de domn, ea pare să fi fost tot mlădiță a unei familii boierești. Crudul Mihnea ținu pe o Voica, ce rămase văduvă tînără pe urma lui, după uciderea-i în Sibiu, la 1510; de la dînsa avem și o scrisoare către brașoveni și altele pe care i le scrie un fiu al lui Mihnea, numit Mircea; pe el și pe o fată Ruxandra, măritată atunci cu Bogdan fiul lui Ștefan cel Mare, Voica-i iubea ca pe fiii ei adevărați. La căsătoria Ruxandrei cu Bogdan, tînărul, dar urîtul domn moldovean, se trimiseră cu mireasa 24 de „cești de argint suflate cu aur", lucrate în Ardeal, care i se dăduseră de zestre. Craioveștii, boierii ce stăpîneau Oltenia și făceau domnii, dădură creațiunii lor, copilandrul Vlăduță, o tînără Doamnă Anca.

Astfel ajungem la căsătoria împărătească a lui Neagoe Basarab.

Acestea sînt doamnele ortodoxe, născute în țară sau străine, ale Țării Românești.

Întîmplător însă, pentru anumite scopuri politice, domnii munteni, cari îngăduiau, ba chiar sprijineau, din același motiv, propaganda catolică, își luau și doamne de legea Apusului. Regii Ungariei erau, din partea lor, bucuroși de asemenea încuscriri, așa de folositoare din atîtea puncte de vedere.

Încă din veacul al XIV-lea se făcuse o astfel de legătură de familie, Nicolae Alexandru Vodă, care avuse cu altă soție, ortodoxă, pe Vladislav, urmașul său, luă pe la 1350 pe o coborîtoare a vechilor bani de Severin, români unguriți și trecuți la religia catolică. Această Doamnă Clara, avu două fete, care arată însă a fi fost ortodoxe amîndouă: una, Anca, luă pe Strașimir, stăpînitorul bulgăresc al Vidinului, iar alta, Slava, ajunse stăpînitoare în Serbia.

Şi Ţepeş se învrednici de o soţie catolică. Ea era chiar ruda regelui ungur de atunci, Matiaş Corvinul, şi căsătoria se făcu, cu toată împotrivirea turcilor, la începutul anului 1462, sau în cele din urmă zile ale anului precedent, o dată cu încheierea unui tratat între Ţara Românească şi Ungaria. Nu ştim cum o chema pe doamna catolică a acestui om straşnic. Cu dînsa avu Vlad doi fii: unul stătu pe lîngă cel de-al doilea Ioan Corvin, fiul lui Matiaş, iar celălalt muri în slujba episcopului de Buda. Mihnea nu era fiul catolicei, dar şi lui i se impuse, la curtea ungurească, o nevastă de această lege, culeasă printre multele rude *româneşti*, dar catolice (fiindcă erau nobile) ale regelui.

II

Întemeietorul Moldovei, Bogdan-Vodă, va fi venit de peste munţi cu soţia sa, o fată de cneaz de acolo, fără îndoială, şi cu acel fiu Laţcu care-l urmă. După un vechi pomelnic, mitropolitul Dosoftei dă, în versurile sale adause la *Parimiile* (Proverbele lui Solomon) din 1683, numele acestei dintîi doamne a Moldovei: Maria.

Laţcu ţinu, desigur, pe o româncă, şi poate să fi fost şi el însurat la coborîrea din Maramureş. Cînd el se făcu a trece la catolicism, nevastă-sa nu-l urmă pe această cale, şi despre dînsa se vorbeşte într-o scrisoare pe care papa o îndreaptă către noul convertit în 1372.

Din căsătoria lui Laţcu cu această ortodoxă îndărătnică se născu o fată, Anastasia, care muri abia în anul 1420. Ea păstră legea mamei sale şi dădu marea moşie Coţman mănăstirii din Rădăuţi. Cînd muri Laţcu, ei i se cuvenea moştenirea Moldovei. Boierii îi căutară un soţ, şi-l găsiră în singura ţară vecină, unde erau neamuri mari de legea Răsăritului, în Lituania rusească, cu care se mărginea Moldova de miazănoapte. Un tînăr principe din vestitul neam al Koryatowyczilor, Iuga, veni deci în ţară, se cunună cu domniţa şi stăpîni, dar numai puţin timp, căci fu ucis.

Acei cari luptaseră cu el găsiră însă o altă femeie din neamul lui Bogdan întemeietorul, poate o soră a lui Laţcu. O chema Muşata, dar, fiindcă trecuse la catolicism, i se zicea Margareta. Ea luase de bărbat pe un Ştefan-Vodă, cu care avu trei fii: Petru, Roman şi Ştefan. Aceştia se războiră întîi,

apoi domniră pe rînd. Un act al lui Roman pomenește pe mamă-sa Mușata, la 1392. Petru era ortodox, dar mamă-sa clădi în Siret biserica Sf. Ioan Botezătorul, unde fu și îngropată.

Nu știm de unde venea Anastasia, soția lui Roman, care fu îngropată în orașul și în biserica făcută de soțul ei, la Roman. Am bănui că era fiica lui Iuga și a celei dintîi Anastasia.

Obiceiul înrudirii cu străinii urmează și mai departe, căutîndu-se principese lituane sau chiar polone, catolice. Cea dintîi doamnă a lui Alexandru cel Bun, îngropată la 1410, sub baptisteriul bisericii latine din Baia, e catolica Margareta, cu care el se căsătorise încă din Polonia, fiind pretendent numai la coroana Moldovei. A doua soție a marelui voievod poartă numele de Neacșa sau cum tălmăceau cărturarii — Ana, și era poate o fiică a lui Mircea cel Mare: ea născu la 20 iulie 1409 pe moștenitorul tronului, Ilie, iar la o dată următoare, pe acea Chiajna, care muri abia în 1479, nemăritată, căci nu găsise un bărbat pe potriva ei. Mormîntul Anei se vede și astăzi în mănăstirea Bistriței, lîngă peretele din stînga: data morții, însemnată acolo, e 2 noiembrie 1418. Îndată stăpînitorul moldovean, care era destul de bătrîn acum, pețește pe o rudă, o vară a regelui Poloniei, Rângala, care era și ruda lui „în al treilea grad", de pe bunică-sa Mușata, fiică a vreunei polone. Căsătoria se desfăcu, fără copii, în 1421, după cererea Rângalei, care arătase că soțul ei nu vrea în ruptul capului să se facă și el catolic.

Dar, peste puțin, o altă nuntă cu mireasă venită de peste hotare se serbă în Suceava. Vladislav, regele Poloniei, se căsătorise a doua oară cu fata unui duce lituan, Sofia, și Alexandru ceru pentru moștenitorul său Ilie pe Marinca, sora reginei. Mitropolitul cel dintîi al Moldovei, Iosif, o rudă a domnului, făcea slujba nunții la 23 octombrie 1425. Marinca fu o bună și credincioasă soție pentru bietul Ilie Voievod, care muri orbit de fratele său, și o mamă plină de îngrijire pentru fiii săi, Roman și Alexandru, cari se luptară mult timp pentru coroană și muriră amîndoi otrăviți. Fata lui Ilie și a Marincăi — care era ortodoxă — se numi Anastasia, ca și bunica ei. O soră mai mare a ei a fost soția lui Vlad Dracul, și aceasta e cea dintîi căsătorie sigură între cele două case domnitoare românești.

Doamnele urmaşilor lui Ilie nu ne sînt cunoscute. Dar se ştie că unul dintre ei, Petru Aron, luă pe bătrîna soră a lui Ioan Corvinul, o femeie de 50 de ani, şi o româncă din Ardeal, de lege catolică. Deci aceasta e a doua căsătorie princiară între români din ţări deosebite.

Ştefan cel Mare era fiul lui Bogdan, fiu el însuşi al lui Alexandru cel Bun şi al unei Oltea, care se mărită după scurta ei iubire cu domnul şi avu două fete (Maria, soţia lui Şendrea, şi Sorea) şi trei fii, Ioachim călugărul, Ioan şi Petru, ce sînt astfel fraţii întregi ai marelui domn.

El luă puterea în 1457, neînsurat, şi-şi căută nevastă la ruşi ca şi Ilie. Dar Ştefan merse pînă la Kiev şi de aici îi sosi mireasa, Evdochia, fiica lui Olelko şi sora lui Simion cnejii, cu care se făcu nuntă la 5 iulie 1463. Viaţa ei a fost nenorocită şi scurtă. Ea muri în 1466, lăsînd numai o fată, Elena, pe cînd alte femei dădură băieţi lui Vodă. Elena ajunse nevasta moştenitorului tronului moscovit, Ioan. La 1484 i se născea un fiu, Dimitrie, menit să ia moştenirea bunicului său, Marele Principe, căci soţul Elenei murise. Dar soţia cea de-a doua a bătrînului Principe, Sofia, din neamul împărătesc al grecilor, care şi ea era mama unui fiu, se puse împotrivă. Elena şi Dimitrie fură aruncaţi în temniţă la 1502, şi nu trăiră multă vreme după ce-şi căpătară libertatea. Fiica lui Ştefan cel Mare se stinse în durere la 1505.

A doua soţie a lui Ştefan veni din Mangop, un orăşel pe stîncă, în Crimeea, unde stăpînea o ramură a Comnenilor împărăteşti din Trapezunt. Maria Comnena fu cununată cu Ştefan la 14 Septembrie 1472, desigur în mănăstirea cea din nou zidită a Putnei. Ea n-avu nici un fel de noroc: cei doi fraţi ai săi se luptară între sine, cel mai mic ucise pe cel mai mare; turcii luară în 1475 Mangopul şi nu lăsară în viaţă, din tot neamul, decît un copil, care trecu la legea lor. Maria simţi zguduiturile primejdiei din 1475, cînd Ştefan bătu pe turci la Podul Înalt, şi ale nenorocirii din 1476, cînd el fu învins la Războieni şi cîtăva vreme nu ştiu nici dacă el mai trăieşte. Cu cîteva zile înaintea Crăciunului din 1477, ea murea, şi trupul, acoperit cu un giulgiu împărătesc, fu coborît în gropniţa Putnei. Piatra ei de mormînt poartă această inscripţie: „În anul 6985 (1477), luna lui Dechemvrie 19, a răposat blagocestiva roaba lui Dumnezeu Maria, Doamna

blagocestivului Io Ştefan Voievod, Domn al Ţerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod."

Pe atunci creşteau la curtea lui Ştefan cel Mare, lîngă mama lor, două roabe domneşti, fetele lui Radu cel Frumos, care le lăsase ca zestre marea lui frumuseţe. Ştefan nu fu cel din urmă care să vadă aceasta, şi încă din 1480 el lua pe Maria, ca a treia soţie a lui. Ea-i dădu un fiu, Bogdan, care rămase singurul în viaţă şi moşteni domnia, precum şi o fată Maria, care se stinse, nemăritată, ca şi Cneajna, în 1518. Maria Doamna însăşi, care trăise douăzeci şi patru de ani cu gloriosul ei soţ, se mai învrednici de şapte ani de viaţă murind abia în februarie 1511. Mormîntul ei se vede pînă astăzi în necropola domnească a Putnei.

III

Neagoe Basarab, domnul Ţării Româneşti, luă, desigur după suirea sa pe tron, pe acea Despina sau Milița, care e unul din cele mai curate chipuri de doamne române. Foarte evlavioasă, iubind ca şi Neagoe clădirile, juvaierele, cărţile preţioase — aceste două însuşiri sînt întrunite de închipuirea poporului în legenda care o face să-şi vîndă podoabele ca să se poată mîntui clădirea mănăstirii de la Argeş —, bună soţie şi duioasă mamă, ea nu-şi dezmințea neamul înalt din care se cobora. Tatăl său era numit de sîrbi ţarul Lazăr Despot şi era unul dintre cei din urmă reprezentanţi ai neamului ce stăpînise două sute de ani asupra Serbiei. Un văr al ei, Maxim, adăpostit în Ţara Românească, al cărei mitropolit ajunse, făcu lui Neagoe scumpul dar al acestei femei alese.

Nici Despina însă n-avu zile fericite. Fiii ei Ioan şi Petru, fiica Anghelina muriră în vîrstă fragedă. După nouă ani de căsătorie, se stinse şi soţul ei, încă tînăr. Fiul Teodosie, dezbrăcat de moştenirea lui, murea la Constantinopol, fără să fi putut avea măcar mîngîierea că i-a adormit pe braţe. Apoi, ea fugi în lume, rătăcind multă vreme prin Ardeal, dezbătîndu-se cu datornicii unui soţ risipitor pentru lucrurile frumoase. Două fete ale ei se aflau lîngă dînsa, Stana şi Ruxandra; şi cea mai mică era aşa de frumoasă şi înţeleaptă, încît amîndoi domnii români de atunci începură — ca în poveştile cu fata de împărat — război pentru dînsa la 1525.

Fu învins moldoveanul, Ştefan cel Tînăr, fiu al lui Bogdan Orbul şi nepot de fiu al lui Ştefan cel Mare (mamă-sa însă nu era doamna lui Bogdan, Ruxandra, ci numai iubita lui, Stana, pe care o îngropă totuşi în Putna). Soli munteni veniseră la Sibiu încă de la 17 ianuarie 1526 pentru a lua pe frumoasa Domniţă Ruxandra. Nunta ei cu biruitorul, Radu de la Afumaţi, fu zăbovită puţin de război, şi ea nu se făcu decît în mai-iunie următor.

Doamna Despina nu trecu însă în ţară, cu toate că ginerele ei ceruse pentru aceasta şi învoirea regelui ungur. Încă în 1528, ea stătea tot în Sibiu, trimiţînd numai din cînd în cînd ştafete, în ţara unde domnise. Fiica ei cea mai mare fusese măritată cu Ştefăniţă, care nu urmase exemplul tatălui său, ce ruinase ţara petind mai multă vreme fără folos pe Elisabeta, sora regelui Poloniei. Încă din 1527 însă acest ginere era ucis şi se bănuia că doamna, înţeleasă cu boierii, i-ar fi pregătit sfîrşitul. Şi ea dispărea însă peste puţin, la 1531. Cu doi ani înainte, ginerele muntean era ucis şi el de ucigaşi, de neam mare, împreună cu un fiu al său din întîia căsătorie.

Băsărăbeasa rătăci deci şi mai departe între străini. Abia în 1535 tronul muntean era căpătat de Radu Paisie, care luă de soţie pe Ruxandra, cred. Radu făcu nunta la 1541; copilul lui cu fata lui Neagoe primi numele de Marco, aşa de obişnuit în baladele sîrbeşti. Bătrîna doamnă veni şi ea în ţară, unde o găsim, stînd în Bucureşti, la 17 noiembrie din acest an chiar. Dar căderea, în 1545, a lui Radu o aruncă iarăşi în pribegie. Acolo muri ea peste vreo zece ani, la Sibiu, unde-i plăcuse totdeauna să petreacă. Numele ei din urmă fu acela, călugăresc, de Platonida. Mitropolitul ţării Anania merse de-i aduse oasele la 1554, punîndu-le în groapniţa Argeşului, de unde de curînd le-a dat afară restauratorul clădirii, d. Lecomte de Noüy.

O nepoată a Despinei, Elenă, fata „Ţarului Ioan Despot", fu măritată prin 1530 cu domnul moldovean Petru Rareş, a cărui soţie dintîi, fata vreunui boier, Maria, murise în 1529, fiind îngropată la Putna. Elena, căreia i se mai zicea şi Ecaterina — sau Cătălina — fu o Doamnă după chipul Despinei. Ea a ridicat bisericile Sf. Gheorghe şi Ospenia din Botoşani şi a dăruit tuturor celorlalte odăjdii lucrate cu mîna ei, dintre care una, un aer, se păstrează încă la Putna. Şi ei îi era păstrată o viaţă bogată de multe primejdii şi

nenorociri. Năvălirea, în 1538, a sultanului Soliman o sili să fugă cu băieţaşii Ilie şi Ştefan şi fetele Chiajna şi Ruxandra, în cetatea ardeleană a Bistriţei, unde multă vreme ea nu ştiu dacă soţul ei mai trăieşte. Cînd Petru se duse la Constantinopol să ceară iertarea sultanului şi domnia, ea avu iarăşi lungi zile de strașnică nesiguranţă, şi la începutul anului 1541 cineva cerea ştiri despre „Măria sa Petru-Vodă, pentru că Măria sa Doamna Măriei sale mă roagă să întreb de dînsul, căci mult se întristează".

În domnia sa cea de-a doua, Petru mai trăi cinci ani. Doamna rămasă singură în 1546, avu durerea să vadă că fiul ei cel mare, Ilie, se făcea turc. Peste doi ani, cel mic, Ştefan, era ucis de boieri, la 1 septembrie 1552. Doamna avusese două fete. O altă domniţă, din întîia căsătorie a lui Petru-Vodă, fusese soţia domnului muntean Vlad, un beţiv, care se înecă în Dîmboviţa. Cea mai mare din domniţele Elenei, Chiajna, luă cu puţin timp înaintea morţii tatălui ei pe noul domn muntean, urmaşul lui Radu Paisie: Mircea Ciobanul. Cu dînsul avu ea, în 1550, un fiu, pe care-l numi Petru, după Petru-Vodă Rareş, apoi alţi doi cari primiră numele muntene de Radu (Mircea se zicea fiul lui Radu cel Mare) şi de Mircea, după tată. Ea avu şi mai multe fete: una din ele, Maria, fu căsătorită, în 1566, cu strănepotul Cantacuzinilor, Mihail, zis Şattan-Oglu sau „fiul dracului", dar mirele fiind bătrîn şi urît, ea fugi de lîngă dînsul în calea spre Constantinopol. O alta, Alexandra, o a treia fură măritate după boieri, iar o a patra căzu pradă ambiţiei mamei sale şi trecu în haremul sultanului Murad. Pe una din ele Chiajna voise s-o mărite cu ciudatul grec Iacob Heraclidul Despotul, care luase domnia Moldovei şi — interesant amănunt — ea trimise acestuia portretul miresei lui.

Condeiul lui Alexandru Odobescu a făcut din Chiajna un tip de răutate îndrăzneaţă. De fapt, soţia cumplitului Mircea Ciobanul va fi învăţat ceva din însuşirile soţului ei. Dar din ceea ce săvîrşeşte ea, într-o viaţă neobosită, după moartea acestui soţ, se desface numai o nestînsă patimă de a stăpîni. Plătind, uneltind, făgăduind, viclenind, ea face ca plăpîndul Petru Şchiopul să caute moştenirea lui Mircea, apoi tot ea-l pune domn în Moldova, ea capătă o clipă tronul muntean pentru un Vlad Voievod, care luase în căsătorie pe o nepoată a ei. Ea se luptă în 1587 pentru ca turcii să ajute pe un concurent la coroana Poloniei, pe care dînsa îl crescuse.

Moare pe la 1588 abia, după ce cunoscuse toate cele bune şi rele ale vieţii, de la domnie pînă la negustoria cu mărunţişuri pe care o făcu pentru a trăi, în surghiunul ei de la Alep, în 1575. Ea lăsă domn prin Moldova pe fiul ei Petru, care numise Chiajna pe o copilă a lui, născută în 1588. Ceilalţi doi fii se turciseră de mult. Locul unde e îngropat acest zbuciumat trup de femeie nu se cunoaşte.

Deci în 1552 lîngă Doamna Elena se afla numai fata cea mică Ruxandra. Maică-sa o mărită repede cu un anume Joldea, care luă domnia ca Ioan-Vodă. Dar pribeagul Alexandru Lăpuşneanu, fiul lui Bogdan Orbul şi al frumoasei Anastasia din Lăpuşna, iubita lui, năvăli în ţară şi cuceri şi scaunul şi mireasa. Elena fu sugrumată din porunca lui, şi rămăşiţele ei încăpură sub piatra ce-şi săpase de multă vreme lîngă soţul ei iubit. Ruxandra, o femeie evlavioasă ca şi mamă-sa, făcu loc în mănăstirea Pobrata şi fratelui ei ucis.

Şi ea putea să deprindă de la bărbat — ca şi sora din Ţara Românească — toate tainele răutăţii. Legenda o învinuieşte că s-ar fi învoit la moartea prin otravă, în 1568 a bărbatului ei. Cînd acesta muri, fiind acum, de frica Satanei, călugărul Pahomie, ea îngriji de trebile domniei sub fiul ei, Bogdan. El era singurul care-i rămăsese, căci urma altuia, Petru, se pierduse, iar fetele ei se măritaseră cu boieri români şi greci sau, ca Teofana şi Teodora, trecuseră sub lespezile de mormînt ale Slatinei, ori, ca Sultana, se călugăriseră. Bogdan mai mărită şi el două dintre dînsele cu poloni, cari-i plăceau mai mult decît orice neam pe lume şi între cari — ca şi Despot — îşi peţi doamna. Pănă să se însoare, el fu atacat însă peste Nistru de un nobil polon căruia-i făgăduise pe o soră a sa fără să se ţină de cuvînt. Ruxandra nu trăi însă să vadă isprăvile nebune ale acestui cocon rău crescut din prea multă iubire: ea murise la 12 noiembrie 1569, şi în astfel de împrejurări nu se găsi cine să-i scrie cîteva rînduri de pomenire pe mormînt.

Petraşcu cel Bun, tatăl lui Mihai Viteazul [1], după moartea doamnei sale Voica, cu care avea o fată Maria, ce se mărită

[1] Născut acesta cu o Teodora (călugăriţă: Teofana). Dacă ar fi fost fiu legiuit, nu putea ocupa boierii la duşmanii neamului său, nici nu putea să jure, cu martori, că Petraşcu nu e tată. Şi el a făcut şi una şi alta.

în țară, ia, ca domn, pe o fată de logofăt, Stana, care pribegi multă vreme prin lume, după moartea soțului ei.

Doamna lui Mihai Viteazul, fiul lui Petrașcu, Stanca, fusese întîi nevasta altui boier, anume Dumitru. Și ea era olteancă, și bărbatul ei acesta dintîi: mama Stancei se chema Maria și ea avea și un fiu, Dragomir. Căsătoria era făcută acum la 1588, și jupineasa lui Mihai ca boier îl văzu în 1593 ajungînd domn. Ea fugi în 1595, cînd cu năvala cea mare a lui Sinan-Pașa, în Ardeal, dar nu întovărăși pe soțul ei cînd el năvăli, în 1599, în această țară, ci rămase la București și Tîrgoviște, lîngă fiul ei Nicolae Pătrașcu, pe care Mihai îl lăsase aici ca domn. Stanca veni dincolo de munți numai în 1600, cînd, după înfrîngerea sa de către nemți și unguri, nenorocitul erou avea nevoie să dea zăloage ca să fie lăsat să-și apere tronul muntean. De atunci ea n-a mai văzut pe Mihai, care pieri ucis în anul următor. Întoarsă în țară la 1603, ea muri de ciumă, și numai alții putură să se îngrijească de rămășițele domnului ei, pe care le așezară la Dealu Radu Buzescul și soția lui Preda. Fata lui Mihai, Florica și fratele ei Nicolae înmormîntau la 1605—6 pe bunica lor după tată, călugărița Teofana. Peste puțin, domnița luă pe Preda din Greci, și o vedem ceva mai tîrziu purtînd judecăți cu Marula, fata din flori a lui Mihai.

Urmașul lui Mihai, Radu Vodă Șerban, își trăgea drepturile de domnie de la bunică-sa, Anca, probabil o fată din flori a lui Neagoe Basarab și văduva banului Barbu , cel din urmă dintre Craiovești. Ea stătea în Ilfov, unde și astăzi se văd deasupra Argeșului, la Coiani, rămășițele strălucitului ei castel. Fiica Ancăi și mama lui Radu fu Maria, moștenitoare a multe moșii. Șerban, fiind încă boier, luase pe Elena, care din partea ei, foarte bogată, își trăgea neamul din vechii boieri de la Mărgineni, la capătul cărora se pomen ea Udriște bătrînul. Cînd Radu Vodă muri, pribeag și lipsit , la Viena, în 1620, doamnă-sa era încă în viață. Fata ei mai mare, numită Anca după bunică-sa, fu măritată apoi cu un tovarăș de pribegie, fiul lui Mihai Viteazul, și copilul lor, care ...uri ca tînăr viteaz și vestit, primi gloriosul nume al acestui bunic. Pe la 1640 numai, fata cea mică, Elena, care purta numele doamnei, ajunse soția lui Constantin Postelnicul Cantacuzino.

Viața acestei domnițe e un curat tablou de patriarhală bunătate. Bună gospodină, mamă a mulți copii, fii și fete, cari toți, afară de pătimașul Șerban, cel mai mare, care ajunse domn la 1678, se îndreptau după sfaturile ei cuminți, cînd moartea soțului sugrumat o lăsă stăpînă a casei —, miloasă cu casnicii și țăranii ei, ea se desface ca un chip blînd din Scripturi în mijlocul unor aspre vremi viclene și răzbunătoare. În domnia lui Șerban, ea făcu drumul la Ierusalim și la Muntele Sinai, întovărășită de fiul ei Mihai, ctitorul mănăstirii Sinaia. Moartea o prinse la o vîrstă foarte înaintată, în ziua de 2 martie 1687, și îngroparea ei lîngă soțul răposat de multă vreme, „în tinda bisericei den a dreapta", la Mărgineni, se făcu cu o cinste și o durere adevărată, care nu se vedeau adesea.

Doamne române sînt firește și ale Moviliștilor. Elisaveta, soția lui Ieremia, pare să fi fost fata unui boiernaș cu numele de Ciomîrtan. Fetele ei se măritară toate în Polonia. Regina luă pe Mihai Wisznowiecki, înrudit cu vechea dinastie moldovenească și fu bunica unui al doilea cu acest nume, care ajunse rege al Poloniei. Maria fu soția lui Ștefan Potocki, Caterina a lui Samuil Korecki, iar Ana, o femeie care se amestecă în multe, stăpîni pe rînd, cu desăvîrșire, patru bărbați. O altă fată, Zamfira, murise încă din 1596: mormîntul ei se vede la Sucevița.

Ana semăna bine cu mamă-sa, care nu era o femeie obișnuită, ci se poate alătura cu Chiajna în ceea ce privește energia sălbatică. Murind Ieremia, fratele acestuia luă puterea, pe cînd doamna gătise moștenirea fiului ei Constantin. Pentru a face domn pe acest copil, ea otrăvi pe Simion și începu o luptă înverșunată cu cumnată-sa, Marghita, care înălțase acum pe fiul ei, Mihăilaș. Acesta fu gonit și muri în Țara Românească, unde Radu Șerban, care voia să-i dea pe fiică-sa Anca, îi făcu loc la 1608 în necropola de la Dealu. Cînd turcii scoaseră peste trei ani pe Constantin, ea năvăli cu acesta, care muri înecat, apoi cu fiul lui cel de al doilea, Alexandru, și cu cel mai mic, Bogdan, care fură prinși în 1615 de Schender-Pașa și turciți. Doamna suferi atunci cea mai mare rușine din partea păgînilor, și-și desfăcu de jale și părul, închinîndu-l mănăstirii Sucevița, unde se văd și astăzi, spune cineva care a fost acolo, „două codițe castanii deschis, lungi de o palmă și jumătate, împletite la partea de sus,

fiecare îndeosebi, şi legate la un loc cu un fir de sîrmă de argint".

Elisaveta muri la turci: „au căzut", scrie Miron Costin, „după un Agă turc, pînă la moartea ei". Cumnata văduvă se învrednici de mai multă şi mai lungă fericire. Ea izbuti să facă pe fiul ei Gavrilaş domn al Ţării Româneşti, unde domnise o clipă şi soţul ei mort Simion-Vodă, şi, adunînd lîngă dînsa pe copiii ceilalţi, stăpîni din mijlocul lor. Dar Gavrilaş fugi la 1620 în Ardeal, cu fratele său Ioan, şi pierdu pentru totdeauna nădejdea domniei. Marghita, care dădea porunci în numele ei, intitulîndu-se „Io Doamna Marghita, soţia răposatului Io Simion Voievod", trecu atunci în Polonia, la Lemberg, cu cei doi coconi ce-i mai rămăseseră sub îngrijire. Moise Movilă ajunse mai tîrziu, de două ori, domn în Moldova, iar Pătraşcu se călugări şi înaintă pînă la înalta treaptă arhierească de mitropolit al Kievului, unde dădu o îndreptare nouă Bisericii răsăritene. Şi ea petrecu în veşmînt călugăresc cei din urmă ani ai vieţii, numindu-se astfel Melania.

Marghita avusese o singură fată, Teodosia, care se stinse în copilărie: piatra ei de mormînt la Sucevita a păstrat data morţii: 1596. Deci Simion şi Ieremia pierdură în acelaşi an două fetiţe cărora singure le era lăsat să se odihnească în pămîntul strămoşilor lor.

Alte femei din neamul Movileştilor se întîmpină însă pe lîngă Elisaveta, în zilele ei de pribegie la poloni, cînd ţinea curte aproape domnească la moşia ei, Uscie. Astfel, Maria Postelniceasa, văduva lui Chiriţă Paleologul — care murise luptînd pentru Movileşti —; această Marie sau Măricuţă, care se numeşte în 1614 „Maria de Lojna, din neamul Curicin", era însăşi sora doamnei, pe care o întovărăşise în nenorocirea ei. Apoi Logofeteasa Ileana, sora lui Ieremia — altă soră luase pe Balica cel bătrîn —, care Ileana pare să fi fost văduvă după alt sprijinitor al Movileştilor, mort pe cîmpul de luptă: Vasile, fiul lui Leon Stroici.

Altă tovarăşă de pribegie, altă văduvă era Elena Barnovschi, care moşteni mai tîrziu acest bogat adăpost din Uscie. Ea pare să fi fost o vară a lui Ieremia. Fiul ei, Miron, însurat cu o fată a lui Radu Mihnea, ajunse domn în Moldova, fugi la Hotin, fu chemat din nou şi merse pentru întărire la Constantinopol, unde turcii îl tăiară, în 1633, ca să înveţe boierii Moldovei a nu mai face domni. Durerea făcu din Elena o călugăriţă, monaha Elisaveta, şi casele din Uscie se umplură

iarăşi de jalea unei mame nenorocite. Dar sora lui Miron, Scripca, rămase poate în Moldova, unde fiica altei surori (Marica), Safta, luă pe Costin, tatăl lui Miron Costin, pe cînd o a doua fiică, Eftimia, se căsători cu unul din bogaţii şi puternicii Cantacuzineşti, Toma.

Cu dînsa se mîntuia încă un neam de Doamne cărora soarta nu le-a cruţat durerile cele mai mari ale vieţii.

IV

De-acuma, timp de 250 de ani, încep domnii de străini sau de români înstrăinaţi. Cînd nu au ei tronul, el se găseşte în stăpînirea vreunui boier de ţară, înălţat în ciuda turcilor, cu sprijin nemţesc sau unguresc la munteni, cu ajutor polon în Moldova.

Singur Mihnea-Vodă, fiul lui Alexandru şi nepotul de fiu al lui Mircea Ciobanul, ia pe o româncă, Neaga, fiica unui logofăt din părţile Buzăului, şi mama domnului scrie unei surori că o asemenea legătură nu scade pe fiul ei, căci „bărbatul dă preţ femeii", şi, orice ar fi fost înainte, Neaga va fi de-acum doamna ţării.

Numele doamnelor străine sînt cunoscute, dar nu şi faptele lor, care nu există. Cele mai multe din ele sînt grecoaice, din Constantinopol sau din Insule, dar întîlnim şi cîte o bulgarcă sau polonă, ba chiar cîte o rusoaică, din Moscova.

Astfel Alexandru, fiul lui Mihnea, ctitorul dintîi al mănăstirii Radu-Vodă, vine cu o Doamnă Ecaterina, care avea rude în Pera, în Veneţia şi Genova, care avea simpatii catolice, deşi rămăsese ortodoxă; mama ei trebuie să fi avut un rost prin ţările noastre, căci sora Ecaterinei, măritată cu un Vallarga, poartă numele românesc de Mărioara. Ioan-Vodă cel Cumplit († 1574) fusese căsătorit, în timpurile sale de aventuri prin Moscova, cu fata cneazului Rostovului, Maria, care-i dădu un fiu, Petru. Ioan Groaznicul îi propunea în 1574 să ia altă fată de cneaz, dar el se însură cu fata pîrcălabului Lupea Huru; aceasta trăi încă multă vreme după moartea soţului ei, rupt de cămile, şi avem de la dînsa o scrisoare românească. Iancu Sasu e soţul Mariei Paleologa: ea trăieşte să vadă pe Iancu tăiat în piaţa din Lemberg şi-şi duce apoi viaţa în întuneric tot în acest oraş, înconjurată de prieteni, cunoscuţi şi rude de-ale'ei, cu toţii greci din deosebite

părți; Maria fusese măritată înainte cu un grec și avea cu el un fiu, Filip, și o fată, Chrysaphina. Petru Șchiopul, a cărui întîie soție fusese fată de nobil ardelean, Elena Cherepovici — fiica lor se cheamă Tudorița —, luă apoi pe Maria Amirali, din Rodos, și în sfîrșit, în pribegie, pe tînăra roabă răscumpărată Irina Doica, din care i se născuse fiul și moștenitorul, Ștefan.

Ștefan Surdul și Aron-Vodă țin pe două fete ale lui Andronic Cantacuzino, căsătorindu-se cu ele la căpătarea domniei sau în cursul acesteia. Doamna lui Radu Mihnea se cheamă Arghira; Radu însoară pe fiul său Alexandru cu Ruxandra, fata lui Scarlat Saegiul sau furnizorul de vite pentru măcelăria împărătească din Constantinopol. Deși fiul lui Alexandru Iliaș se numește Radu, mamă-sa Elena trebuia să fi fost tot greacă. Moise Movilă ține pe Ecaterina, fata grecizată a lui Radu Mihnea, și aceasta dă altă fată lui Miron Barnovschi, ce ajunse apoi și el domn al Moldovei. Leon-Vodă, fiul lui Ștefan Tomșa — se zice —, e soțul unei Victoria, și tatăl său adusese cu dînsul în Moldova pe o Ginevră.

Matei Basarab din Brîncoveni așează pe tron lîngă dînsul pe Elina, fata lui Radu Năsturel Postelnicul din Fierăștii Ilfovului. Mama Elinei era Calea Calomfirescu, și tatăl acestei Calea a fost poate unul dintre cei mai strălucîți ostași ai lui Mihai Viteazul, pentru care luptă împotriva tătarilor și îndeplini o solie la nunta lui Sigismund Báthory. El căzu însă sub grele bănuieli și trebui să fugă în Ardeal. Chemat înapoi de domn, Radu se învoi numai cu greutate și, după cîtva timp, putu să vadă că se temuse pe dreptate, căci domnul trimise, în urma unui ospăț, patru slujitori ca să-l omoare. El pieri, dar luptîndu-se, căci, spune cel ce a păstrat amintirea acestor lucruri, „era om foarte viteaz și în toată Țara Românească nu mai era altul ca dînsul". Poporul n-a uitat aceasta, și pînă mai tîrziu a cîntat tristul sfîrșit al viteazului fără de noroc.

Foarte evlavioasă, Elina a ridicat două biserici, la Negoiești și la Fierăști. Iubitoare de învățătură, ca și fratele ei Udrișteș, care a fost cel dintîi cărturar de slavonește al timpului său, ea a cheltuit pentru tipărirea unei cărți de cîntări, unui Triod slavon. Gospodină harnică, o vedem cerînd odată de la „Catrina judeceasa", soția magistratului săsesc din Brașovul vecin, „izvoade de peteare, și mai mari, și mai

mici, și de cîlți și de tot feliul" și nu mai puțin, „sămenți de flori de tot feliul". Femeie îndrăzneață, ea purtă de grija țării, în 1633, cînd soțul ei, care-și luase scaunul cu armele, merse la Constantinopol să-și capete întărirea și avem încă o foarte cuminte scrisoare românească pe care o îndreptă ea atunci către prietenul din Ardeal al lui Matei, Gheorghe Rákóczi I.

Elina n-avu noroc să-i trăiască fiul, care fu numit și el Matei, dar bătrîna stătu, aproape pînă la sfîrșit, pînă în 1653, lîngă bătrînul ei. Mormîntul ei se vede la mîna dreaptă, cum intri în Biserica Domnească de la Tîrgoviște, și în inscripția săpată pe marmură se pomenesc prin frumoase cuvinte slavonești toate însușirile și faptele ei bune.

Frumosul și impunătorul Vasile Lupu, dușmanul lui Matei-Vodă, luase în boierie pe Tudosca fata lui Bucioc, un socru de viitor domn care a murit tras în țeapă de turci. Ea trece aproape nevăzută înaintea noastră, răspîndind milostenii la biserici. Fiul ei Ioan nu trăi multă vreme, fiind de la început de o fire bolnăvicioasă; dar ea nu ajunse să și-l vadă mort. Dar tot așa n-apucă nici bucuria nunții celor două fete ale ei, vestit de frumoase: Maria și Ruxandra. Cea dintîi se mărită cu Ianus Radziwill, unul din cei mai mari magnați ai Poloniei, și făcu după căsătorie — cea dintîi dintre românce — o călătorie în Apus. Într-un portret la Academie ea apare într-un bogat costum polon; o față lungăreață, obraji rumeni, ochii mari negri și părul bogat. S-a stins între străini, după ce tot neamul ei se mîntuise, afară de sora Ruxandra. Aceasta n-avu noroc în toată viața ei, și a fost totdeauna jertfa celei mai brutale sălbăticii. Ea trebui să primească de soț pe fiul de hatman căzăcesc Timuș, care o peți arzînd satele Moldovei și gonindu-i tatăl în codri, și care veni la nuntă, stîngaciu în hainele ce nu-l prindeau, mic, cu fața de tătar stricată de vărsat, și prinse a-și tăia unghiile la fereastră pe cînd sunau muzicile și se întindeau dansurile pentru bucuria de nuntă a domniței. Se duse departe, ea luxoasa și învățata fată a lui Vasile-Vodă, și trăi între cazacii bețivi, zgomotoși și lacomi de sînge, între femeile lor ținute ca slugile.

Apoi i-l aduseră mort de sub zidurile cetății Sucevei, unde o ghiulea-i sfărîmase genunchiul, și adăpostul ei de văduvie fu la Rașcov, chiar pe malul Nistrului, așa încît priveliștea țării îi era totdeauna sub ochi. În zadar o chemă

de acolo fratele ei vitreg, Ştefăniţă, în scurta lui domnie. Dar cînd dezbinările intrară în căzăcime şi cînd cumnatul ei Iurie pieri şi el, Ruxandra se întoarse în Moldova, unde avea moşie la Delenii Botoşanilor. Acolo îmbătrîni ea în apucături de stăpînă. O moarte grozavă o aştepta. Fugi înaintea polonilor ce năvăliseră la 1687 în ţară şi se adăposti la Neamţ, dar şi aici răzbătu o ceată de cazaci cari tăiară pe prag capul stăpînei lor din vremea lui Timuş.

A doua soţie a lui Vasile a fost o rudă a hanului tătăresc, o mare frumuseţe circasiană, care botezîndu-se, luă numele creştinesc de Ecaterina. Cu dînsa avu domnul singurul fiu care-i rămase pe urmă, acel Ştefăniţă. La căderea lui, ea fu înconjurată în Suceava, prinsă după uciderea lui Timuş, închisă cu multă batjocură la Buciuleşti şi apoi lăsată, în sfîrşit, să plece lîngă soţul ei la Constantinopol, în urma căruia mai trăi o bucată de vreme — şi după ce-i murise fiul.

Soţia lui Constantin Basarab; fiul lui Radu Şerban şi al Elenei, fiica unui preot din Bucureşti, nu era din mare neam boieresc, ci a stolnicului Nicolachi. Numele e grecesc, dar acest boiernaş era desigur român, căci altfel n-ar fi dat fiicei sale un nume drept românesc ca acesta de Bălaşa. După ce fusese jupîneasă de boier mulţi ani de zile, Bălaşa avu parte să fie şi doamnă. Mulţumi lui Dumnezeu pentru aceasta ridicînd clădiri sfinte, Sf. Vineri din Tîrgovişte şi mănăstirea Jitianul. În cea dîntîi fu îngropată, cu pompă deosebită — patriarhul de Antiochia făcînd slujba —, la 1654, şi peste cîteva luni numai, soţul ei pierdea domnia şi apuca un lung drum de nenorocire.

O dată cu dînsul cădea şi vecinul său moldovean, Gheorghe Ştefan, om roşcovan, grăsuliu, plin de bună voie şi gata de chefuri cu vin şi de curte pe lîngă femei. Încă din boierie, Gheorghe-Vodă ţinea pe o jupîneasă din neamul Boeştilor, Safta. O furase în mijlocul drumului fiindcă-i plăcuse. Bătrînul cronicar Neculce zice aşa: „Gheorghe Ştefan-Vodă cînd era boier, murindu-i giupăneasa, au rămas văduvoiu, şi, întîlnind o giupăneasă săracă, frumoasă, tînără, anume Safta, au tîmpinat-o pe drum mergînd cu rădvanul la Iaşi, şi au poprit rădvanul cu sila, şi s'au suit fără de voie în rădvan, şi au întors rădvanul înapoi la casa lui. Şi pre urmă au primit şi

ea, și s'au cununat cu dînsul". Ea n-avu norocul Bălașei de a muri în fericire.

Cu soțul ei gonit ea trecu în Ardeal, unde nădăjdui o clipă să vadă iarăși strălucirea domniei. Apoi Gheorghe Ștefan porni tot mai departe în țări străine, pînă în Moscova, pînă la Marea Baltică. Dar pe dînsa n-o ținu mult timp cu el, căci o fată din casă, rusoaică de neam, Ștefana Mihailova, cîștigă prin tinerețea ei inima bătrînului domn izgonit. Cu Ștefana, care se dădea drept doamnă, trăi și muri pribeagul, pe cînd Safta stătea liniștită în Moldova, între credincioșii ce-i rămăseseră din timpurile bune. Și cronicarul Neculce, pe care-l auzirăm mai sus, a văzut pe biata bătrînă, care pecetluia încă scrisorile ei cu bourul Moldovei și își zicea doamnă a acestei țări.

Ghica bătrînul, urmașul lui Gheorghe Ștefan, nu avea doamnă. Fiul său Grigore ținea pe o moldoveancă, Maria, fiica lui Matiaș Sturdza, și aceasta avu iarăși zbucium și durere destulă cu bărbatul ei. Trecu din Moldova la munteni, de pe tron în toate pribegiile și primejdiile. Născu un copil în Ardeal, unde numai mila lui Mihail Apaffy, principele țării, o scăpă de a fi dată în mîna turcilor, pe care Grigore-i trădase. Rătăcirile ei au dus-o și prin Veneția, de unde veni în Țara Românească purtînd scumpe haine de modă străină, pe care datina țării nu o îngădui să le păstreze. Avu un singur fiu, Matei, care nu domni, și două fete, dintre care una luă un boier moldovean, pe Antohie, Jora poate, iar cealaltă pe fiul lui Antonie-Vodă Roset, Iordachi. Ele trăiră tot prin țară, pînă la moarte, și poate și ea pe lîngă ele, după ce ajunse în văduvie.

Istrate-Vodă Dabija, bătrînul care ajunse domn al Moldovei în 1661, avea lîngă dînsul pe bătrîna lui, Catrina sau Dafina. Ea fusese măritată și cu un Buhuș, și avea din această căsătorie dintîi o fată, Anastasia. Anastasia Buhuș, fiastra lui Dabija, luă pe grecul rumeliot Duca, și la moartea lui Istrate-Vodă, moldovenii avură pe Vodă Duca. Anastasia-i dădu mai mulți urmași, dar n-avu deloc grija numelui ei bun, nici față de soț în tinerețe, nici la bătrînețe față de copii. La București, cînd Duca se prileji a domni acolo, se zicea că doamna iubește pe frumosul logofăt Șerban Cantacuzino cu lunga barbă neagră și frumoșii ochi mari. Iar, după ce se duse la Constantinopol cu copiii, foarte puțin scîrbită

că e văduvă, ea prinse dragoste pentru un bei de Maina.

Şerban Cantacuzino ţinea ca domn pe o Maria, fiica unui boier Gheţea, de loc din Bulgaria, din Nicopol. Se ştie atîta că Doamna Maria a fost foarte evlavioasă şi că a ştiut să-şi crească foarte bine, dacă nu băiatul, cel puţin cele patru fete. Trei dintre ele se măritară cu boieri munteni, dar Casandra fu doamna lui Dimitrie Cantemir cel învăţat. Domniţa Maria împărtăşi soarta foarte schimbătoare a soţului ei, neastîmpăratul şi nenorocitul boier Constantin Bălăceanu, ucis într-o luptă cu turcii.

Marica lui Constantin Brîncoveanu şi Păuna lui Ştefan Cantacuzino încheie rîndul doamnelor de ţară la munteni, precum la moldoveni se întîlneşte la urmă Ana, a doua soţie a lui Mihai Racoviţă. Marica se vede a fi fost o bună gospodină patriarhală, darnică şi harnică, bucuroasă de mulţi copii — patru băieţi şi şapte fete — pe care i-i dăduse Dumnezeu. Bătrîneţa-i pregătea grozava veste a uciderii întregului ei neam la Constantinopol, în 1711, de securea călăului, într-o zi de bucurie, care era tocmai ziua ei, Sînta Maria din august. Stătu un timp surghiunită de turci la Chiutaie, apoi ea se întoarse cu fratele ei Pană în ţara unde fuseseră domni şi bunicul ei de pe tată, Antonie-Vodă din Popeşti, şi răposatul ei soţ. Era acum o biată văduvă săracă şi cu multă durere ea se roagă de braşoveni, în două rînduri, să-i plătească o veche datorie, ca să scape şi ea de datornicii ei. Nici moartea, nici locul de îngropare al doamnei cucernice, care a făcut de piatră la Bucureşti Biserica dintr-o zi, nu ne sînt cunoscute.

Păuna era fiica unui Greceanu. Încă înainte de căderea soţului ei, se zice că ea avuse vedenii care prevesteau o nenorocire. La 1716 Ştefan-Vodă era gîtuit, lăsînd în urmă o femeie cu mintea slăbită şi doi copii nevîrstnici. Aceştia se aleseră rău. Iar mama lor, după ce vîntură o bună parte din Europa, cerşind ajutoare de drum, de la Împăratul o pensie, se aşeză în Ardeal, unde avea moşia Recea, în Ţara Făgăraşului. Acolo muri, bătrînă şi singură, într-un tîrziu.

***

Doamnele veacului al XVI-lea ştiu să se lupte pentru domnie, să poruncească oştilor, să pedepsească duşmanii, să cîrmuiască ţara şi să judece. Şi de la doamnele din cestălalt

veac, al XVII-lea, pornesc porunci și, întîmplător, hotărîri de judecată. Cînd așa-numita „eră fanariotă" începe după 1700, soțiile domnilor, mai mult străine, nu mai au însă nici un amestec în trebile țării, ci lîncezesc în gineceu, în *seraiul* Curții, apărînd numai la hramuri și la cîte un alai. Despre cele trei soții ale lui Nicolae Mavrocordat, despre cele două ale fiului său Constantin, despre soția a doua a lui Grigore Matei Ghica, Zoița, nu se poate spune nimic. Întîmplarea face să știm că Ralița, doamna celui dintîi Callimachi, era o ageră stăpînă de casă. Nici acele doamne pe care le atinge cea mai mare nenorocire, soțul lor fiind înjunghiat sau decapitat, nici acelea nu fac să se audă pînă la noi o plîngere.

Cu Ioan Sturdza și Grigore Ghica, cel dintîi avînd încă pe bătrîna lui, Ecaterina Doamna (Roznovanu), cel de-al doilea despărțit de soția sa, Maria Hangerli, fiica domnului cu acest nume, ucis în București — Doamna Marghioala, vestit de vorbăreață, de primitoare și de neastîmpărată —, începe vremea cea nouă, la 1822.

Doamnele acestui timp sînt prea cunoscute ca să trebuiască a se vorbi de dînsele. Adevăratele chipuri eroice sau duioase sînt însă ale unor timpuri acum depărtate.

DESPRE ÎMBRĂCĂMINTE ȘI LOCUINȚĂ

I

Îmbrăcămintea și locuința sînt strîns legate între dînsele. Ele pornesc de la aceleași foarte vechi obiceiuri și se supun, în dezvoltarea timpului, la aceleași mode și înrîuriri trainice venite din străinătate. Boierii iubitori de poloni din veacul al XVI-lea poartă veșminte ca acelea de peste Nistru și, în același timp, aduc mobilării anumite schimbări cari o apropie de a poporului model. Și mai de mult cei ce clădeau cu meșteri sași, cum vedeau clădirile, în pribegie sau în călătorii, la Brașov, la Sibiu, la Bistrița, aceia căutau să-și potrivească și veșmîntul și podoabele după acelea, de forme apusene, care se întîlneau în Ardeal. Turcii au impus pe urmă gusturile lor în veșmînt și în același timp în împărțirea și împodobirea casei. Cea din urmă influență, care trăiește și pînă astăzi și nu se mai poate înlătura, curentul apusean, a atins în același timp, prefăcîndu-le, haina și casa, elementele și podoabele uneia și ale celeilalte.

Studiul acesta îndoit se poate face deci în același cadru, și din această tratare îmbinată nu poate să iasă decît folos, o înțelegere mai deplină.

Cînd se vorbește însă de îmbrăcăminte și locuință, trebuie să se înțeleagă acea îmbrăcăminte și acea locuință care se preschimbă în urma jocului înrîuririlor străine. Deci sînt numai ale domnilor, boierilor, negustorilor mai bogați și clericilor mai înalți. Clasa numeroasă și hotărîtoare în ceea ce privește munca și păstrarea însușirilor neamului, a țăranilor, aceea a păstrat în multe părți pînă astăzi vechiul său port și vechiul său meșteșug de clădire, pe care singură și le face. În îmbrăcăminte, căciula, minteanul, sumanul, zeghea, co-

jocul, iţarii, bernevecii ţăranului sînt aceiaşi astăzi ca pe vremea lui Basarab şi lui Bogdan, întemeietorii, în al XIV-lea veac, ai principatelor. Tot aşa de statornic şi credincios au păstrat femeile satelor vălurile, pieptănătura în cozi şi conciuri, cămăşile înflorite cu cusături şi fluturi, pieptarele, cojoacele, fotele, zăvelcile, opregurile celui mai vechi trecut. Deosebirea ce se vede astăzi între ţinuturi şi în ceea ce priveşte înfăţişarea pe din afară, împodobirea cu văpseli sau forme aplicate asupra tencuielii, împărţirea pe dinlăuntru, natura şi croiala uneltelor şi cioveielor casei — toate acestea n-au suferit decît în timpurile din urmă unele schimbări, care sînt îmbunătăţiri, silinţe către mai frumos şi mai trainic. În afară de aceste vechi forme, pe care le-au apucat în chip vădit, şi care nu se poate tăgădui, de la strămoşii traci, ce au lăsat părţi din aceleaşi obiceiuri de îmbrăcăminte şi locuinţă vecinilor noştri slavi de peste Dunăre, în afară de această moştenire de două ori milenară de la aceia cari au început, în Balcani ca şi Carpaţi, viaţa de cultură, poporul nostru n-a putut crea. El a părăsit pe alocuri mîndreţea simplă şi practică a trecutului pentru a lua mai deunăzi din mînile negustorului, evreu mai ales, forma cea mai proastă şi mai ieftină a îmbrăcămintei, şi chiar clădirii şi mobilării apusene. Femeile îmbodolite sau înfăşurate în barizuri, cusute grosolan în polcuţe şi fuste de tîrg, ba chiar în rochii cu volane după jurnale de mode răsuflate, care primesc astăzi în Moldova de răsărit, cu oarecare mîndrie, pe străin punîndu-l în faţa peretelui căptuşit cu fotografii stîngace sau măsuţei de modă nouă, înflorită cu cutii, strălucitoare de chipuri frumoase, pentru săpun sau ciocolată şi cu cărţi poştale ilustrate — acelea au părăsit o adevărată avere, fără a da în schimb ceva de la sine.

Portul şi clădirea au evoluat, ajungînd din vreme în vreme la înfăţişări cu totul deosebite de acelea de la care se plecase, numai în acele clase superioare ca bogăţie, ca neam sau ca dregătorie, de care am vorbit.

Această evoluţie se poate împărţi foarte neted şi sigur în cîteva perioade. Şi anume:

1. Întîi avem înrîurirea orientală bizantină. E cea mai veche şi aceea pe care o putem cunoaşte mai greu prin cercetarea de-a dreptul. Ea a fost luată, prin slavi, sîrbi şi bulgari, de peste Dunăre şi a durat puţin, fiindcă focarele de influenţă

s-au prăpădit cu totul încă din veacul al XV-lea, prin cucerirea turcească.

2. Paralel cu cea dintîi, și înlocuind-o în curînd cu totul, e influența Apusului, care trece la noi prin sași și prin poloni mai ales, întrucîtva prin italienii, mai ales genovezi, cari făceau negoțul în părțile Mării Negre. Ea stăpînește cu totul pînă în a doua jumătate a veacului al XVI-lea chiar, amestecîndu-se numai de la o bucată de vreme, după 1500, cu a doua influență bizantină. Moldova, care nu era de-a dreptul mărginașă cu Răsăritenii, a avut-o într-un chip mai deplin, mai desăvîrșit și mai trainic decît Țara Românească, despărțită numai prin apa Dunării de Balcani.

3. Cea de-a doua influență bizantină vine prin grecii din Constantinopol și din insule, tot mai mult amestecați în toate ramurile vieții noastre, apoi prin românii, vînători de domnie și boieri, cari petrec o mare parte din viața lor în locurile răsăritene. La sfîrșit, această influență capătă o înfățișare turcească (în fond însă, și aceasta, tot bizantină). Aceasta se întîmplă în veacul al XVIII-lea, cînd ne dăm după așa-numiții fanarioți, cari și ei se dădeau după stăpînii lor, turcii.

4. În sfîrșit, rușii mai ales, dar și austriecii, cari au ocupat de atîtea ori principatele în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, meșterii nemți, negustorii brașoveni și lipscani, cari au pătruns, de pe la 1774 mai ales, în țară, evreii, cari au năpădit Moldova, consulii, călătorii, profesorii, actorii ambulanți, toți aceștia au impus felul de viață al Apusului, în care trăim astăzi în chipul cel mai complet, cît privește îmbrăcămintea și locuința. Negoțul Europei are interesele sale ca să adoptăm la vreme toate rafinamentele, adeseori urîte, costisitoare, netrebnice și nesănătoase, ale unei civilizații pripite, zgomotoase, aspre și trufașe, care n-are prin urmare numai părți bune.

II

În veacul al XIV-lea, bulgarce, sîrboaice, poate bosniace, desigur și vreo rudă bizantină făceau parte din familia domnească a muntenilor. În boierimea lor se găseau atîția cari, în multele nenorociri care căzuseră asupra peninsulei balcanice, descoperiseră că e mai bine să trăiască cineva dincoace de Dunăre. Prin acești factori au pătruns obiceiurile și datinile răsăritene. Acestea nu erau altele decît

cele împărătești bizantine, în legătură cu Imperiul Roman de odinioară. Din cauza acestei înalte obîrșii a lor, ele nu puteau fi privite decît cu un respect, cu o admirație fără de margini de o societate care începea abia să se desfacă din masele poporului.

Pe de altă parte, Țara Românească, alcătuită mai de mult, a dat la rîndul ei Moldovei ceea ce ea însăși primise de la vecinii de peste Dunăre, căci pe atunci era încă acea cultură romano-greacă ce se întindea în chip firesc de la miazăzi la miazănoapte.

Astfel, viața claselor noastre înalte s-a bizantinizat în parte, dacă nu în întregime.

Începînd cu locuința, dacă mănăstirile ce se durează în acest veac sînt imitate după cele sîrbești, dacă Mitropolia Argeșului e o umilă clădire bizantină, puținele case mai bogate, înălțate poate chiar de aceiași meșteri, vor fi avut înfățișarea exterioară obișnuită în Răsărit: clădirea umbroasă cu ferestre mici, pridvor pe stîlpi și bogată grădină împrejur. Ca și în celelalte părți răsăritene, mobilarea va fi fost de tot neîndestulătoare. Divanurile, lungile paturi de odihnă neîntreruptă, care șerpuiesc în jurul pereților, măsuțele săpate și încrustate cu sidef și fildeș, multele covoare care căptușesc întreaga încăpere nu par să fi pătruns însă la noi. Căci ele nu fuseseră primite nici de aristocrația harnică și războinică a sîrbo-bulgarilor.

În costum, moda bizantină a fost luată în întregime de domni, cari voiau să se arate cît se poate mai asemenea cu împărații bizantini, model veșnic al oricărei stăpîniri în Răsărit. Și marii noștri voievozi au purtat de la început la zilele mari cununi de aur, lungi rochii de brocart de aur, papuci de piele subțire, cu călcîiul mic și vîrful rotunjit; și ei și-au lăsat părul pe spate, învîrtit în bucle, cum cerea eticheta împărătească. Așa vor fi ei înfățișați de-acum înainte — cu o singură deosebire, pe care vom vedea-o îndată — în chipurile amintitoare din bisericile și mănăstirile clădite de dînșii. E o îmbrăcăminte care seamănă cu a sfinților — împărații bizantini și țarii bulgari poartă chiar aureola în jurul capului — și cu a arhiereilor. Brîul lui Neagoe-Vodă, acea bandă de țesătură deasă și delicată de mătase și aur, lucrată la Sluczk, în Polonia, care se arată și astăzi sub acest nume în comoara de la Argeș, seamănă cu patrafirul ce împodobește pe preot în timpul slujbei, și, în jurul gîtului, Manuil

Paleologul, contemporanul lui Mircea cel Bătrîn, are într-o miniatură din 1408[1], un omofor ca acel ce se poartă de preoți.

Un singur chip domnesc din acest timp a ajuns pînă la noi. E Mircea cel Bătrîn, avînd lîngă dînsul și pe fiul său, însă nevîrstnic, Mihail, chip zugrăvit în biserica de la Cozia și în paraclisul de îngropare al aceleiași mănăstiri. Zugrăveala nu e cea de la început nici într-un loc, nici în celălalt: în paraclis ea e făcută în veacul al XVI-lea, cînd s-a înălțat această bisericuță, luîndu-se chipul după acela din biserică, iar acesta însuși a căzut la reparația din vremea lui Brîncoveanu și a fost făcut din nou atuncea. O reproducere foarte necredincioasă, prin prea multa împodobire, se dă la începutul volumului I, partea a II-a, din culegerea de documente externe, zisă *Hurmuzachi*, a Academiei.

Mulți ar fi aplecați să vadă în îmbrăcămintea lui Mircea numai o înrîurire apuseană, deci ungurească. Pare, mai ales așa cum e reprodus, un cavaler în zale, cu mantia pe umeri și sabia la coapsă. Cînd îl compari însă cu vreun chip balcanic din același timp, precum e al despotului Constantin, în miniatura reprodusă exact la sfîrșitul volumului VII din colecția *Sbornic*, a Ministerului de Instrucție bulgăresc, vezi lesne că cele mai multe elemente sînt totuși bizantine. Mircea are ca și Constantin cununița neînchisă, cu trei ramuri ascuțite, care era păstrată pentru stăpînitorii neatîrnați ce n-aveau totuși demnitatea de împărați.

Același e felul de a se lăsa părul, încă neîmpletit, dar umflat — cum îl poartă astăzi unii clerici tineri —, aceleași mustăți plecate în jos, aceeași linie fină a unei bărbi ce caută să se asemene cu a Mîntuitorului. Aureola trebuie să fi fost luată lui Mircea de către imitatori. O haină strînsă, roșie la Constantin, roșie cu cercurele negre împestrite cu albastru la Mircea, înfășoară trupul. Benzi de fir cuprind brațul la mijloc între umăr și cot, iar altele cercuiesc de mai multe ori încheietura mîinii. Papucii, ascuțiți în acest timp, se dau ca o mănușă pe picior: Constantin îi are, împărătești, roșii, pe cînd la Mircea ei sînt de fir aurit. Vulturii bizantini, cari se văd pe genunchii lui Mircea, dovedind o neîndoielnică înrudire bizantină, împodobesc doi cîte doi o lungă haină de pe deasupra, pe care Constantin o îmbracă, lăsînd să se

[1] Hertzberg, „Geschichte des byzantiner und des osmanischen Reiches", în col. *Oncken*, la p. 516.

vadă numai mînecile de la cealaltă. Dimpotrivă, Mircea n-are peste această din urmă haină strîmtă decît o manta roșie, brodată cu aur, care-i atîrnă pe umeri, așa încît se pot vedea marginile tunicii scurte, sabia, înfășurarea strîmtă a piciorului, ceea ce-i dă o înfățișare războinică, sprintenă. Mircea n-are în mînă sceptrul, precum îl are Constantin, fiindcă el trebuia să țină cu mîna dreaptă biserica închinată de dînsul lui Dumnezeu.

Dacă Mircea se îmbrăca astfel, desigur că doamna sa purta veșmîntul împărăteselor și înaltelor doamne bizantine sau slavo-bizantine. Și anume: coroniță cu mai multe ramuri ascuțite, haină dedesubt croită larg, din brocart cu flori de aur pe fond roșu, verde sau brun, în deosebite nuanțe; ca podoabă a hainei acesteia dintîi, o dungă de fir la gît și o alta, tot așa de lată, căzînd în lungul veșmîntului, o a treia, la sfîrșit, cu pete ovale colorate tivindu-i marginea. Uneori dunga cea lungă din mijloc putea să fie înlocuită prin mai multe dungi paralele. Astfel, Teodora, soția împăratului bulgăresc Șișman, are două dungi de fir la mijlocul hainei, pe cînd alte două se desfac din niște cercurele de aur ce cuprind umărul de jur împrejur. Ca și în veșmîntul bărbaților, un cerc de aur înfășoară brațul, iar cel de la încheietura mîinii se prelungește dedesubt pînă la cot. Mantia e totdeauna de altă culoare și primește uneori și ea benzi de fir; fetele ascund mîinile în această mantie, pe cînd ele apar în cealaltă haină la femeile măritate, fiind acoperite de mantie numai deasupra umerilor.

Acest costum, luat atunci, în veacul al XIV-lea, o dată cu eticheta sau ceremonialul, o dată cu limba de stat și cu caligrafia, cu miniaturistica, în sfîrșit cu toată arta slavo-bizantină, s-a păstrat fără deosebire în toată epoca neatîrnării noastre, devenind pe încetul o sfîntă datină, care nu se putea clinti.

Cel dintîi domn moldovean de la care avem chipuri autentice — iarăși în cărți sfinte și în bisericile de ctitorie —, Ștefan cel Mare poartă, în adevăr, în evangheliarul de la Humor, unde e înfățișat înaintea Maicii Domnului, costumul a cărei descripție urmează:

Pe cap, cununa cu trei ramuri ascuțite, împodobită în cercul de jos cu pietre scumpe. Același păr lung, umflat, neîmpletit, ce cade pe umeri. Mustața subțire. Barba înfurcată, semănînd cu a Mîntuitorului, lipsește, ca și aureola

Haina de dedesubt e de brocart cărămiziu: domnul fiind îngenuncheat, nu se poate înțelege lungimea acestui veșmînt. Cea de deasupra e o lungă, largă mantie de brocart cu fondul vișiniu, prin care trec mînecile. Pe margini zugravul, care nu era tocmai priceput, a pus benzi de aur, dar, culoarea fiind slabă, ea s-a cojit și a căzut, lăsînd pete albe, care s-au tălmăcit greșit ca o margine de blană de cacom. Papucii, mai largi și rotunzi decît cei care se purtau în veacul al XIV-lea, în toată Europa, nu sînt nici aici de culoarea roșie a împăraților.

Pe o dveră sau perdea de ușă de la Putna, unde liniile sînt încă mai stîngace, dar culorile apar în toată desăvîrșirea lor, Ștefan are aceeași coroană, cu trei ramuri înflorite și o alta ascuțită la margini. Se vede numai mantia de aur, cu benzi de argint la gît, la încheietură în lung și pe marginea de jos. Dar acum o mînecă greoaie atîrnă într-o cădere solemnă, maiestuoasă.

Aceeași dveră dă unul din cele dintîi chipuri de doamne ale Moldovei care se cunosc pînă acuma. Maria, fiica lui Radu cel Frumos, poartă tocmai aceeași cunună. Un văl lung și larg cade pe umeri. Mantia e întocmai ca a lui Ștefan. E încălțată cu papuci roșii ca și soțul ei [1].

Pe un perete al bisericii Sfîntului Nicolae din Iași, clădită de Ștefan, Evdochia poartă cam același veșmînt, și el se vede și pe stofa cusută cu aur care era menită să acopere mormîntul celei de a doua doamne a lui, Maria de la Mangop: de la cununa acesteia atîrnă niște podoabe în chip de șuvițe.

În cursul veacului al XV-lea apare, întîi la munteni, ca în portretul din Ambras al lui Vlad Țepeș, tipărit de mine înaintea volumului II din colecția *Acte și fragmente*, gătirea părului în bucle. Astfel se desfac de sub coroană vițele întunecate ale lui Radu cel Mare în pictura de la Govora și ale lui Neagoe în aceea, prefăcută deunăzi, de la Argeș. Tot în costumul lui Țepeș se vede pentru întîia oară obiceiul nou, luat de la apuseni, de a înfășura umerii cu un dolman de blănuri scumpe, mai ales samur, cea mai căutată blană în Răsărit. Banda de fir de la gît dispare, făcînd loc unui guler răsfrînt. Împodobirea cu șiruri de mărgăritare, cu nasturi scumpi e iarăși un adaos din acest timp, în care s-ar putea

[1] *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, I. Partea I.

recunoaşte influenţa asiatică a turcilor. Cununa lui Neagoe are *cinci* ramuri înflorite.

Cît priveşte îmbrăcămintea doamnelor, ea înfăţişează totuşi deosebiri. Haina de dedesubt e încreţită fin în lung, şi cam la mijloc ea pare că se desface printr-o cusătură în lat, formînd un pieptar şi o fustă. Greoi cercei cu mai multe ramuri, de aur şi mărgăritare, ajung aproape pînă la umeri.

La luptă, în mijlocul afacerilor obişnuite, între ai săi, neapărat că domnul nu păstra acest greoi costum de pompă. Elemente apusene se amestecau în haina de toate zilele. Ştefan va fi purtat în luptă coiful rotund cu un ac ascuţit, care se vede, de pildă, pe mormîntul, de la mănăstirea Vieroşul, al lui Albu Golescu, care se războieşte călare cu duşmanii domnului său. Ţepeş îşi acoperă capul cu o căciuliţă de catifea vişinie, pe care de jur împrejur, în mai multe şiruri, sînt cusute mărgăritare.

Stofele ce se purtau pe atunci sînt bine cunoscute. Le aduceau grecii şi italienii cu postavuri răsăritene „de peste mare", ragusanii cari vindeau marfă de Veneţia, adică, în rîndul întîi, brocartul, armenii şi nemţii din Lemberg şi Cracovia, saşii din Braşov, Sibiu şi Bistriţa.

Astfel, cît priveşte cele două dintîi categorii de negustori, de la dînşii se cumpăra „camha", pe care italienii o numeau *camocato*, stofă ce se lucra în Răsărit, adesea cu flori de aur, cusături cu fir sau, cum se zicea pe atunci, de sîrmă [1], alte stofe de mătase, barhet, taftă, *serasir* de aur. Ceilalţi vindeau postavuri flamande, de Ypres şi de Louvain, sau germane, din Colonia, din Breslau, în sfîrşit chiar fabricate sileziene, care se chemau de *Cehia*, fiindcă Silezia fusese reunită o bucată de vreme cu Boemia Cehilor, şi postav lituan [2]. Saşii numeau în veacul al XVI-lea calităţile ce treceau la noi: *Scharlach*, adică *écarlate*, postav stacojiu, *Stamett*, *Berchkammer* şi mai ales postavul *Schay*, căruia şi noi îi ziceam *şai* şi-l întrebuinţam mai des decît pe toate celelalte feluri [3]. Dintre lucrurile confecţionate, nu se aduceau decît pălării gata, lucrate în Apus.

---

[1] C. Ştefulescu, *Mănăstirea Tismana*, ed. a II-a, p. 49.

[2] V. I. Bogdan, *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Rumâneşti cu Braşovul şi Ungaria*, Bucureşti, 1902; ed. a II-a, 1905.

[3] „Socoteli ardelene", în Apendice la vol. XI din colecţia *Hurmuzachi*.

Prin ele trebuie să se înțeleagă unele cum e a lui Țepeș în portretul din Ambras, pe cînd pălăriile grecești aveau vîrful înalt și marginile mari, ridicîndu-se tot mai mult spre ceafă, precum sînt acelea, foarte urîte, care s-au pus la modă acum, de cîteva luni de zile. Haine croite veneau uneori din Polonia, ca și nădragi și poate cămăși, care încep a se întrebuința, ca articol de îmbrăcăminte deosebit de haină, abia în veacul al XIV-lea. Brîiele leșești erau mult căutate. Sașii mai trimiteau, dar numai ca dar domnilor, evantaie de pene de păun.

Giuvaierele și scumpeturile jucau un mare rol în podoabă, unul mult mai mare și mai trainic decît astăzi. Necontenit domnii noștri cereau de la meșteșugarii de peste munți pahare, vase, năstrape, cești, și tot felul de argintării, pentru podoabă și înfrumusețare. Ca să-și facă cineva o părere despre bogăția de lucruri scumpe ce cuprindea casa unui om mare din Țara Românească sau din Moldova la sfîrșitul veacului al XVI-lea, pe timpul lui Mihai Viteazul deci, ajunge să răsfoiască lista, în întregime păstrată, a lucrurilor ce rămaseră în Tirol pe urma lui Petru Șchiopul, domn moldovean pribeag:

Găsim în acest strălucitor pomelnic, din care se desfac parcă jocuri de pietre scumpe și scînteierea lăptoasă a mărgăritarelor mari, giuvaiere propriu-zise, numite cele mai multe în turcește: *inele*, *bilezicuri*, *zuliflîcuri*, cercei — Petru Cercel, venit din Apus, purta, după moda de acolo, el însuși cercel —, *halhale*, *zingire*, *nezghepuri*, *mutcale*, *țimiruri*, hangere cu pietre scumpe, *pazvaturi* de cai, felegene de aur, lefturi cu „iamanduri" sau diamante, rubine *balașe* (balais), „zmaragde", „olmazuri", (tot diamante), „zafiruri", „iacuturi", lanțuri sau lanțuguri — pe care domnii le purtau la gît pe vremea lui Petru Rareș ca un semn deosebitor al puterii lor — apoi: *sinii*, tipsii, talere, chipuri de dobitoace și lucruri de argint și aur bătut: șoimi, cerbi, boi, corăbii, năstrape, sfeșnice, linguri, cupe, teascuri, chiar „călimări de argint cu cerneală", buzdugane, cuțite cu teci de argint scumpe, frîie de „mătasă cu lanțuri de argint", frîie de argint cu peruzele, „scări", șei, zăbale de argint aurite, „săbii de aur pătrate", perne cusute cu fir, cearșafuri cusute cu mătase, gugiumane sau căciuli de sobol, caftane — îmbrăcăminte turcească — de *serasir* de aur, „cămăși roșii ale

Doamnei", „15 cenghere muierești", „feregele de catifea ale Doamnei", „feregele de atlaz" ale aceleiași, „dulame de atlaz și taftă" ale Domnului însuși, bășmăluțe turcești, fin lucrate, mese de cristal, oglinzi în patru colțuri, cu cadrul de mătase roșie și turcoaze, iacinte și granate prinse în aur, ceasornice care se atîrnau la gît și aveau forma unui ou, peceți, amulete, „nasturi de cristal prins în aur, încunjurat de perle și pietre scumpe", pînă și verigi pentru picior, brățări, „o scufie femeiască cu rose de aur și mărgăritare mari", „o scufie neagră de catifea, cu mărgăritare mari și rose mici de aur, pe care e prins un juvaier de aur, cu diamante și rubine", „surguciuri cu pene de cocor, prinse în aur, garnisite cu mărgăritare și rubine", „podoabe femeiești cu lanțuri lungi și mărgăritare ce atîrnă de ele, pe care le întrebuințează femeile la cap" — și într-adevăr le poartă, în picturile de la Argeș, Ruxandra, fata lui Neagoe, — brîie cu turcoaze, rubine și copci de aur — cum se vede una, minunat lucrată în filigrană de Veneția, între odoarele bisericii Curtea Veche din București —, „gulere cu mărgăritare pentru feciorașul Domnului", „gulere bătute în aur, în chipuri", cruci de purtat la gît, cu chipul Maicii Domnului pe ele, „degetare de aur", felurite haine de atlaz și damasc, de brocart, toate în culori vii, „scufii ungurești" pentru domni, mantale turcești, de sobol, căptușite cu roșu, mănuși albe, galbene, care se aduceau din Ardeal, și cîte altele asemenea cu acestea.

Ni s-a păstrat chipul bietului om, care a murit, în 1594, de dorul țării sale între atîta bogăție care nu-i folosea la nimic, căci nu se găsea nimeni să i-o cumpere cu prețuri cinstite".[1] Un meșter apusean l-a înfățișat așa cum era el în viața de toate zilele, în viața fără strălucire și autoritate a pribegiei între străini. O căciulă de samur, destul de mare, își pleacă moțul deasupra frunții lui. Din îmbrăcăminte se vede o haină dedesubt, care trebuie să fi fost de atlaz cu coloratia tare; peste dînsa Petru-Vodă a îmbrăcat o alta cu mîneci scurte, care n-ajung nici pînă la cot; ea e prinsă numai sus și are pe amîndouă marginile chiotori cusute cu mătase sau cu fir; se zărește brîul, care strînge numai haina cea dintîi. E un bătrîn slab, cu fața speriată, cu părul scurt, alb și cu o lungă barbă ascuțită; în mînă, ca un neînvățat care iubea învățătura, el ține o carte.

[1] *Hurmuzachi*, III[2], la început. Tot acolo, pp. 90—91, catagrafia averii lui Petru Cercel.

Fiul său, Ştefan Vodă, care fusese numit de turci în toată forma domn al Moldovei, e lîngă dînsul, înfăşurat într-un singur veşmînt întunecat, cu gulerul alb răsfrînt. Poartă în cap, în loc de căciulă, o lungă pălărie cilindrică, blănită jos, iar încolo cusută în romburi ca o plapumă.

Cînd acest frumos copil bălan era în hainele sale domneşti, el părea însă cu totul altfel, şi alt meşter apusean, acesta un pictor de talent, ni l-a zugrăvit aşa. Pe masă stă o scufie ungurească, deosebită şi de şlicul copiilor, şi de căciula luptătorilor. Are forma obişnuită a acestor pălării; rotundă, cu marginile ridicate în sus, paralel cu fundul, dar mai puţin înalte decît acesta, şi despicate în faţă. Un mare surguciu de pene de struţ răsfirate ca un evantai e prins cu un giuvaier. Din aceeaşi stofă verde cu flori de aur s-au făcut tînărului voievod pantaloni scurţi şi o haină lungă şi largă, care e strînsă cu un briu lat. Tot din acelaşi material e marea mantie aruncată pe umeri şi frumos tivită pe margini cu mărgăritare. Copilul are în picioare cizmuliţe turceşti, şi ţine mîna dreaptă pe un scump hanger.

III

De acum înainte costumul apusean, unguresc la munteni, polon în Moldova, înlocuieşte tot mai mult pe acela răsăritean, din care luasem atîtea elemente, şi mai ales fîlfîirea liberă a unui veşmînt tăiat ca o rochie. Cînd capătă numirea de la sultan, domnii noştri, primiţi prin aceasta chiar în ordinul ostăşesc ales al ienicerilor, poartă o clipă lunga căciulă de pîslă albă cu marginea de fir, cuca ienicerilor, şi veşmîntul lor albastru, cu copcile de fir — cabaniţa —, peste haina de dedesubt, roză; un dolman de blană le stă pe umeri. O dată ce au ajuns însă în scaunul domniei, acest port e părăsit; pe cap ei pun căciula sau scufia, calpacul ungurilor. Căciula poate fi plecată pe laturi sau în faţă; e din deosebite blănuri, dar de la dreapta ei nu lipseşte scumpul surguciu de pene rare şi pietre strălucitoare. Astfel de căciulă au pe cap Mihai Viteazul, care i-a dat gloria şi a transmis-o, ca o amintire de cinste, dorobanţilor noştri, Ieremia Movilă,

Matei bătrînul și mîndrul Vasile Lupu[1]. Un dolman de blană aparentă sau acoperită cu o stofă scumpă, ca la Mihai Viteazul, acoperă umerii. De sub el se desface larga rochie de brocart sau de atlaz, care poate avea margini de blană și șireturi ca ale călărașilor și roșiorilor noștri, prinse cu nasturi de pietre scumpe și aur acolo unde, în uniforma de astăzi, sînt alămuri și noduri. Ea e încheiată sau într-un singur nasture sau în doi și, ca în portretul lui Vasile Lupu, nasturii pot face parte din șiruri întregi de astfel de giuvaiere, fin și bogat lucrate. Haina de dedesubt e din aceeași stofă, și poate să aibă și ea — ca în chipul boierului Zotu Țigară, ginerele lui Petru Șchiopul — nasturi scumpi — o garnitură de aceasta poate face pînă la 100 000 de scuzi de aur[2] — și benzi de fir. Pe podul mîinilor se întinde uneori o prelungire a mînecii, o clapă ca o manșetă. Brîul nu poate lipsi niciodată, și în el e prins mînerul de la hangerul scump, închis adesea în teacă de catifea, cu oricît de multe mărgăritare și pietre scumpe. Cizmulițele sînt totdeauna de modă răsăriteană, moi, mlădioase, rotunde.

Între domni și boieri nu e altă deosebire în ceea ce privește îmbrăcămintea decît bogăția mai mare la cei dîntîi. Și unii și alții, mergînd la război, pun pe dînșii veșminte mai potrivite pentru mișcări repezi. Astfel, două gravuri germane ne-au păstrat, cu prilejul campaniilor turcești din Ungaria, în 1663—4, la care luară parte și domnii noștri, două chipuri interesante, și pentru fețe, și pentru costume. Ghica-Vodă, care făcea o stăruitoare curte creștinilor, dușmanii stăpînului său, e închis într-o platoșă tocmai ca acele ce se obișnuiau încă de către generalii din Apus. Iar Dabija călare pe un strașnic cal cu frînele bogate scoate fața-i rotundă, grasă, cu mustața subțire, albă și ochii mici, de sub un fel de coif jos, cu trei pene de struț, dintre care una fîlfîie mîndru în vînt. Părul alb, bogat, atîrnă în tufe groase. Un

[1] *Hurmuzachi*, III[1], IV[1], IV[2], *Supl*, II, vol. I. Gașpar Gratiani, *ibid*, vol. II. Simion Movilă, cu coroana, în Kozak, *Archiv für slavische Philologie*, XIV. Zotu Țigară, ginerele lui Petru Șchiopul, în Hașdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, la p. 184. Un Gheorghe Ștefan și un Constantin Basarab, puțin cam de fantezie, în Papiu, *Tesauru*, I. Un Grigore Ghica în platoșă, gravură deosebită, reprodusă de curînd. Cf. și descrierea lui Matei-Vodă mort, în călătoriile patriarhului Macarie de Antiochia, traducerea Cioran, p. 115.

[2] „Călători, ambasadori și misionari", în *Buletinul societății geografice*, sem. II, an. 1898, p. 73 din tirajul aparte.

lung anteriu simplu, cu guler și cinci benzi de fir asupra pieptului în curmeziș, e legat cu un brîu lat. Deasupra-i aruncată mantaua, care se revarsă asupra unei șei luxoase. Așa fel de erou a fost atunci bătrînul domn beţiv [1].

În îmbrăcămintea doamnelor nu e nimic schimbat, decît înlăturarea cerceilor celor mari și hainelor încreţite. Altfel, aceleași rochii lungi, aceleași mantii de brocart și atlaz. Coroana dispare însă și din icoanele de ctitor, și în locul ei se vede, la Cetăţuia de pildă, care ne arată cum se îmbrăca Anastasia, frumoasa doamnă a lui Duca, și fetele ei, — o pălăriuţă de blană, joasă, cu cîteva pene de struţ formînd surguciu. Cînd doamna vine la biserică la o sărbătoare mare, ea poartă rochii care, prin bogăţia blănurilor de samur și numărul cel mare al mărgăritarelor, rubinelor și altor giuvaiere, preţuiesc 400 000 de scuzi de aur, adică de patru ori cît nasturii lui vodă. Soţiile boierilor celor mari ai Sfatului se întrec prin „hainele lor prea frumoase, împodobite cu lanţuri de aur și blănuri de cacom“ [2].

IV

Epoca aceasta e încă destul de stăpînită de Orient, cu toate încercările ce se făcuseră, de la Mihai Viteazul încoace, în sensul unei apropieri politice de Apuseni, care ar fi adus și alte urmări. Din veacul al XVI-lea avem încă unele clădiri civile, precum sînt casele domnești de la mănăstirea moldovenească Slatina, cu pridvor, ferestre neregulate și o colosală bucătărie cu hornul boltit. Meșterii cari au lucrat aici sînt sașii. În curînd însă marii arhitecţi vor fi, în amîndouă ţările, orientali: greci și armeni, mai tîrziu bulgari chiar Ienachi. meșterul de la Trei Ierarhi și Golia a lui Vasile Lupu, deschide drumul pentru mulţi alţii.

În formă de ruină ni s-a păstrat unul din palatele acestui timp, Curtea din Tîrgoviște, făcută de Matei Basarab și înnoită apoi de Brîncoveanu. Se deslușește bine și astăzi felul, cu totul răsăritean, turcesc, cum a fost alcătuită: jos sînt straşnice pivniţi, care slujesc drept temniţe și drept odăi pentru multele feluri de slujitori, de servitori înarmaţi ai domnului. Deasupra lor se boltesc odăi mici, joase, cu

[1] Planșe libere.
[2] *Călători*, etc., *l. c.*

puține ferestre. Piețe sînt închise între zidurile lor, și un turn de strajă, păstrat și astăzi într-o formă refăcută, se înalță asupra întregii clădiri ca sulița de rugăciune a unui minaret.

Cum se trăia în acest palat la sfîrșitul veacului al XVII-lea și în cei dintîi paisprezece ani ai celui următor, știm foarte bine. Mobilarea e cu totul turcească: divane, măsuțe, covoare. Puține oglinzi de Veneția, un singur scaun: tronul. Pînzătură de casă, covoare de Persia, de Agem, sau „hagemiș", se văd pretutindeni. Cei de casă și musafirii stau, ca la țară, pe perniță de fir și atlaz, pe cearșafurile cusute, pe plăpumile de *zarbap hatai* și alte stofe orientale, peste care e așternut un alt covor sau *săgedeaua*.

În ceea ce privește îmbrăcămintea, vodă poartă calpacul unguresc cu surguciul de trei pene de struț, care a ajuns acum lucru de datină. Frumosul bătrîn cuminte își lasă barba întreagă; e ras pe cap, după moda turcească și, ca și dînsul, toți boierii lui. E o modă nouă, căreia nu i se împotrivește nimic.

Într-o copcă scumpă, se prinde dolmanul de blană de samur, haina de brocart se deosebește de aceea pe care o purtau domnii mai vechi, fiindcă lasă să se vadă șalvarii roșii, iarăși tăietură de Țarigrad. Din haina de dedesubt se văd mîinile: cînd este un ospăț de curte, domnul și invitații nu leapădă mantia lor, dar o lasă să fluture pe umeri, ținîndu-se numai în copcă.

Știm numele unora din veșmintele ce se obișnuiau pe această vreme, cînd tot ceea ce formează „fanariotismul" se găsește în ființă, deși deocamdată lipsește încă „Fanariotul". Se deosebeau *sarvanalele* de *feregelele* vechi, de *conteșele* de modă apuseană, de *serhatlîcurile* constantinopolitane noi. Stofa ce se punea în ele era *canevațul* de fabrică italiană (canevazzo), postavul obișnuit, mătasea, atlazul. Culorile erau numite tot cu numiri turcești: *ghiulghiuliu* = „rose", *turungiu* = „orange", *alageà* = „vergé", ș.a. Termenii de croitorie erau luați și ei din această limbă: astfel, dintr-o blană de samur se puteau face *limii;* se alegea din „sorocul" de blană *paceaua*, piciorul, pentru anumite podoabe. Nasturelui de mătase care încheie unde nu se pune nasturele de metal scump cu pietre, i se zice *ceapraz*, de unde acel care pregătește

astfel de lucruri de galanterie e cunoscut de acum înainte sub numele de *ceaprazar*.

Pe cap, Doamna Mărica, cele şapte fete ale ei, jupînesele şi jupînițele pun lese de mărgăritar, care prind bani de aur — podoaba de cap a fetelor — sau vălurile, „văliturile" vechi, prinse în ace cu gămălie prețioasă. La sărbători mari ele obișnuiesc işlicul — pe care-l cunoaștem din zugrăveala de la Cetățuia —, în care surguciul de pene e ținut prin flori de pietre scumpe, avînd una mai frumoasă decît celelalte, ca *țintă*. Haina de dedesubt se cheamă *zăbun*, dacă e lungă, iar dacă ține loc de pieptar, *ghiordie*. Numele cele vechi, păstrate în Moldova, mai puțin înrîurită de modă, sînt *sucnă* şi *tîmbar*. Cea de deasupra e *dulama*. Stofele sînt orientale sau venețiene (pe atunci se zice: *venetice*): lastră, uşoară şi grea, sarasir, şahmarand, canavaț, tabin, hatal, belacoasă, terțanel, sandal de Veneția, atlaz, mai ales florentin, taftă leşească (întrebuințată mai mult la căptuşeli). Rochiile sînt împodobite cu copci, zise şi „căpătaie", cu flori de fir şi de mătăsuri, cu şireturi, cu vechii nasturi scumpi, cu mărgăritare. Blănurile, fără deosebire de anotimp, hotărăsc tot aşa de mult; samurul rămîne cea dintîi printre ele, *paceaua* sau pîntecele de samur sau de sobol, dar pe lîngă dînsul au preț rîsul şi jderul. Un brîu încinge mijlocul, şi toată bogăția vechilor giuvaiere: cercei cu „picioare" şi cu „căşuțele", lanțuri, lefți şi leftişori, salbe, brățări, paftale strălucesc de lumina soarelui sau a făcliilor.

Viața absolut orientală a românilor începe: ea va ține o sută de ani în capăt, în care mai nimic din aceste lucruri nu va fi schimbat. Doar boierii vor căpăta, potrivit cu rangul lor, acele işlice-baloane, de care am rîs încă pînă deunăzi şi care erau menite să joace în ierarhia noastră rolul pe care-l jucau în cea turcească, prin mărimea, culoarea şi împletirea lor, turbanele. Domnii înşişi luaseră în locul vechilor calpace şi căciuli, pe care le purtau încă Mavrocordații, cel puțin Nicolae-Vodă, acele urîte pălării înalte, cu fundul alb şi cu o muche în față, care-i deosebesc de sfetnicii lor în îmbrăcăminte. În acelaşi timp, ei schimbă forma dulămii vechi şi înlătură uneori gulerul de blană. Astfel, de pe la 1750 înainte, ei sînt îmbrăcați pe deasupra într-un veşmînt mai strîmt, blănit şi el pe margini: strîngîndu-se oricît de mult acest veşmînt nu s-ar putea atinge copcile şi nasturii scumpi care se văd fără folos de o parte şi de alta. De pe la 1800 în sfîrşit, cataveica blănită, avînd mînecile aproape întregi, cel mai

urît dintre toate veşmintele domneşti ce au fost odată, apare: ea se vede în chipul lui Alexandru Ipsilanti, dar n-ajunge a înlocui cu totul haina fără mîneci, ce o precedase.

Îmbrăcămintea negustorilor a fost totdeauna întrucîtva deosebită de a boierilor. Dar n-avem de unde o cunoaşte, pentru că abia în veacul al XVIII-lea, negustori s-au făcut ctitori de biserică şi ne-au lăsat astfel chipurile lor în zugrăveli de perete. În biserica bucureşteană a Icoanei, întemeiată la 1786 de boiernaşul Panait Băbeanu, care avea o rudă logofăt de bresle, se văd între ctitori bărbaţi cu fesuşoare rotunde pe cap, ca acela de sub işlicul boierilor, cu veşmîntul de pe deasupra tivit pe marginile din lung, precum şi la mîneci cu blană neagră, şi cu un dolman de acelaşi fel de blană în jurul gîtului. Femeile au rochii largi cu flori, un guler alb răsfrînt, precum şi bentiţe de galon aurit în jurul gîtului; un colan de blană se prelungeşte pînă la mijlocul strîns cu o cingătoare de paftale scumpe, discuri de aur săpat legate între dînsele; pe cap ele poartă o căciuliţă de postav, *şlicul*, aşezată pe codiţele împletite ale părului, prinsă printr-un galon cu flori vesele şi avînd la o parte o stea de mărgăritare sau pietre scumpe cu multe ramuri. Fetele au în cap tot căciuliţe de acestea, dar fără o asemenea stea, iar băieţii fesuşoare, ca şi ale boiernaşilor negustori.

V

Moda nouă începe prin anii 1770—80, sau chiar ceva mai tîrziu, în veşmînt ca şi în locuinţă.

Pe la 1780, doamna unui om aşa de luminat, aşa de „înaintat" ca Alexandru Ipsilanti, găseşte hazliu să-şi schimbe o clipă hainele cu ale Săsoaicei, soţia lui Sulzer, cunoscutul călător prin părţile noastre. Petty, care veni la noi pe aceeaşi vreme şi văzu un bal la Bucureşti, nu spune despre nici o rochie europeană rătăcită printre cele bogate şi strălucitoare ale Răsăritului, ci numai de toalete după datina „grecească" şi cea „românească" . O doamnă engleză, care văzu Bucureştii lui Vodă Mavrogheni şi fu primită cu o deosebită cinste la curte, Lady Craven, văzu în cămările doamnei numai persoane greceşti cu turban şi o fată de boier român cu „o pălărie de samur foarte înaltă, prinsă în dosul părului, care era ridicat drept în sus, peste un fel de legătură subţire": era fata vestitului ban Dudescu. Un rus care trecu prin ţările

noastre la 1793, nu văzu nici el la un „bal al Curții" din Iași decît focurile diamantelor și apele mărgăritarelor, iar nu și cochetăria, încă necunoscută la noi, a costumului european din gătitul veac al XVIII-lea.

Pe atunci nici casa nu era încă schimbată: aceleași odăi multe, cu tavanul jos și ferestrele mici sub stogul șindrilit sau, la munteni, acoperit cu olane de un trandafiriu slab, al acoperișului; aceeași mare curte nepietruită, aceeași minunată grădină cu vechile flori ale acestui pămînt, aceleași atenanse sărăcăcioase pentru locuința unui întreg popor de țigani. Rareori cîte un arhitect grec, care a învățat în Italia, are cunoștință de casa veselă de lumină a Europei. Meșterii bulgari, cari lucrează și pînă astăzi în Dobrogea, sînt foarte căutați acum, și ei clădesc pînă și palatul de la Mihai-Vodă, al lui Ipsilanti, solidă casă, care a putut fi prefăcută astăzi pentru nevoile unor Arhive moderne. Pînă la 1774 furculița e încă necunoscută, și se mînîncă de pe divan, unde oaspeții stau rezemați pe perne, înaintea unei măsuțe rotunde, joase. Mobila e tot așa de rară ca în odăile din vremea lui Brîncoveanu. Dar, ca semne de vreme nouă, boierul moldovean Scarlat Sturdza, întors de la studii din Germania, își face o casă ca acele din această țară: meșteri din Brașov încep să fie chemați de bogătașii cari se deprinseseră în pribegie cu felul de viață din Ardeal, și în curînd în Gheorghe Asachi Moldova are cel dintîi arhitect român pentru case ca în Europa. Curtea cea nouă din Iași, a lui Alexandru Moruzi, astăzi Facultatea de Medicină, e , și ca înfățișare și ca împărțire, o zidire apuseană. În sfîrșit, Mavrogheni poate pofti, încă de pe la 1780, pe Lady Craven la un prînz cu scaune și tacîmuri de argint care se par vizitatoarei a fi de obîrșie englezească.

* * *

Cînd, în cursul războiului ruso-turc din 1806 la 1812, generalul rus Prozorovschi își luă reședința la Iași, vistieria Moldovei trebui să cheltuiască pentru ca nemți și evrei să pregătească europenește Curtea. Se cumpără „scaune mari ce se numesc jilțuri", „crivaturi de lemn", canapele de plisă și „scaune bune de plisă", ba chiar „mături nemțești" și aparate de ventilație, „răsuflători la o seamă de ferestre". După ce rușii plecară, boierimea noastră era în deplină stăpînire a noului fel de trai. Cuvîntul de „mobile" era întrebuințat încă de prin 1821, și o cucoană din Moldova își însemna pe atunci mobila de vînzare, în care găsim „paturi de modă",

„canapele de culcat, de tisă", „scaune de tisă cu jilțurile lor și cu citurile lor", scaune de lemn negru, cu plisă, pentru sufragerie, toate prețuind pînă la 2 000 de lei. Cum se vede, din toate punctele de verde, o „garnitură" modernă. Ea se potrivea cu casele noi ce răsăreau din toate părțile de-a lungul străzilor, care nu mai sînt *podite* cu scînduri, ci pietruite, și primesc altă lumină decît a felinarelor de la prăvălii și a *masalalelor*. E, în sfîrșit, mediul potrivit pentru ospețe pregătite de bucătari francezi, după care vine cafeaua alături cu înghețata și fetele din casă cîntă din piano și din harpă, cum le-a auzit călătorul francez Lagarde, puțin înainte de 1821, în casa celui din urmă dintre Brîncovenii din ramura veche, marele-ban Grigore.

Aceste cîntărețe de salon, care împodobesc „balurile", de acum înainte mai dese decît oriunde aiurea, poartă pe atunci părul ridicat în sus și „anglaisele", buclele lăsate să atîrne lîngă urechi ale domnișoarelor din Europa. Fără să părăsească *misadele* de blană, obișnuite și în mijlocul verii, ele se îmbracă în rochii de stofă nouă, de culoare deschisă, rochii roze, albastre, foarte înfoiate, cu mînecile umflate — așa cum se pot vedea în portretele ctitoricești din Schitul Icoanei, la București. Femeile măritate pun șaluri și văluri de dantele pe cap, și *fichu*-ul francez înlocuiește pe încetul *paceaua* de samur. Șalvarii și cipicii turcești cusuți împreună au fugit de mult înaintea botinelor, ghetelor învingătoare (ghete = guêtres). Numai bărbații merg încă măreț în rochii răsăritene, blănite și acoperite cu blănuri, avînd pe capul ras turbane de șal, puse cochet la o parte la cei tineri.

Dar domnii de după Regulamentul organic merg toți în uniforme de tăietură rusească, și astfel ce deosebire mare între doi frați, cari au ținut cîrma în Țara Românească după încheierea erei „fanariote" la 1821, Ghiculeștii! Unul, Grigore-Vodă, are cucă, anteriu, papuci, hanger, ca mai toată boierimea lui, care stropește însă cu cordoane și decorații, „orduri" rusești, acest vești parintesc și strămoșesc. El poartă barbă, iar părul și-l taie scurt, dacă nu și-l rade chiar. Ceva mai tînăr, fratele său Alexandru e bărbierit și-și lasă păru-n

bucle. Blana e numai un dolman elegant. O strălucitoare uniformă de general european, strînsăpetalie, îl înfăşoară.

Moda venită de sus fu urmată. La mesele divanurilor de sub Regulamentul organic giubeaua mai stătu alături cu fracul sau redingota, bărbile lungi cu subţirile mustăţi revoluţionare, bunele capete smerite cu scăfîrlia rasă lîngă pletoasele capete încrezătoare cu cîrlionţi bogaţi. Prin divanurile ad-hoc, care formară România, se va mai fi rătăcit vreun anteriu din timpurile moarte. Dar şi acesta se pierdu într-un zîmbet de compătimire curioasă. Vremea nouă învinsese, şi prin hainele, prin locuinţa şi mobilele sale.

VIAȚA SOCIALĂ A TRECUTULUI

Viață socială și viață culturală sînt două lucruri care nu trebuie să se amestece între ele. Cînd cineva cumpără de la altul, cînd îl învață carte, cînd îi lucrează ceva, atunci săvîrșește acte de viață culturală, care se deosebesc de actele politice, printr-aceea că sînt mai obișnuite, că se schimbă mai greu și că n-au însemnătate istorică fiecare în parte, ci numai toate la un loc. Sub numele de viață socială se înțeleg însă alte acte, și cele culturale fără îndoială, dar care se pot pune la o parte pentru a forma o categorie deosebită. Germanii îi zic *gesellschaftliches Leben*, *geselliges Leben*. A merge la un prieten, a face o plimbare la șosea, a fi de față la un botez, la o nuntă, la o înmormîntare, a asista la o conferință — a o asculta e un act cultural de amîndouă părțile, dar e adevărat că nu orice conferință poate fi ascultată —, acestea sînt acte sociale. Ele privesc societatea, nu ca întregul omenesc din care facem și noi parte, ci acel cerc mai restrîns care are și timp liber pentru a se vedea mai des și a petrece împreună. Însă chiar cine nu face parte din acest cerc, privilegiat în acel înțeles că trăiește mai ușor, trebuie să săvîrșească din cînd în cînd acte sociale, și anume cînd anumite sărbători îl dezrobesc pentru o zi sau mai multe sau cînd în viața lui se petrec împrejurări care cer neapărat bucuria sau mîngîierea celorlalți.

Viața socială în trecutul nostru n-a fost totdeauna aceeași și pînă mai deunăzi ea nu semăna deloc cu cea de astăzi. Ea s-ar putea împărți în trei epoci, care înfățișează și trei influențe.

În cea dintîi, căreia nu-i putem statornici un început, căci e foarte veche, influența aceasta e a poporului, a mulțimilor țărănești. Cînd românii au întemeiat voievodate și apoi domnii, ei au împrumutat multe lucruri de la vecini, mai ales de la vecinii de peste Dunăre, repezentanți ai civilizației bizantine, romano-asiatice. De la dînșii au luat formele vieții de stat, limba cîrmuirii și a bisericii, costumul, arta, literatura. Dar, în ceea ce privește viața socială, împrumutul nu pare să se fi făcut. Doar familiile balcanice strămutate la noi și-au păstrat firește tot chipul de a trăi din patrie.

În civilizația bizantină, într-adevăr, viața socială se reazemă pe anumite principii, care nu se pot urmări și în trecutul nostru din veacul al XVI-lea. E luxul, pompa, dorința de a uimi, care pornește de la tron și merge pînă la cel din urmă din oamenii cari posedă oarecare avere sau pot să împrumute. Aurării, pietre scumpe, mărgăritare, blănuri rare, catifea, mătase trebuie să împodobească pe orice bărbat, pe orice femeie cumsecade. Ele întovărășesc toate actele vieții sociale și le provoacă chiar, fiindcă nu se face o vizită, o plimbare, nu se asistă la o reprezentație (de circ pentru acea vreme), pentru plăcerea de a vorbi, de a răsufla aerul larg al întinderilor sau pentru a vedea spectacole meșteșugite, ci pentru a face să se vadă bogății noi, de curînd cîștigate sau pregătite.

Un al doilea caracter e izolarea femeilor. Gineceul e unul din păcatele cele mai mari ale civilizației bizantine. Femeia nu e pretutindeni pentru a da vieții sociale elasticitate, discreție, strălucire. Nu: ea nu va sili prin autoritatea grației sale pe învățat a nu se pierde în amănunte, care nu privesc decît pe foarte puțini, a nu întrebuința o limbă greoaie care miroase a atelier, a nu face critici amare și grosolane care arată totdeauna pe acel care știe de prea puțin timp un lucru și e prea fudul de aceasta; ea nu va deprinde pe războinici cu buna-cuviință a păcii, nu va pune pe omul de stat în cunoștința unor realități care nu se văd în locurile de adunare, în locurile de luptă ale partidelor, realități de bunătate și de milă; ea nu va învăța pe bărbați a se privi între ei cu alți ochi decît aceia cari vor să impună și să supună; ea nu va fi lăsată să acopere aspra realitate cu subțirea pînză albastră a unei prefăcătorii — să zicem — de împăciuire și înfrățire. Între roabe, la lucru; între aceleași roabe, între negustorese

venite din afară cu tot felul de ştiri şi de intrigi, la clevetire şi lene — , aşa se împarte viaţa femeii în această civilizaţie greşită, care a început cu disprețul femeii pentru ca să aibă la urmă bărbaţi din sufletul cărora pierise orice urmă de bărbăţie.

Al treilea caracter al vieţii sociale bizantine e lipsa de noutate, de spontaneitate, de originalitate, înţepenirea în forme moarte, în formule seci, al căror înţeles a pierit de mult şi al căror folos n-a existat poate niciodată. Ea înlătură de la o bucată de vreme tot sufletul; cine-l are trebuie să se ţie la o parte, căci ar putea să pară ciudat, rău crescut. Aceleaşi gesturi, aceleaşi vorbe, acelaşi zîmbet la aceleaşi împrejurări şi în aceleaşi ceasuri. Pare că nu sînt oameni vii cari se caută pentru a-şi împărtăşi prisosul vieţii sufleteşti, pentru a-şi desăvîrşi astfel educaţia, ci preoţii formalişti ai unei religii în care nu mai crede nimeni şi din care n-ar rămîne chiar nimic dacă s-ar duce şi ritualul sfînt.

Cît putem vedea în cele mai vechi timpuri din trecutul nostru, nu e însă aşa. Oamenii sînt aspri, simpli, vorbesc răspicat şi mult, întrebuinţează cuvinte tari cînd se mînie şi vorbe blînde cînd au pacea sau căinţa în sufletele lor. Scrisorile — dintre care, din fericire, s-au păstrat destule în arhivele săseşti din Braşov, din Bistriţa, din Sibiu, chiar în arhivele polone — acele scrisori, scrise latineşte sau, mai ales, slavoneşte, dar dictate de domn în româneşte către secretarul său, sînt pline de jurăminte — „să mă bată Dumnezeu“ şi mai mulţi sau mai puţini sfinţi, „să beau sîngele copilului mieu“ şi cîte de acestea la vreun Petru Rareş sau Mihai Viteazul. El ameninţă: va călca în picioarele cailor sămănăturile gata de seceriş, va arde zidurile şi casele, va trece totul prin foc şi sabie, va face trupurile în bucăţi, fără să cruţe nici copiii, va arde, va trage-n frigare. El face asigurări strașnice: „nu las ţara în ruptul capului“, spune Ştefan cel Mare, vorbind de Pocuţia pe care polonii i-o cereau înapoi. „N-am venit să stau trei-patru săptămîni“, strigă Rareş braşovenilor, „ci voiu sta pînă se va face voia noastră“; Mihai făgăduieşte, în furia sa, că va „bate în fruntea“ acelor cari-l clevetesc scrisorile de pîră şi că, dacă-l supără mult imperialii, „se va vedea unde va veni Viena şi Praga“. Nimic nu-i poate îndupleca, nici înfrîngerea: astfel Petru Rareş bătut de poloni îşi cere drepturile cu încă mai multă înverşunare,

fiindcă regele l-a *jignit*, și recunoscînd înfrîngerea, el o recunoaște numai ca pedeapsă a lui Dumnezeu, pentru care nu e dator a se umili înaintea oamenilor. Ei sînt neiertători dincolo de marginile morții: Basarab Voievod Neagoe află de moartea unui fecior de domn, Miloș, care uneltea împotriva scaunului său și el, omul cucernic, care avea atîta bucurie să clădească biserici și mănăstiri, nu mai poate de fericire. Sultanul, „Împăratul turcesc", a luat pe Miloș și l-a pus în temniță, în temniță grea, aspră, și Miloș a murit acolo. De aceasta lui Basarab îi pare foarte bine, căci nu-i va fi, ca pînă acum, amenințată liniștea în fiecare clipă. Și, fiindcă e bucuros, o spune și brașovenilor. Și să se bucure și ei, pentru că era și dușmanul lor și ar fi adus și asupra lor sabia turcească și pieirea!

Erau aceștia, cari luau numele lui Dumnezeu în deșert jurînd, cari-și batjocoreau dușmanii morți, cari amenințau cu ce nici tiranul cel mai împietrit n-ar fi fost în stare să săvîrșească, niște oameni neasemănat de răi, spre cari trebuie să ne întoarcem cu o uimire îngrozită? Contemporanii au numit pe cîte unul Vlad Dracul, Vlad Țepeș, Basarab Țepeluș, Mihnea cel Rău, Ioan-Vodă cel Cumplit, Alexandru cel Rău, Aron tiranul; să fie de nevoie ca noi astăzi să mai dăruim nume de acestea crunte și acelor cari nu vin la noi, din timpurile lor, purtîndu-le pe frunte?

Desigur că nu. Vremile erau aspre la noi, ca în tot Răsăritul, și ca mai în tot Apusul. Dar oamenii nu erau așa de grozavi, cum par. Numai cît ei n-ascundeau gîndurile lor rele, și le întăreau încă prin expresie. Buna creștere bizantină ar fi cerut însă altfel: să se scrie un bilet dulce aceluia căruia peste cîteva ceasuri, dacă se va încrede, i se vor scoate ochii.

Traiul acesta nu e bizantin în nimic. Înaintea noastră n-avem sfinte mumii, legate cu panglicile convenienței și formulelor, ci oameni neobișnuit de vioi, de nestăpîniți în mișcări, de slobozi în cuvinte. Nu e nici un colț de taină unde să se ascundă, sfioase, femeile. Dimpotrivă, Doamna se amestecă în toate și, cînd Domnul cade, ea e gata să joace rolul lui. S-a văzut ce femei au fost Despina lui Neagoe, Elena lui Petru Rareș, Chiajna lui Mircea Ciobanul, Ruxandra Lăpușneanului, pentru ca să vorbim numai de cele mai vechi. E o viață tînără care izbucnește naivă și crudă pretutindeni.

Tot traiul de sus e ca traiul de jos: o viață țărănească. Legăturile dintre familiile domnilor și ale boierilor sînt ca și acelea ale gospodarilor din sate. Viața socială de la Curte e deci îndreptată întru toate după aceea din miile de gospodării ale șesului și munților.

De la cei mai vechi domni n-avem mărturii, dar ce aflăm pe urmă ne ajută a întregi. De la Ștefan cel Mare se pomenesc praznice de mulțămită ca singure petreceri, pe lîngă botezuri și cununii despre care nu ni se spune nimic.

Însă un domn muntean cam de pe această vreme, Neagoe, a lăsat sfaturi către fiul său, „Învățături" slavonești, care au fost tălmăcite și în românește. Neagoe e desigur cel dintîi domn român pătruns de cultura bizantină. Din fiul său iubit, pe care-l numise Teodosie, sperînd că va cîrmui ca Teodosiu cel Mare, el voia să facă o minune de desăvîrșire. În cartea sa, el îl învață cum să primească soli străini, cum să țină ospețe, cum să stea în fruntea oștilor. Dar de petrecerile Curții, de plăcerile îngăduite ale ei, nu se vorbește nici un cuvînt. Căci marile petreceri ale domniei lui Neagoe însuși au fost cîte o sfințire de biserică: la acestea el aducea, ca la Argeș în ziua de 15 august 1517, mulți clerici strălucitori din toată lumea răsăriteană, cari-i sfințeau cu cea mai mare pompă patriarhală clădirea. Alteori el ținea cu acest prilej și revista oștilor și poftea din vecinătate senatori săseși, cari soseau cu daruri de bună vecinătate, înfășurați în blănuri lungi și largi, cu găitane înflorate.

Altfel petrecerile cele mari erau — țărănește iarăși — bețiile cele strașnice. Cînd Mihai Viteazul cuceri Ardealul, se văzură astfel la Alba Iulia ospețe cu mitropoliți și boieri mari care țineau noaptea întreagă și răpuneau pentru cîteva zile pe acei ce luaseră parte la dînsele. Firește că jupînițele și doamnele nu se amestecau la această strașnică bucurie a bărbaților. Mihai își lăsase doamna în țară și se mîngîia împotriva poveților bisericii cu o prietenă, soția lui Genga; dar lîngă el se afla, fără să se pomenească de dînsa în mersul furtunos al vieții de Curte, văduva încă tînără a lui Petru-Vodă Cercel, Velica, și sora ei, Zamfira, fete ale vornicului Ivan. Și cîte alte soții de boieri îi întovărășiseră, dar ele stăteau acasă, fără paza bizantină de altminterea, țesînd la furcă, între roabe, vise de fericire în clipele strașnice ale războiului.

Cu puțin timp înainte de Mihai-Viteazul, domnea în Țara Românească acel Mihnea-Vodă, care s-a turcit în 1591 și a rămas în amintirea neamului ca Mihnea Turcitul. Mama lui, Ecaterina, o levantină din Pera, purta epitropia, și avem de la dînsa, printr-o întîmplare fericită, scrisori îndreptate către o soră a ei, de lege catolică și care se făcuse călugăriță în insula Murano de lîngă Veneția. De aici se vede viața de Curte, în adevăr, dar cît e de sărăcăcioasă! Lîngă doamnă se află încă o soră, Lucreția, măritată cu un grec, și trei fete ale acesteia, una purtînd numele românesc de Păuna; mai tîrziu Mihnea-și aduse ca doamnă pe o româncă, Neaga, și copilul domnesc Radu se jucă prin încăperile întunecoase ale reședinței; femeie iertătoare, Neaga se îngrijea ca o mamă de un alt Radu, fecioraș nelegitim al soțului ei. Levantinele, deprinse totuși cu viața morocănoasă din Constantinopol, găsesc pe cea de la noi și mai nesuferită. Oamenii li se par închiși, stăpîniți de prejudecăți. Singura bucurie o au cînd sosește ceva din Stambul sau din Veneția: lucruri de gătează, perii și altele ca acestea, în schimbul cărora trimit mai mult blănuri, bogasiuri, lighene de aramă, plăpumi, pînze de in, marame, batiste. Odată Mihnea, încă un copil atuncea, cere a i se trimite doi căței de rasă apuseană, ca să-și treacă vremea cu dînșii. Altă dată trimisul surorii Mărioara aduce două cărți, desigur italienești, pentru care se mulțumește îndeosebi. Necontenit griji de bani, cu turci, evrei, greci, cari-și cer datoriile, și amenințarea veșnică a maziliei. „Această țară nu e moștenirea noastră", suspină odată Ecaterina: „azi sîntem și mîine nu sîntem, după voia lui Dumnezeu, și ne aflăm în mîna turcului și nici noi nu știm unde vom fi pînă la capăt". Și, iată că, în adevăr, peste cîtva timp, nenorocirea maziliei aruncă pe bieții oameni tocmai în Rodos, lîngă Asia, apoi pînă la Tripoli, pe coasta de Nord a Africii!

În acest timp vodă judecă, în fiecare zi și pe oricine. Un călător francez vede la 1585 pe Petru Șchiopul, unchiul lui Mihnea, judecînd sub cort, între ostași, înaintea Curții din Iași: „Domnul stătea pe scaun și toți boierii săi împrejur" — *pe la spatele Măriei sale*, zice formula oficială, „și ascultau plîngerile oricui i-ar fi venit înainte; cari toți, la o sută de pași de dînsul, în genunchi își arătau plîngerile cu glas tare, unul după altul, și el îi trimitea înapoi cu hotărîrea ce i se părea mai dreaptă". Iar un ragusan în slujba lui Mihnea spune, din parte-i: „Doamna Ecaterina nu mai are tihnă,

fiindcă țara e mare și alte județe (judecăți) nu sînt decît, ori ea, ori domnul hotărăsc toate: ci vezi d-ta dacă are ori ba de lucru!"

. Desigur o Curte unde nu se petrece!

Iată acum Curtea lui Petru Șchiopul, pe care o cunoaștem din hîrtiile privitoare la pribegia lui în Tirol. Bietul domn e văduv; o roabă i-a dat însă un frumos fiu pe care l-a botezat Ștefan-Vodă și-l iubește din toată inima. Înainte de a fugi din țară, el o ia de soție, dar pe ascuns de boieri și numai înaintea cîtorva credincioși. După care scrie cu biata lui mînă nedibace un act de mărturie, pe care trebuie să-l traducem aproape pentru a-l înțelege:

„An 7099 (1591), luna Ghenar 17 zile, Duminică seara, 3 ceasuri, ne-am cununat cu muma lui Ștefan-Vodă, anume Irina botezata. Adevăr am zis: pînă sînt în țară, să nu se spună cuiva, să știe toți, să fie ascuns; să nu știe nimeni din casă. Iar, dacă voi ieși în altă țară, atunci să știe toți cum că cununați sîntem. Să știe toți. Am mărturisit cu adevărat. Martori: mitropolitul Gheorghie din Suceava și episcopul Ghedeon de Rădăuți și Anastasie egumen de Galata mănăstire și Stroici logofătul cel mare și Ieremia vornicul și Andrei hatmanul și Gheorghe hatmanul, cămărașul Hrisoverghi și cămărașul Gheorghe și Vasilie păharnicul și alți mulți, (care) nu este pus numele lor. Să știe toți. Am scris cu mîna mea, și am pus pecetea noastră mai mare, mărturie, să se știe. Io Petru Voievod, Gheorghe Mitropolit Movilă".

Și iată-l în Tirol, cu tînăra doamnă, cu o cercheză, care vrea să fie și ea doamnă, cu nepotul Gheorghe hatmanul, cu cumnatul Gheorghie cămărașul și sora sa, Alexandra cămărășoaia, împreună cu doi copii, apoi cu mitropolitul, cu un ieromonah, învățător al copilului, cu mai mulți boieri și copii de casă și cu un pitic, Petru Bolea, care e, cum am zice, „le comédien ordinaire de Son Altesse". Puțină bucurie din aceste glume ale piticului! Încolo, lipsind județul de toate zilele, e o lene morocănoasă! Toți stau în casă, muți de tot în cîte o singură odaie. Dacă ar fi fost jocul de cărți, și-ar fi trecut vremea așa, dar nu era. Copilul învață buchile, boierii beau și dorm, cîțiva mai vioi fug să facă negoț la Veneția sau politică la Constantinopol, în Polonia; doamna moare de urît, domnul se stinge de dor.

Săracii oameni!

II

Sărim acum cinzeci de ani și găsim altă privelişte. Prin greci și mai ales prin turci, Bizanțul e acum stăpîn și pe viața socială, care pierde morocăneala, dar și cinstea, cumpătarea ei țărănească. E acum lux, un lux ruinător, pe care-l ține munca unei țări întregi, sînt acuma forme rigide, neînvinse, și zăvoarele gineceului ascund femeia..

E epoca procesiunilor de la Curte la biserică, epoca marilor audienţe solemne, epoca petrecerilor cu înfățișare războinică aduse din Constantinopol. Călătorul e uimit și nu uită să însemne minunatele privelişti de la Curtea domnului din Bucureşti sau, mai ales, ale celui din Iași.

Matei-Vodă domneşte de o parte, Vasile Lupu de alta. Și despre viața socială a timpului lor aflăm de la un Paul Strassburg, trimis suedez, de la un Bandini, misionar catolic, de la un Pavel de Alep, nepotul unui patriarh de Antiohia, în călătorie pe la noi, cele ce urmează:

Trăsuri cu șase cai primesc la intrarea în capitală pe oaspetele Măriei sale. Pe oaspeții de frunte vodă-i primeşte îndată în palatul său, „la Curte". Și unii și alții merg la gazde, căci la Curte nu se găzduiesc decît rudele voievodului. Doamna primeşte totdeauna de-o parte, stînd într-un jeț. O fată din casă, „domnișoară de onoare", duce la dînsa.

A doua zi sau peste cîteva zile, străinul e chemat la audienţă și la ospăț. Acel suedez care veni la Leon-Vodă, înaintașul lui Matei Basarab, fu luat de acasă de boieri cu rădvane, în jurul cărora călăreau păzitorii domnului, dalmatini (în Moldova erau unguri, apoi nemți), în număr de două sute, îmbrăcați frumos ardeleneşte. Strassburg povesteşte cum a trecut prin „străzi și piețe pline de mărfuri scumpe pe care le vindeau italieni, greci, români, turci și armeni". Multă lume se adună să vadă alaiul: „pare că năvălise acolo tot neamul românesc". Dregătorii Curții au pus hainele cele mai bune, care impun; caii scuturâ frîie scumpe.

Domnul așteaptă în ușă. În semn de considerație pentru vizitator, el ține capul plecat și mîinile pe piept. În odaia de audienţă două scaune stau așezate pe un loc mai ridicat. Cel din stînga, loc de cinste la turci, e pentru oaspete. „La spatele Măriei sale" stau boierii cu blănuri de samur foarte scumpe, care sînt, cum am zice, fracurile acelui timp. Tălmaciul e de față: cîte unul știe „turceşte și greceşte și italieneşte și latineşte și nemțeşte"; călugăr catolic, născut în

Creta, el a făcut studii la Wittenberg. Cînd se arată scrisorile suveranului ce a trimis solul, ale patriarhului sau înaltului cleric ce a dat o recomandație, domnul se ridică de pe scaun și-și descoperă capul.

Trîmbițe și buciume sună deodată afară. E semnul că masa e gata. Tacîmurile sînt de argint pentru vodă, oaspete și boierii cei mari, de lut pentru boierii ai doilea, de lemn pentru caracudă. Toți stau pe laviți, dar două scaune sînt gătite, pentru vodă și acel ce a venit să-l cerceteze: scaunele sînt îmbrăcate cu catifea roșie, pe care o prind cuie aurite. Lîngă jilțul domnesc se așază spătarul cel mare, ținînd sabia domnească în gît, iar în mîini cuca și sceptrul, păharnicul cel mare și mulți ușieri cu toiege de argint. Postelnicul, stolnicul, clucerul, chiar vameșul stau gata de slujbă, în haine scumpe de paradă.

Bucatele sînt acum pe masă, acoperite cu capace, care le țin căldicele. Pe scăunașe lîngă stăpînitor, care domnește și la masă, așteaptă sticle cu vinuri, cu rachiuri și chiar cu bere, precum și pahare de tot felul, cele mai multe de argint. Medelnicerul aduce felurile noi: dacă domnului nu-i plac, el face numai un semn și ele sînt lăsate sub masă. Tipsiile pe care s-au adus deosebitele mîncări nu se iau, precum se ia de la fiecare blidul, ci ele se înalță grămăjoare în mijlocul mesei, așa încît oaspeții pot să știe totdeauna isprava ce au făcut. Pe albele fețe de mese lucrate cu flori de aur se văd linguri și cuțite, de argint, de os de cerb sau și de lemn. Furculița lipsește deocamdată.

Se bea în cursul mîncării. După ce s-a mîntuit aceasta, vine rîndul toasturilor. Muzica de trîmbițe și tobe nemțești, care cînta încă de la început, cum s-au încheiat cuvintele binecuvîntării — în cameră candela arde sub icoane —, muzica aceasta tace. Domnul ia în mînă un „pahar strașnic" *(ingens scyphus)* și vorbește întru lauda suveranului străin din partea căruia a venit poate oaspetele. Cînd cuvintele lui, ascultate în tăcere, s-au stins, tunurile bubuie afară, scuturînd geamurile. Apoi sau că domnul închină pe rînd — aceasta se face la serbători — pentru fiecare boier (ba chiar pentru țara întreagă, la sfîrșit) și acesta ascultă respectuos, în picioare, urările ce i se fac, sau boierii închină unul după altul pentru Măria sa, și ei se văd căzînd atunci în genunchi, pînă pomenesc numele aproape sfînt al voievodului.

La sărbătorile bisericești, domnul se închină întîi, apoi el bea pentru „Împăratul" păgîn, de care atîrnă țara lui (în Moldova cel ce ridică paharul, domnul, tace, de rușine); numai pe urmă vine rîndul lui. În toate trei dățile, bubuie tunurile și răpăie puștile afară. Iar între un toast și altul cîntă protopsaltul de la biserica din Curte — cum și astăzi cîntă pe la mănăstiri unii călugări știuți, la masa egumenului — sau țiganii întind arcușurile pe viori, făcînd să se audă cîntecul dorit de vodă. Ei sînt singurii lăutari la masa veseliei sau în triumfurile obosite de după luptă: Mihai Viteazul însuși a intrat în Alba Iulia în sunetul viorilor țigănești, care știau să cînte pentru toate ceasurile din viața omului.

În odăile vecine, cete vesele de boieri și boiernași mănîncă și beau mai în voie, din mîncări anume gătite pentru dînșii. Slujbași ai Curții duc în toate părțile fripturi și urcioare celor ce stau pe la casele lor. Uneori, la vreo nuntă, boi întregi se învîrt pe frigări în Curte, pentru mulțime, care bea vin nou din oale de lut.

O petrecere ca aceasta se face la fiecare prăznic și ține cel puțin cinci-șase ceasuri, iar de cele mai multe ori se prelungește pînă în ziuă. De la un timp ostașii din Curte se împrăștie, după ce însă fiecare ceată și-a petrecut pînă acasă boierul care o comandă.

Fiecare sărbătoare mare își are însă și petrecerile ei deosebite. Astfel, în ajunul Anului Nou — atunci ca și acum, prin casele unde nu s-a introdus obiceiul străin al bradului de Crăciun —, se împart darurile. Domnul primește, în spătăria cea mare pe fiecare boier după rangul său, cum se face și astăzi în palatul împăratului german sau al președintelui republicii franceze. Copii de casă aduc în cămara de ospăț păhărușe de votcă, cofeturi și cafea neagră. Și la ospețele obișnuite, vutca — *rosoglio* — și cofeturile, luate într-o odaie anumită, merg înaintea mîncărilor. Acuma însă, ele se dau și acelor pe cari voievodul nu-i oprește la masă. El mai ascultă salvele de puști și tunuri, muzica înduioșătoare a țiganilor. La urmă, se înfățișează înaintea domnului și breslele cu căpeteniile lor, dar poate că acest obicei, democratic de altfel, n-a fost luat decît de la turci, împreună cu multe altele, abia destul de tîrziu, în veacul al XVIII-lea.

În ziua de Anul Nou chiar, se împart, după datina oricărui *praznic* de căpetenie, haine scumpe de brocart scump, de brocart ieftin sau de simplu postav chiar, *caftanele*. La ieșirea din biserică, vînătorii domnești, scutiți de multe sarcini pentru că aduc sălbăticiuni la Curte, îl așteaptă cu jertfa cerbilor, căprioarelor, mistreților și deosebitelor feluri de păsări. *Sovoane* — covoare de paradă —, basmale de mătase, toiege scumpe se întind sub picioarele stăpînitorului și ale boierilor din alaiul său, cari le seamănă cu bani. Tradiția cea ușoară din ajun se face acum a doua oară. Urmează, dar nu pentru toți, ospățul acelei zile mari.

El se deosebește prin mai multe adaosuri peste obicei. Toți se pîndesc ca să vadă cine va strănuta întîi, dar strănutul trebuie să fie adevărat, nu adus cu tabac sau altcum, pentru că atunci cel ce ar fi strănutat „rămîne de batjocură". Un strănut autentic dă dreptul la un pahar cu vin și la două caftane, unul de catifea și altul de postav. Dacă Măria sa însuși face să se audă sunetul așteptat cu atîta veselă nerăbdare, atunci i se dă un caftan, ba încă unul de brocart de aur, dar plătite din vistieria țării.

Apoi în turta cea mare, care se dă la masă, se ascund — cine ar crede? — bilete de plăcintă. Ele nu cuprind însă versurile pe care le cunoaștem. Ba nu dau măcar o propoziție întreagă, ci numai în cîteva cuvinte o făgăduială de Anul Nou, care poate fi luată însă și ca o constatare, de luare în rîs sau mustrătoare. Cel ce-și găsește biletul e dator să-l citească cu glas tare, și ne închipuim ce față trebuia să facă boierul neastîmpărat, nesupus, căruia, printr-o potrivire ironică a norocului îi cădea tocmai „pofta de a fi domn„.

De Bobotează, vodă iese la gîrlă, cu tot alaiul. Încă din ajun însă, el a primit trimiși ai clerului din tot cuprinsul domniei sale: e rîndul lor să facă daruri, și cei de la țară, cei de la mănăstirile și schiturile din munte vin cu vînaturi, cu lăptării proaspete și cu păstrăvi. Părinții se învrednicesc să schimbe cîteva vorbe cu stăpînul, dar ei nu pot fi primiți la cinstea cu cofeturi, cafea și vutcă, fiind numai smerite fețe bisericești. După slujba la biserică, acești oaspeți ai Bobotezei sînt primiți în spătărie, unde cîntă psalții prelung imnuri bisericești. Pînă și clerul străin *letinii*, *papistașii*, franciscanii bulgari din Muntenia, odată iezuiții poloni din Iași, călugării secui de la episcopia Bacăului trec înaintea

Măriei sale, precum la Anul Nou au trecut consulii, de cînd sînt acuma consulate ale Rusiei, Austriei, Prusiei în țările noastre.

A doua zi, la slujbă, iată și doamna lîngă soțul ei, iată domnițele și beizadelele între lumînările lungi, grele ale Bobotezei. Numai la această sărbătoare se mai văd, în acest timp de orientalism bănuitor, zăvorît, soția și fetele acelui după voia căruia se mișcă orice în țară. Începută cu sosirea în rădvane vechi a bătrînilor stareți, urmînd cu această frumoasă petrecere patriarhală, în care femeilor li se îngăduie să se închine lui Dumnezeu în același timp și în același loc cu bărbații, mîntuită, cum vom vedea, cu binecuvîntarea cailor, serbarea Bobotezei are un caracter de albă fericire curată, care lipsește celorlalte. Călugării merg pe la case cu ajunul, de-a valma cu preoții cei mulți la număr al orașului de reședință. Lăutarii țigani, lăutarii turci chiar, nu lasă auzul să se odihnească o clipă, nu numai ziua, ci și în noaptea dinspre Bobotează, și în aceea a serbării iarăși. „Mulțimea și bucuria poporului în Țara Românească la Bobotează", scrie un patriarh asiatic pe la 1650, „întrece tot ceea ce știu că se petrece la Curțile celor mai mari domni ai creștinătății". Oastea toată e în picioare, căci e și o sărbătoare ostășească, și în jurul Curții, în drumul spre biserică, pe stradă, pînă tîrziu, cît ne mai păstrăm apărătorii, flutură steagurile de mătase cu Maica Domnului, cu Sf. Gheorghe, cu bourul și corbul purtînd crucea-n plisc.

După ce se mîntuie slujba în biserică, vine procesia și sfințirea apei. În Țara Românească tot alaiul merge pînă la gîrlă, Ialomița în Tîrgoviște, Dîmbovița în București — odinioară Argeșul la Curtea de Argeș. În Moldova apa e pusă într-un vas de argint aurit, în curte, dinspre odăile doamnei. Șase sfeșnice de argint ard împrejur; un copil de casă ține în mînă al șaptelea. Toată lumea e în picioare; la stînga voievodului e doamna, copiii lor se află la dreapta: cămărașul și boierii la spatele lor. În strălucirea geroasă a zilei de ianuarie se înalță toate prapurile bisericilor, care se înfrățesc cu steagurile ostașilor.

Cădelnița se mișcă de nouă ori înaintea familiei domnești, de trei ori încă înaintea copiilor. Apoi mitropolitul, urmat de episcopi, sfințește apa. Atunci iarăși puștile și tunurile salută, în bucuria obștească. La munteni, copii se aruncă în gîrlă pentru a căuta crucea pe care mitropolitul a lăsat-o din mînă.

Acum e binecuvîntarea cailor de luptă — desigur ca în străvechiul Bizanț, a cărui icoană slăbită trăiește încă aici. Un număr de cai cu arșale scumpe, împodobite cu aur și mărgăritare, sînt aduși de oamenii comisului celui mare, în mijlocul uimirii bucuroase a poporului. Un călător a văzut în Moldova, la 1647, douăzeci și patru de cai foarte frumoși pe care mitropolitul îi stropi cu agheasmă. Străinii ce înconjurau pe Mihai Viteazul la 1600 avură prilejul să-l vadă serbînd astfel prin stropirea binecuvîntătoare a cailor Bobotează acelui an unic, în Alba Iulia, capitala Ardealului supus românilor.

Mai tîrziu, această parte din urmă a serbării se făcu și mai bogată. Comisul aduse numai pe *povodnicii*, caii de călărie, pe cînd armașul îl trecuse înainte cu caii de trăsură sau *telegarii*. Pe cel dintîi erau suiți tineri boieri, cari nu primiseră încă slujbe. Calul dăruit de sultan — i se zicea *tablabașa*, nume pe care poporul l-a luat în batjocură, aplicîndu-l oamenilor molîi și înceți, de paradă —, acest cal simbolic al legăturii de vasalitate călca mîndru la sfîrșit, între *ciohodari* sau lachei. Mai de mult se făcea un mare haz cînd un comișel mai zburdalnic venea călare pe un catîr, pe cînd un tovarăș al lui avea cinstea de a fi purtat de un măgar.

Peste cîteva săptămîni, vin Paștile. Din săptămîna mare domnul dă să-i facă bogata lumînare pe care o va ține în mîini în noaptea de Înviere. Logofătul al treilea alege crucile pe care le va purta familia domnească; tot el merge călare să ducă invitațiile.

Priveliștile încep cu spălarea picioarelor. Joi seara, un călugăr bătrîn, sărac, trențăros, cel mai umil dintre umili, e spălat cu apa ce cade din argintul ibricului pe argintul ligheanului făcut la Brașov, la Danzig, poate în Răsărit chiar, — de mîna mitropolitului. El e Iuda; un vlădică, de obicei al Buzăului, înfățișează pe Petru; alți zece clerici împlinesc pe aceeași laviță de lemn numărul celor doisprezece apostoli.

Seara Învierii începe cu sunetul sec al giamparalelor, cu care se îmbată de bucurie copiii, prin curți, pe străzi, prin piețe și prin cimitire. Spre miezul nopții se mișcă iarăși alaiul domnesc. Aurul, pietrele scumpe lucesc abia, scurt, în întunericul nopții și al micii clădiri care e biserica Curții. Cînd luminările se aprind de fulgerul fericit al Învierii, ușile săpate în lemn în vechiul cadru de piatră se dau în lături

și mii de stele mișcătoare prind a zbura în curtea întinsă a reședinței domnești. Domnul sărută crucea din mîna mitropolitului și mitropolitul îi răspunde, sărutîndu-l de trei ori pe frunte.

III

Între petrecerile mari ale timpului erau și alaiurile, serbările extraordinare ale domnului și Curții. Între ele, mai ales alaiul domnului nou.

Acesta era numit de cele mai multe ori la Constantinopol. Ce solemnități se obișnuiau acolo, cum se săvîrșea înștiințarea noului numit, cum se ducea acesta la audiențe, cum intra în biserica patriarhală, salutat cu cîntări de bucurie și slăvire — aceasta nu trebuie arătat aici. Primirea stăpînitorului în capitala sa ne privește singură.

Voievodul e întîmpinat de boieri la vadul Dunării, la Giurgiu, pentru munteni, la Galați, pentru moldoveni, dar firește numai de cîțiva trimiși, dintre sfetnicii de frunte sau prietenii lui cunoscuți, ori rude, și nu de toată mulțimea boierilor, cari așteaptă să-l vadă intrînd în București sau în Iași. Al doilea popas îl face la vreo mănăstire din preajma cetății de scaun: la Văcărești, de cînd se înalță această zidire a lui Nicolae Mavrocordat (popasul cel vechi nu-l știm), iar dincolo, încă din timpurile lui Petru Șchiopul, la Galata. Iarăși boierii vin la stăpînitorul lor, dar tot cîțiva numai, cu cari se face înțelegerea asupra alaiului.

Mulțimea nerăbdătoare vede trecînd în sfîrșit „pompa" Măriei sale. Boieri de toată mîna, slujitori, călări și pe jos, merg înainte și în urma domnului. În frunte sînt hatmanul și aga, boierii, ostașii; apoi vin ceilalți „cîte doi, cîte trei, în șirag", după rangul lor. El însuși se înfățișează în portul său cel mai scump și mai de cinste, care-l arată înaintea tuturora cine este. Cuca-i stă pe cap, caftanul dat de sultan e prins în copcă la gît; deasupra surguciului prins într-o floare cu pietre scumpe flutură steagul de domnie. Aga de scaun, reprezentantul sultanului, e la stînga lui, locul de cinste în Răsărit. Cîți turci l-au mai întovărășit nu se dezlipesc de el în această intrare, oricum, impunătoare și strălucită, *pitorească* desigur. Muzica turcească sună în tot timpul drumului, o muzică ce nu se aude încă decît la o împrejurare ca aceasta, căci îndată după ceremonie lăutarii împărătești se întorc, bine dăruiți la Constantinopol.

Alaiul merge de-a dreptul, nu la mitropolie, cil a biserica, mai mică, a Curții. Acolo așteaptă mitropolitul și toți episcopii. Se face slujba de mulțămită, căreia noi îi zicem astăzi, împotriva bunelor obiceiuri ale bisericii noastre, Te Deum, după catolici. Dus de subsuori de episcopi, domnul înconjură pristolul, în timp ce, ca la nunți, se cîntă „Isaia dănțuiește". Nu se aruncă însă ca la nunți daruri de bani, de flori, de cofeturi celor de față; astfel de dărnicii s-au făcut la Constantinopol. Îngenunchind pe piatra de la dvera cea mare, care deschide altarul, voievodul primește acum din mînile mitropolitului mirul sfînt. A mai fost uns o dată la Constantinopol, de patriarh, dar principiul este că se poate mirui cineva „și de două și de trei ori" cu mirul stăpînitorilor sfințiți de Dumnezeu. Uneori vlădica sau unul dintre episcopi ține o cuvîntare, pentru a lăuda însușirile, totdeauna alese, ale celui ce ține acum sabia și topuzul.

Actul al treilea e așezarea în scaun. În divan, sala cea mare a judecăților din fiecare zi, așteaptă turcii, cari n-au putut călca pragul bisericii. Două scaune, numai două, sînt gătite acolo. Pe unul va sta domnul, pe celălalt, la dreapta, aga, ce ține locul sultanului. Dar nici ei nu se așază, ci stau „drept" acele scaune de cinste, pe cînd la spatele lor se înșiră rudele domnești și toată boierimea cîtă poate încăpea, precum și clerul înalt, și chiar negustori de frunte. Domnul sărută firmanul cu slovele aurite care cuprinde numirea sa; un turc — mai tîrziu divan-efendi, „domnul judecății", judecătorul turcilor ce vin în țară, — citește actul în turcește. Nimeni nu înțelege nimic, și nici nu e nevoie să înțeleagă, căci cuprinsul e neschimbat; dar cea mai mare luare aminte și tăcere, „mîlcomire" domnește. Cînd s-a mîntuit citirea sfintelor cuvinte, pornesc puștile, tunurile, muzica turcească, cea de țară, „surlarii, trîmbițașii, doboșii" sau toboșarii; clopotele vuiesc în tot orașul. Mare cacofonie solemnă. Pentru înțelesul celor de față, firmanul e citit acum pe românește, de pe o tălmăcire scrisă cu slove mari, pe hîrtie largă, groasă, lucie răsăriteană, de marele- vistiernic sau altul dintre boieri. Acum și domnul și aga stau în jețuri. Cînd și a doua citire s-a isprăvit, e rîndul împărțirii de caftane sau chiar de blănuri la turci și la creștini. La urmă, se bea cafea în spătărie.

Uneori chiar în aceeași zi, altă dată peste cîteva zile, nu rareori și după cîteva săptămîni, domnul stă în spătărie și face dregătorii cei noi, își alege și orînduiește *sfatul*. E obi-

ceiul după aceasta să-şi şi ospăteze „ministeriul". Ospăţul se face după regulile pe care le cunoaştem. Afară, „Curtea se foarte veseleşte", iar cei dinăuntru nu mai puţin. Uneori, de multă veselie a vinului vechi, boierii ies la joc. Astfel, cînd Nicolae Mavrocordat a venit în Moldova ca domn a doua oară, în 1711, s-a „giucat în casa cea mare", dîndu-se mesele la o parte. Vodă, care nu era aşa de străin, nici aşa de fudul cum se crede, a mulţumit dănţuitorilor, dîndu-le postavuri bune şi atlaze strălucitoare.

Cînd domnul a fost ales în ţară, în urma morţii înaintaşului său, unele amănunte se schimbă, neapărat. Primirea la vaduri, conacele, întîlnirea la mănăstirea de lîngă capitală nu se mai întîmpină. Dar boierimea toată şi mult norod se adună pentru alegere şi aclamaţie. Alesul merge şi la mitropolie înainte de a fi miruit în biserica de la Curte. Aici, la mitropolie, i se pune pe umeri un caftan oarecare, în aşteptarea celui împărătesc. Dacă un turc de seamă e acolo şi dă pe al lui, atît mai bine: pare că tot e ceva din sfinţenia voinţii împărăteşti, faţă de care nu se încape nici o împotrivire. Fiind vorba de o faptă cu izbînda nesigură, dômnul are grijă să ceară uneori jurămîntul prin grai şi scris de la toţi boierii. Cînd sultanul s-a învoit cu numirea şi i-au plăcut, deci, darurile trimise, primirea firmanului se face iarăşi cu o mare pompă, căci acuma se capătă, de fapt, temeiul puterii. Voievodul şi Curtea lui ies înaintea trimisului destul de departe, avînd uneori — aceasta nu strică faţă de nişte stăpîni aşa de vicleni! — şi „toată oastea". Nu e încă vremea de înjosire în care ceremonialul impune ca domnul român să sărute scara calului pe care călăreşte un paşă cu trei tuiuri şi să-i meargă apoi pe jos înainte pînă-l poftеşte acesta să încalece, dar aga e întîmpinat cu o cinste deosebită. La întîlnirea cu dînsul, vodă primeşte pe cap cuca. Numai acum se face în divan citirea firmanului, în mijlocul „mîlcomirii", şi o nouă descărcare de puşti şi tunuri întovărăşite de muzică. „Şi de atunci înainte se ştie domn adevărat." Întocmai aşa se face la înnoirea din trei în trei ani a domniei, afară de cazul cînd domnul e chemat la Poartă chiar ca s-o primească şi adeseori primeşte în loc peticul negru al maziliei.

Doamna nu-şi face niciodată intrarea o dată cu soţul ei, ci zăboveşte măcar cîteva zile, potrivind aşa încît să sosească mai tîrziu. O primesc jupînesele, soţiile boierilor, în cocii şi rădvane, şi o duc la Curte de-a dreptul, unde-şi ia

în primire odăile ei. Ea nu va mai ieși decît la sărbătorile cele mari ale bisericii sau în plimbări „pe uliță, la feredeu" — la baia turcească, și la noi, ca și în tot Răsăritul, un adevărat club femeiesc —, „pe la mănăstiri și pe la vii și primblări". Careta domnească e urmată de ale tovarășelor de petrecere, purtînd haine de „șahmarand", de „canavițe", de „belacoase", „odoare" și „sălbi de galbeni", iar pe cap „șlicuri de sobol". Seimenî, vornicei, comiși călăresc în jurul trăsurilor. La întoarcere, doamna împarte daruri jupîneselor.

Domnul mai dă serbări supușilor săi, cari le așteaptă mai mult de la dînsul. De Sf. Gheorghe, după moda turcească, și ea însăși o veche modă bizantină, se scot caii domnești la iarbă, la „ceair". Vodă însuși a ieșit cu acest prilej la întîia plimbare de primăvară, pe la mănăstiri, de care sînt pline vecinătățile amînduror capitalelor. Miei fripți se împart slujitorilor; la biserică s-a trimis de la Curte un miel fript, în loc de colivă. Iată acum, pe cîmpul încheiat cu iarbă, apărînd un „steag de arnăuți", mîndri albanezi cu mustățile negre dîrze și șușaneaua de-a curmezișul spatelor; iată vechii seimeni, ostași cu plată. După ei vin *telegarii*, caii de trăsură; pegi, murgi, roibi, albi, negri, șargi, suri, împărțiți la „careta domnului", a doamnei, pe la boierii mari; într-un catastif de pe la 1670, am numărat 90 de cai din această rînduială. Armașul și ajutorul său deschid al doilea „șirag", urmați de trîmbițași și *sîrmaci*, „răsunînd în trîmbiță și surlă". Vin *povodnicii*, caii de călărie, și armăsarii, ținuți de comișei și seimeni, toți înfășurați în stofe scumpe, mai ales calul sultanului, învelit în „taftă năramzie", ca năramza. Comisul și ajutorul său încheie defilarea: el dă și ospățul cel mare pentru ziua aceea.

Altă dată, sînt oaspeți de primit: foarte rareori un sultan, un han al tătarilor, înaintea cărora se cade în genunchi, deseori pași, întîmpinați cu neobișnuită supunere. Nu lipsesc, cum am văzut, solii creștini, pe cari-i primește, departe cîteva ceasuri, hatmanul, și-i salută în marginea orașului postelnicul. Palatinul de Culm, care sosi la Iași în 1677, domn fiind Antonie-Vodă Ruset, se învrednici chiar a vedea pe domn în locul hatmanului. Boierii toți sînt lîngă dînsul și, făcîndu-se cerc, salută. Oastea e aproape întreagă: 20 de companii, de „steaguri" de călărași, șase de seimeni pe jos,

șase de alți pedestrași; un mare steag roșu se înalță din mijlocul lor; trîmbițele, surlele sună. Corturile sînt făcute din jos de frumoasa mănăstire nouă a Cetățuii. În audiența de a doua zi, trimisul polon găsește într-o odaie frumoasă, „zugrăvită după moda olandeză", un divan, tot frumos, acoperit cu covoare scumpe, și sticluțele cu vutcă, patru la număr. Se iau dulcețuri și se prînzește în acea *cămară*. Peste 70—80 de ani, Matei-Vodă Ghica primi tocmai în același fel pe alt mare sol polon mergînd la Poartă, contele Mniszek. Dar el nu prînzi numai față în față cu domnul, ci la o masă de 400 de tacîmuri, „fără bună rînduială". Ca adaos la plăcerile mîncării și băuturii, se făcu dans, de dansatori de meșteșug însă, cari veniră cu lăutarii lor obișnuiți și distrară lumea după cafea.

Uneori domnul merge la hram. Egumenul sau preoții îl poftesc, aducîndu-i un dar obișnuit pentru aceasta: cafea și zahăr. În curtea bisericii: Sf. Paraschiva, Sf. Spiridon mai tîrziu, la Iași, se întind *saivane*, locuri de coborîre pentru stăpînitor. Doamna, venind deosebit — nu se pot închipui cei doi soți domnești împreună — are și ea primirea ei. Din „cămară" se dau anumite pomeni cu acest prilej.

Sau se face un vlădică nou. Din vechi, domnul stătea de față la biserică, într-un scaun roșu, lîngă mitropolit, la hirotonisire. El primește apoi pe ales în spătărie. De aici episcopul, mitropolitul ies pentru a străbate străzile capitalei pe un cal împodobit cu „astar"; muzica domnului cîntă și clopotele tuturor bisericilor sună.

Pe urmă însă fu introdus obiceiul de a se aduce episcopul cel nou în careta curții. Tot în spătărie se face ceremonia de recunoaștere și întărire. Vistierul cel mare dă mantia și vodă cîrja, pe care o aduce cu capul gol și o dă sărutînd mîna păstorului sufletesc. Ceva din acest obicei a rămas și pînă în zilele noastre. Și la sfințirea de biserici, domnul e poftit uneori, și ia parte, îndeplinind funcțiune de arhiereu.

Din cînd în cînd, se dau vînători mari. Odinioară domnii, cînd nu aveau război, străbăteau țara în lung și în lat, prigonind dobitoacele și miluind cu dreptate bună pe oameni. Acuma e hotărît că vînătorile de etichetă nu se cuvin a se face decît înaintea celor patru posturi. Mii de țărani sînt aduși pentru a stîrni vînatul și a-l ucide. Un preț e pus pe orice cap de fiară sau de sălbăticiune: 25 de aspri iepurele,

60 vulpea, 80 rîsul, un leu mistreţul, un galben ursul. Sînt de faţă toţi boierii, pe care i-a chemat domnul, şi la o vînătoare de după Crăciun prin 1760, se înşiră în program marele-armaş, marele-paharnic, marele-comis, marele-căpitan de darabani, marele-stolnic, marele-medelnicer, mai mulţi boieri de a doua treaptă şi a treia, vătafii de aprozi şi de copii, mazili, armăşei, păhărnicei şi multă gloată. Vînatul se împarte între vînători; pieile şi blănurile le iau *paicii*, ce înconjură pe domn.

Cînd pleacă la război sau în cercetarea hotarelor, cînd trece de la o capitală la alta, domnul desfăşoară o strălucită pompă, pe care abia ne-o putem închipui astăzi. Merg, pe vremea lui Vasile Lupu, 3 000 de călări, 2 000 de pedeştri. Domnul are înaintea sa cele două tuiuri: suliţi avînd în vîrf semiluna, un glob şi o coadă de cal, semnul oricărei dregătorii la turci. Urmează fiii domnului, dacă-i are şi sînt cu el. În veşminte strălucite, călăreşte domnul; paici pe jos înconjură calul, cu mîna pe gîtul lui; comişei vreo douăzeci, au părul lung, haine roşii cu stele de argint aurite în el; cu dînşii împreună merg vătafii. Postelnicul, cu toiagul de argint în mînă, stă gata să primească porunci. Spătarul e în urmă, cu armele stăpînului: sabia de tăiat şi buzduganul de strivit. Copiii de casă, păhărniceii — slujbaşii tineri — zburdă acum, înaintea marelui steag al domniei, dat de sultan. Tabulhanaua cîntă sau, cum se zicea pe atunci, cu atîta dreptate, *bate*. Boierii, îmbrăcaţi cît pot mai bogat, merg după rangul lor. După ei se duc *şatrele*, corturile, sub porunca marelui-şătrar, care comandă şi tunurile. 10 — 12 000 de oameni, grosul oştirii, se desfăşoară, în destul de bună orînduială, pe urmă.

Dar, la orice mişcare prin oraş, domnul nu poate merge singur şi nu poate atinge pămîntul: trebuie să fie călare şi înconjurat. Aceasta se vede necontenit, de la Ştefan Tomşa al II-lea (1611), care aleargă în veşminte roşii cu buzduganul în mînă, între 500 de puşcaşi, pînă la fanarioţi, ceri trec în mijlocul unui buluc de arnăuţi sălbatici.

Gaspar-Vodă Graţiani intră în tabăra polonă la 1620 între o sută de ostaşi pe jos. Îl înconjură mai de aproape 17 satîrgii (halebardieri) bărboşi, şase armaşi cu cizmuliţe galbene, lungi haine roşii şi işlice de urşinic galben, puse la o parte şi împodobite cu steluţe de argint; tolbe atîrnă din largile cingători de argint; arcele sînt prinse de umăr, împreu-

nă cu buzdugane argintate. Cît priveşte pe domn, calul său pag are friie de argint suflate cu aur, late de trei degete şi bătute cu pietre scumpe. Veşmîntul său, de brocart de argint albastru, se coboară pînă la glezne; peste dînsul e aruncată o îndoită mantie de catifea roşie îmblănită cu samur; la fel e cuca. Şaua roşie, de Persia, are coburi şi scări de argint aurit, şi de la dînsa atîrnă scumpul buzdugan.

Înaintaşul lui Gaspar îşi îmbrăcă pînă şi aprozii de divan cu arşinic, blănuri de jder şi vulpe de Mosc la cabaniţă. Era, scrie Miron Costin, „de tot zburdată podoaba Curţii" şi domnul nu suferea nici la boiernaşi „haine cevaşi proaste".

Orice mişcare a domnului e deci un fel de sărbătoare a ochilor, o bucurie a mulţimilor.

IV

Un alt şir de petreceri sînt acelea pe care le cere viaţa de familie, foarte strînsă, foarte unită şi iubitoare pe acele timpuri.

N-avem ştiri asupra botezurilor de odinioară. Se vede însă că ele erau foarte cercetate şi împodobite cu ospeţe. Naşul dăruia de multe ori moşii întregi finului, pe care-l privea ca pe fiul său.

În nuntă se întîlnesc toate datinile poporului, înfrumuseţate prin bogăţie şi putere la clasele stăpînitoare. După înţelegerea cu peţitorii — căci tinerii se căsătoresc, dar nu se cunosc, şi dacă se vor iubi, se vede pe urmă —, o duminică e hotărîtă pentru serbătoare. Cu trei, cu şapte zile înainte, încep însă ospeţele, de-o parte pentru bărbaţi, de alta pentru femei; şi o casă de socri şi cealaltă sînt îndatorite la aceasta şi caută a se întrece. În toate aceste trei zile, lăutarii cîntă-n zori la fereastra mirelui şi la fereastra miresei. Cînd vreo nuntă domnească e să se facă la ţară, se gătesc „divanuri, case, cerdace", aşa încît un nou sat pare că răsare în mijlocul cîmpului.

Vineri şi sîmbătă sînt mese mari. Persoanele poftite, şi mai ales femeile, aduc multe, felurite şi adeseori scumpe daruri, pe care le poartă în urma rădvanelor un întreg şir de slugi. Anume: „un berbec viu adus după gît", miei în braţe, cobiliţe cu găini, curcani, gîşte, raţe, buţi de vin, coşuleţe cu colaci şi coşuleţe cu poame — şi unele şi altele acoperite cu „fachiole" sau mărămi de mătase cusute cu flori în cele patru colţuri.

Ospățul, în casă ori în grădină, se dă după datinile celui de la Curte, pe care-l cunoaștem. Țiganii cîntă necontenit. Cîte un pehlivan sau caraghios, turc de neam totdeauna, sau „harap", bucură pe cei de față prin isprăvile, schimele și vorbele lui. Ca să-și poată face cineva o părere despre meșteșugul lor, care nu putea să lipsească la nici o nuntă de seamă, lăsăm să urmeze descrierea pe care o dă un privitor uimit, Constantin Căpitanul Filipescu, care vorbește în cronica sa despre logodna lui Ștefan fiul lui Radu-Vodă Leon cu Catrina lui Duca-Vodă din Moldova.

„La care logodnă au fost aicea în țară cu mare veselie: au făcut multe ospețe, multe jocuri; care se potrivea cu o nuntă domnească, iar nu logodnă. Strîns-au toată boierimea țării cu toate jupănesele și au întins corturile în deal despre Mihai-Vodă, în drumul Cotrocenilor: acolo făcea ospețe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pe funii, și de alte lucruri: adusese și un pehlivan hindiu harap, carele făcea jocuri minunate și nevăzute pre locurile noastre: iute om era și vîrtos. Lîngă altele, de nu le putem lungi, făcea acestea mai ciudat: punea de rînd opt bivoli și se repezea iute și, sărind peste ei, se da în văzduh peste cap, și cădea în picioare de ceia parte. Alta, un cal domnesc, gras, mare, își lega chica de coadă-i, și-l bătea comișelul cît putea, și nu putea să-l miște deloc. Alta, un copac mare din pădure adusese, și, înfipt, s-au suit pe dînsul ca o maimuță; deci, după multe jocuri ce au făcut sus în vîrfu-i, s-au slobozit de acolo cu capul în jos și au dat în picioare. Alta, un tulpan lung de mulți coți, îl țineau oameni în mîini, cît era, și se repezia iute, și mergea călcînd pe tulpan, și nu se afunda. Alta, se prindeau mulți oameni cîte doi în mîni, și făceau chip ca de o bute cu mînile, și mai lung, și se repezia iute, și intra cu capul prin gaura aceia și nu-l simțeau oamenii, și de ceia parte cădea în picioare. Ca acestea multe făcea, care nu le ținem minte."

După al doilea rînd de bucate, mirele-și alege *călțunarul:* el va merge în casa miresei pentru a-i duce *călțunii* de mătase albă cu flori și mărgăritare, precum și un işlic cu pietre scumpe, un inel și o salbă. Țiganii cîntă înaintea lui, mireasa-l primește în cămara unde ea stă la o parte de veselia zgomotoasă a ospățului din casa ei; la dreapta și la stînga-i stau cîte șase prietene, cu rețele de mărgăritare în cosițe. Îndată ce darul a fost primit, solul e răpit în odaia unde se petrece,

și aici trebuie să bea atîta timp cît se închină, de unul și de altul, în sănătatea lui. Trebuie să fie om tare ca să se poată întoarce singur acasă.

La rîndul său, cu alți lăutari, mirele pleacă, pe jos, între prieteni, și merge la nun, ținîndu-și capul descoperit pe stradă. Darul pe care-l aduce celui ce-l va cununa, a doua zi, e un rînd de blănuri și un covor.

A doua zi drumurile ce unesc cele două case și acele ce duc la biserică sînt împodobite cu brad. Pe această cale de veșnică verdeață merge mirele cu o întreagă ceată de tineri împodobiți, prietenii și tovarășii săi de vîrstă. Cîțiva seimeni în haine roșii sînt ceruți de la vodă, ei deschid alaiul. Mirele poartă veșmîntul său cel mai scump, cu dolmanul de blană aruncat pe umăr; surguciul flutură deasupra işlicului. Caii strălucesc de aur și de pietre scumpe.

Se merge întîi la nun, care se alipește la acest alai vesel, călărind, cît de bătrîn să fie, la dreapta mirelui. Nuna, care a venit în trăsură cu șase cai, așteaptă în casa miresei, unde încă de dimineață fete mai sărace, din vecini, joacă necontenit hora.

Mirele rămîne în mijlocul curții, și îndată nuna urmată de nun, și de toți nuntașii, se scoboară din cerdac, aducînd mireasa, a cărei față e ascunsă de un lung văl de mătase cusută cu flori. Acum și mirele, întorcîndu-i înapoi spre casă, merge înăuntru, ca să asculte *oratia*, urările și luarea de rămas-bun în mijlocul lacrimilor.

Iarăși alaiul se alcătuiește pentru drum. Ca pe o pradă, mirele viteaz duce în rădvan pe mireasă: cînd ea suie scara, nuna, care o întovărășește, zvîrle un covrig și un pahar cu vin; înaintea mirelui, altă urare de belșug, s-a vărsat o cofă cu apă. Seimenii roșii strălucesc în frunte, surguciurile războinice flutură, scîntei se desfac din nenumăratele giuvaiere; țiganii, neobosiți, cîntă.

În biserică, bani, de aur sau de argint, sînt aruncați pe covorul ce s-a întins pentru ca să îngenuncheze mirii. O ploaie de bani, de cofeturi, de nuci, de castane cade asupra celor de față; o plătește nunul, care are și grija covorului, a făcliilor, a işlicului de ginere. Dacă e o nuntă domnească, ea se mîntuie aici la biserică în pocnete de puști și tunuri.

Urmează cel din urmă și mai mare ospăț, la mire acasă sau la socri. Dansul începe în casă, trece în curte și se întinde uneori pe stradă: două șiruri împodobite își stau față în față

și bat pămîntul în horă, mișcîndu-se, cînd la dreapta, cînd la stînga. Șirul bărbaților are în frunte căpetenia jocului, un bătrîn boier, cu toiagul în mînă; apoi vine nunul și în al treilea rînd, mirele; între femei stă în frunte nuna, avînd lîngă dînsa mireasa.

Cîte o nuntă mare ținea două și chiar trei săptămîni, cu masa întinsă-n fiecare zi, de dimineața pînă seara. Cînd se face ziuă, bucătarii aduc un cocoș fript cu pene, și unul din ei cîntă *cucurigu* sub masă. Dar a doua zi se începe lunga petrecere a unor timpuri sănătoase și voioase.

În Moldova, încă de duminică se face citirea foii de zestre; ea cuprinde moșiile, vitele, tot temeiul gospodăriei și cele mai scumpe podoabe, care trec astfel, fără a se învechi, din neam în neam. Într-o foaie din 1678, găsim astfel, ca îmbrăcăminte: paiele de sobol, sucne de șahmarand și tabin, de atlaz, de hataiă, de adamască, tămbare și habacie de șahmarand, năfrămi de mîini (ștergare), năfrămi de briu (batiste), cămăși „cu sîrmă" (fir) și „cu mătase", cămăși „de feredeu" (sau de baie), brîie. Apoi, albituri: peșchire de mătase roșie cu fir, șervete „cu fir" și „cu mătase", cearșafuri tot „cu fir" și „cu mătase", perne „de urșinic cu fir", pilote de atlaz, plăpumi de șahmarand, poloage „de atlaz cu fir". Giuvaiere de tot felul: salbe, lanțuri, brățări, sarje, inele, lefturi, „gherdane de coral", cununi de aur cu pietre scumpe, teci și *cepse*, *coboace*, cățui de afumat, „ploscuțe de apă de trandafir". Ca unelte casnice, cîteva de metal, pe atunci foarte scumpe: „linguri de argint poleite", piulițe de Brașov, tot poleite, talere (puteau fi de argint sau cositor). Nu lipsesc covoarele persane. În sfîrșit sînt darurile *voinicești* către mire: rafturi, săbii, cai de călărie, telegari pentru rădvane, hamuri, cuhnii și rădvane.

După citirea actului, soții plecau în „cale albă". În joia următoare, părinții miresei vin de-i văd în „calea pre mare", și tînăra soție-i primește cu marama albă pe cap.

În Țara Românească, ospățul de duminică se dă în casa mirelui. Luni, el pleacă la nun ducîndu-i vutcă și cofeturi. Întorcîndu-se acasă, el află aici și pe părinții soției lui, și îndată, cum stau la masă, numai ei patru, lăutarii vestesc sosirea talerelor, paharelor, maramelor, gospodăriei întregi.

Hainele și giuvaierele, mobilele, am zice — așa de puține! — au sosit încă din ajun, o dată cu seara.

Mai rămîn „calul de ginere" și rădvanul, care se dăruiesc joia, cînd cei doi tineri prînzesc întîia oară la aceiași părinți ai nevestei.

Alaiurile de îngropare întreceau și ele cu mult obiceiurile simple, practice și grăbite de astăzi. Moartea unei rude domnești aduce deschiderea mai tuturor închisorilor, o largă iertare pentru mîntuirea sufletului celui răposat. Seimeni, dărăbanți, cazaci merg înaintea lungului șirag ce întovărășește pe acel ce este să se îngroape. Trupul zace într-un sicriu descoperit pe care-l înconjură rude, boieri de aceeași treaptă.

Semnele dregătoriei, o sabie cu vîrful în sus sînt duse înaintea luptătorului și sfetnicilor. Țigănci plîngătoare, cu glas puternic și putință de a născoci tot alte plîngeri, hrănesc jalea celor de față. Pomenile sînt cu adevărat măreție.

Cît privește *doliul*, Nicolae Mavrocordat a mers după sicriul soției sale Pulheria în haine roșii. Cei mai mulți vopsesc numai hainele vechi în negru. Și caii se îmbracă în negru, și, ca să plîngă, li se ung ochii cu ceapă. Pînă pe la 1700 se mai ținea încă vechea datină ca acei ce jelesc să meargă un număr de zile cu capul descoperit.

Și ca adevărate distracții, vesele, fără scop serios sau trist, mărginite în casă, ce era?

Foarte puțin și foarte grosolan.

Am văzut ce erau pehlivanii și pehlivăniile.

„Reprezentațiile" lor sînt însă numai de zile mari. În celelalte, la serbările obișnuite, iată cam ce se născocește pentru plăcere:

E jocul *geridului* sau al discului, prin care călărețiî cearcă să nimerească ținta cu o mică suliță de fier. Strassburg l-a văzut încă în București la 1632, dar el nu fu cultivat multă vreme. Domnul răsplătea cu daruri pe acei ce nimeriseră.

E apoi jocul banului. Un țigan dat pe față cu funingine vine în odaia de oaspeți și, cu mînile la spate, încearcă să ia niște gologani ascunși într-o grămăjoară de făină. Cine nu poate, face loc altuia, tot țigan și tot uns cu funingine. Alteori, banii sînt lîngă o lumînare aprinsă, cu sau fără făină împrejur.

E în sfîrșit jocul oului, care atîrnă de o sfoară și pe care țiganul trebuie să-l ia fugind.

Și atît.

V

E puțin de adaos în ceea ce privește influența turcească, și iată de ce.

Ea atinge numai viața acelor cari trăiesc în strînse legături de toate zilele cu răspînditorii ei. Boierimea care nu stă la Curte capătă mai puțin această nouă spoială străină. Dincolo de marginile boierimii, ea nu se simte deloc.

În ce stă această influență?

Ea nu privește datinile de familie, care pînă tîrziu rămîn acelea pe care le-am schițat mai sus. Dar ea îmbogățește, ca lux, ca felurime de amănunte, ceremoniile, alaiurile oficiale. Slujbașii sînt mai mulți și numele turcești ale celor noi dintre dînșii: *muhurdari*, *divictari* arată de unde s-a făcut împrumutul. Costumul turcesc, viața sedentară, molatică a turcilor, desăvîrșita zăvorîre a femeilor parcă trebuie să învingă.

Un alai din această vreme e ceva mai încărcat, dacă nu mai bine orînduit decît alaiurile vechi. Măreția de altădată s-a mărginit acum numai la pompă, și aceasta trebuie să fie deci orbitoare. Pe la 1820, popasul domnului la Văcărești e o ceremonie deosebită, la care iau parte toți episcopii. Cînd se face intrarea în oraș, aga merge în frunte, cu podarii, breslele (ca la Constantinopol), arnăuții. Vornicul de oraș își aduce zapciii, apoi pe negustori, pe crainici sau telali și pe judecătorii starostiei. Cu hatmanul trec zapciii de divan și aprozii. Lîngă baș-beșleaga — care poruncește *beșliilor*, ostași de poliție turcești — e portarbașa, portăreii beilicului — gazda turcilor — și toată turcimea cealaltă. Spătarul duce, între *rămășițele* seimenilor, tuiurile, care sînt trei, dar nu fac cît cele două de odinioară. Armașul are cu el nu mai puțin decît 500 de lăutari, cîți sînt de toți în oraș. Vin doisprezece cai domnești și comisul. Boierimea trece cu işlicele umflate pe cap. Secretarul turcesc al domniei, divan-efendi, merge în același rînd cu beizadelele. Iarăși apare fantoma domnului trecător între peici, pe calul *tablabașa*, sub steagul sultanului. Spătarul ține sabia cu topuzul și, ca la Constantinopol, cămărașul cel mare aruncă parale prostimii. Tot ca la Constantinopol, se face, ca semn de veselie, un *curban-bairam*, o jertfă de berbeci, și aceasta chiar la scările bisericii unde a fost miruit beiul, „Curtea Veche". Întovărășită de vornicul ei, care se cheamă acum vornicul haremului, doamna se învrednicește de același fel de cinste. Și mehterhaneaua cîntă!

Se mai văd înnoiri și în jocuri. S-a mîntuit acum cu hora de la Curte; o bucată de timp, nu se mai dănțuiește acolo, femeile neputînd să vadă alți bărbați decît pe ai lor și rudele lor bărbătești. Țiganii lui Brîncoveanu nu-și mai pîrlesc părul și sprîncenele. Jocuri curat turcești se întîlnesc însă, fără ca pentru aceasta ele să fie mai presus de vechile țigănii. „Giurgina", care se cînta la Curtea lui Nicolae-Vodă Caragea, pare să nu fi fost altceva decît o grosolană necuviință, ce avea însă darul de a însenina pe bătrînul stăpînitor, care-și făcuse mai toată viața în Constantinopol. Măria sa mai găsea plăcere și în jocul păpușilor. În sfîrșit, o „trupă" de ceauși și alți slujitori greci ai domniei, îmbrăcați turcește și chiar europenește, veneau după-masă, pe o scenă improvizată, ca să spună giumbușuri în bucăți de fraze luate din toate limbile.

VI

Iată acum vremea nouă, adusă de ocupațiile străine și de legăturile cu Europa.

Lăsînd neatinse ceremoniile de stat, serbările bisericești și, în parte, datinile de familie, această înrîurire apuseană, „evropienească", ziceau strămoșii, înlătură foarte repede o viață de societate așa de puțin dezvoltată în ceea ce privește plăcerile propriu-zise și puse în locul ei obiceiurile pe care le răspîndiseră, timp de două-trei veacuri, Curțile moderne.

N-am putea spune cînd anume domnii și boierii români din veacul al XVIII-lea se supuseră acestui curent nou, dar biruința lui apropiată putea să se prevadă încă de prin anii 1760—70, cînd formele franceze prind a ne ispiti și cîștiga, o dată cu sosirea dascălilor de franțuzește — un Carra, un Ledoulx — pentru copiii de boieri. Pacea de la Kuciuk-Kainargi și introducerea epitropiei consulilor europeni corespund iarăși cu începutul acestei noi vieți sociale. În 1773, cînd regele romanilor Iosif veni la Brașov, unde erau grămădiți pribegii munteni, el dori să-i vadă și-i pofti la o „assemblée", care se ținu în casa generalului de acolo; jupînesele vor fi venit numai cu oarecare sfială și vor fi fost uimite văzînd că Iosif stă de vorbă cu dînsele.

La 1784, deci sub domnia aceluiași Nicolae Caragea, care era încîntat de păpuși, de *giurgina* și de „teatrul" ceaușilor, un călător, de neam nesigur, dar care scrie în franțuzește, Petty, cunoscut al poetului Văcărescu, petrecu cîteva

zile la București, și el povestește astfel cel dintîi bal românesc, românesc curat — și nu rusesc sau nemțesc, dat de ofițeri străini pe pămîntul nostru —, despre care avem știință pînă acum:

„Ieri seara, am fost la un bal dat pentru nunta unui boier. Sala era plină de lume. Erau multe doamne îmbrăcate grecește și românește; găteala lor era foarte bogată și bine împodobită cu diamante și alte pietre scumpe. Totul îmi părea o magie. Totul era pentru mine o altă lume. Fiecare lucru era nou, și mi-a plăcut. Nevasta mea și fiica au jucat menuetul și apoi cadriluri, destul de repede. Pot să te asigur că nu mă puteam ține de rîs văzînd pe domnii ceia cu bărbile lor siliți să urmeze dantul după măsura pe care o dase soția mea. La urmă, grecoaicele se încălzirăașa, încît puteau să joace ca englezele. Totul era vesel, totul în deplină înțelegere. A fost un supeu, și apoi s-a început iarăși balul, care a ținut pînă la miezul nopții."

Astfel de constatări fac de acum înainte toți călătorii ce vin pe la noi. Mai trec abia zece ani și pentru întîia oară niște italieni fac cererea de a li se îngădui să *joace* la București; dar ei veniseră în timpul războiului celui nou, pentru ofițerii ruși. Cererea nu se prinse. În noul război din 1806—12, actori ruși joacă la Iași, sub conducerea italianului Maggi, în casele *clubului* ofițeresc. După 1812, *clubul* din București rămîne și încep reprezentații de teatru german cu vreo sută de spectatori obișnuiți. Ba chiar o trupă de operă italiană cîntă acolo pînă la iscarea tulburărilor din 1821.

După întoarcerea boierilor asemenea petreceri se făcură și mai dese, și la 1826 o companie franceză se întîmpină în Iași; unul din afișele ei zicea așa: „După cerire: Companiia frantozască va avè cinste astăzi Joi, în 17 Fevruarie, o mare arătare de meșteșugurile lor și o mare arătare cu pantomină de scoborîrea lui Ploton (*sic*) în iad. Duminică va fi o mare arătare cu pantomina italienească". E cel mai vechi afiș românesc de teatru ce se cunoaște, și e ilustrat!

Era nouă în viața de societate începuse desigur și ea se desăvîrși repede. Sub acest raport, Europa nu mai avea ce să ne învețe.

ROMÂNII ÎN STRĂINĂTATE ȘI STRĂINII ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

Pornim de la două constatări. Astăzi populația orașelor noastre e foarte amestecată: în Moldova de sus burghezia e aproape numai evreiască; în părțile muntene atîția dintre cei ce o alcătuiesc sînt greci, bulgari, sîrbi, care nu s-au amestecat încă deplin cu ai noștri și unii chiar — mai ales dintre greci — nici n-au de gînd să se amestece, socotind că neamul lor e cu mult mai frumos decît al nostru. Aceasta ar putea să fie o primejdie mare, dacă n-am avea norocul că locuitorii satelor, temeiul țării în mai toate privințele, sînt numai români sau, ici și colo, pîlcuri de străini, cari nu mai privesc nici o altă țară ca a lor, ci se deosebesc de români numai prin port și, uneori, prin lege.

Pe de altă parte, mulți dintre cei mai bogați și chiar de mai vechi neam dintre locuitorii orașelor României le părăsesc o bună parte din an sau chiar mai totdeauna pentru a trăi în străinătate, de la hotarele țării pînă la Paris. Sînt oameni crescuți de învățătoare străine, într-o casă unde se vorbea franțuzește sau nemțește, dați pe la liceele Franciei, isprăviți prin universitățile acestei țări, citind numai literatură franceză și avînd astfel un suflet închis pentru cele mai multe, dacă nu pentru toate, aspirațiile noastre. Dacă n-am avea viața politică, din care se pot trage foloase de putere și dominație, sau și altele, emigrația ar fi și mai mare. Acești oameni se duc acolo unde-i trage inima, unde viața e mai strălucitoare, mai veselă, mai vioaie. Aceasta ar fi iarăși o mare primejdie, dacă prin ea s-ar înstrăina o parte însemnată din bogăția sau din înțelepciunea, din

capacitatea națională. Pentru a vorbi numai de cea dintîi, din fericire însă înstrăinații au grija să piardă destul de repede rostul lor de stăpînitori ai pămîntului românesc, care ajunge astfel în mîini mai destoinice. Rămîne însă marele păcat față de neam, că banul stors cu multă muncă pămîntului acestuia de mîinile țăranului, acest aur scump se risipește an de an ca o pleavă netrebnică pe plaiurile, pline de bogăție, ale altor popoare. Cercetătorii deficitelor, ai ruinei amenințătoare asupra noastră, n-ar trebui să cerceteze numai importul și exportul, ce vindem și ce cumpărăm, ci și viața românilor din Paris și din orașele de băi și petreceri ale Europei, unde se săvîrșește al treilea fenomen însemnător al economiei noastre naționale, risipa noastră. La noi nu cheltuiește nici un fel de călători străini, pe cînd noi zvîrlim aur pătat de nedreptate, aur ruginit de sînge, aur întunecat de lipsa de patriotism, la picioarele străinilor.

Și aici însă e un semn îmbucurător. Vechiul simț de gospodărie se trezește în inimile boierimii de ispravă. Un G. Gr. Cantacuzino, un N. Filipescu, un Barbu Știrbei nu părăsesc ca dezertorii, în ceasul de luptă crîncenă, pămîntul din care a pornit puterea și mărirea neamului lor, pămîntul unde le zac, în multe generații, strămoșii. Exemple bune, care vor cîștiga desigur tot ce e sănătos între coborîtorii vechilor neamuri și între reprezentanții neamurilor celor noi, de curînd îmbogățite.

I

Năpădirea de străini a orașelor noastre și așezarea sau lungile rătăciri ale românilor în străinătate nu se pot înțelege dacă nu se cunoaște și felul cum ele s-au statornicit. Printr-o expunere istorică se cîștigă nu numai cunoștința unor părți interesante din trecutul nostru, dar și adevăratele puncte de vedere din care aceste fenomene trebuie privite pentru a fi înțelese, prețuite și îndreptate.

Orașele și tîrgurile noastre au avut de la început, toate fără deosebire, și locuitori străini. Au fost astfel străini vechi ca și țara, și ai căror urmași de veacuri întregi nu mai sînt străini cu toate că unii, ca armenii, păstrează — minunată pildă de statornicie și credință față de trecut — după peste cinci sute de ani vechea lor limbă de acasă, din ținuturi pe care mai mult de zece generații nu le-au văzut niciodată, pe care poate nu le va vedea nimeni dintre urmași.

Iată cine au fost aceşti întemeietori neromâni ai aşezărilor mari din ţările româneşti.

Cei mai vechi sînt saşii, nemţii din oraşele Ardealului vecin. Aceste oraşe s-au întemeiat în apropierea anului 1200, şi au avut în mînă tot negoţul acestor părţi, unde ţărani de-ai noştri trăiau ca birnici ai semiinţiilor turceşti din Răsărit: cumani, pecenegi, tătari. Ei aveau nevoie dincoace de munte de popasuri, şi în ele s-au aşezat gazde şi fel de fel de ajutători ai negoţului. Pe urmă, alţii dintre saşi au crezut că e bine să rămînă în Moldova sau în Ţara Românească pentru a vinde cu mărunţişul sătenilor noştri. Ei îşi făcură case mai bunicele decît ale acestora, clădite din zid trainic, tăiară străzi drepte şi lăsară la mijloc cîte o piaţă. Aici îşi ridicară biserica, neapărat una catolică. Domnii noştri venind mai tîrziu, după ce ni se alcătuiseră principatele, au dat cărţi de stăpînire şi de *dreptăţi* sau privilegii acestor folositori oaspeţi străini, cari-i primiră, în schimb, să-şi aibă Curţile între dînşii.

Aşa s-au făcut începuturile oraşelor: Baia pe rîul Moldova, Buzău, Tîrgovişte, Cîmpulung.

Lîngă saşi, regii unguri au strămutat locuitori orăşeneşti din neamul lor. Ungurii aveau însă mult mai puţină pricepere şi aplecare pentru viaţa de cetate cu meşteşuguri şi negoţ. Nici în Ardeal ei n-au putut întemeia oraşe înfloritoare. La noi au fost ispitiţi de saşi sau au fost aduşi ca apărători ai unor ţinuturi cucerite de regi. Astfel de la unguri ostaşi, puşi cu de-a sila ca să păstreze partea dintre Carpaţii secuimii şi rîul Siretului, pe care o cucerise coroana ungurească, porneşte obîrşia unor localităţi ca Bacăul, Adjudul, Sascutul şi cetatea, astăzi cu totul ştearsă de pe faţa pămîntului, a Milcovului, pe rîuleţul cu acest nume, precum a multor sate din valea Slănicului. Mai tîrziu, lupte religioase şi alte împrejurări aduseră alte pîlcuri de unguri, care erau şi rămaseră săteni. Îi găseşti prin ţinutul Romanului sau dincolo de Siret, în sate din Tecuci, în Corni lîngă Huşi, cari Huşi n-au fost însă niciodată ungureşti, şi în unele părţi din Basarabia, pînă la Ciubărciu, pe Nistru, deasupra Cetăţii Albe. Alţi unguri au fost chemaţi sau cîştigaţi de domnii noştri cu scutiri de biruri şi multe drepturi pentru lucrul viilor mai ales, prin toate părţile unde mari dealuri de lut arse de soare făceau cu putinţă întemeierea de podgorii. Deci ungurii au venit la noi ca grăniceri, ca pribegi, în

timpurile mișcării religioase a husitismului și ca vieri din țara Tocaiului.

Prin veacul al XIV-lea începe însemnătatea orașelor Galiției, Cracovia și Lembergul. Regii poloni făcuseră acolo ceea ce se îndeplinise cu mult înainte de regii unguri în Ardeal: aduseseră coloniști germani și le dăduseră întinse drepturi de negoț și de cîrmuire prin sine înșiși. Nemții galițieni se coborîră și la noi, pe valea Siretului. Astfel, înainte de a se pomeni un domn al Moldovei, ei își aveau gazde și prăvălii sau dugheni la Siret, la Suceava, unde s-a făcut peste puțin timp scaun domnesc, la Cotnari, unde erau vii de lucrat, și, în grupe mai mici, și pe aiurea. Pe cînd ungurii s-au păstrat mult timp, acești nemți, ca și sașii din Ardeal, se contopiră foarte repede — o aplecare caracteristică a poporului german, pe care sociabilitatea lui bună-l aduce de regulă la deznaționalizare. Nemții din Cotnari, cari pe la 1750 și mai departe scriau cu litere latine și mergeau la biserica catolică, par a fi dintr-un curent de emigrație mai nou. Izvorul de unde porneau germanii galițieni secase de mult în Galiția chiar.

În jumătatea dintîi a veacului al XIV-lea, musulmani sirieni luară regatul Armeniei Mici, în apropierea Mediteranei. Locuitorii amenințați cu măcelul, robia și cele mai neomenoase chinuri și prigoniri fugiră în lume. Corăbii îi duseră peste întinderea Mării Negre la bogata cetate Caffa din Crimeia, care era a genovezilor italieni. Aici veneau însă necontenit, peste stepa tătarilor, negustori din Lemberg. Armenii negutară întîi cu dînșii, apoi se duseră și ei în acea mare cetate a Galiției. Numărul lor fu în curînd foarte mare. Urmînd pe vecinii lor nemți, ei se coborîră la rîndul lor în Moldova. Suceava avu deci armenii săi, ba chiar un episcop, care ședea mai tîrziu în biserica întărită de la Zamea. Și în Siret, firește, locuiau armenii. Ei fură aduși la Roman de Roman-Vodă, care întemeie acest oraș la vărsarea Moldovei în Siret, înainte de anul 1400. Pe alții îi va fi chemat la Botoșani Petru Rareș, care făcu din acest sat un tîrg cu biserici domnești și curte de reședință pe la 1530. În Iași ei veniră mai ales după ce se strămută scaunul domniei aici, iar nu din vechi timpuri, căci inscripția cu data de 1395 de la biserica lor e mult mai nouă. Iașii erau popasul de către Prut al negustorilor ce mergeau la vadul de la Țuțora și treceau spre Chilia, spre Cetatea Albă, spre depărtata

Caffa. Armenii nu lipseau încă de prin anii 1350 la Cetatea Albă, marele port de la vărsarea Nistrului. Mai pe urmă ei răzbătură și în Bîrlad, în Bacău, în Galați și prin multe alte locuri.

Armenii fură numai negustori: nici vieri, nici meșteșugari, nici coloni militari, ci negustori. Legea, limba lor și le-au păstrat pînă astăzi. Dar ei luară nume românești, care înfățișează astăzi cea mai veche formă a nomenclaturii familiare: Pruncul, Țăranu, Ciomeg, Bolfosul, Manea. Cei ce se cheamă cu nume turcești: Buicliu (Böikli), Goilav, sînt veniți mai în urmă, după 1700, din Galiția sau chiar din Armenia asiatică, cea mare. Cutare armean dintre cei dintîi, trecînd la ortodoxie, putu să ajungă și boier mare, ca Petru Vartic. Cei mai mulți nu se despărțiră însă de o lege pe care ai noștri o numeau cu dispreț schisma lui Arie: cu o mișcătoare pietate, ei păstrau vechile lor cărți sfinte, scrise în Caffa — din care se păstrează astăzi una în Iași, alta în Roman, a treia în Botoșani.

Greci erau numai prin porturile Dunării și Mării: poate la Brăila, și desigur la Cetatea Albă, unde trăia pe vremea lui Ștefan cel Mare vestitul negustor Caliani. Bulgari se întîmpină în alte școhele dunărene, precum la Floci; desigur era ceva bulgărime și la Giurgiu, pînă ce acest oraș se prefăcu după 1400 într-o cetate turcească, ce nu mai putea face negoț. Țărani de peste Dunăre treceau deseori la noi pe vremea strașnicelor lupte care aduseră căderea Bulgariei; locuitori de acolo veniți dincoace numiră Vlașca sau „pămînt românesc" partea din șesul dunărean în care se așezară. Cînd domnii munteni făceau o raită prădătoare peste marea apă de hotar, ei nu uitau să aducă mii de săteni de sub stăpînirea turcească, pe care-i statorniceau prin locuri mai pustii. Și boierilor li se îngăduia prin *cărți* domnești să cheme locuitori de oriunde în satele ce înființau pe moșiile lor, și, acești locuitori străini fiind o bucată de vreme *slobozi* de bir și de dăjdi către domnie, satele cele noi se cheamă *slobozii*.

Aceștia erau pînă pe la 1700, cînd începe a se pregăti epoca modernă a vieții noastre, străinii din satele și orașele principatelor noastre. Nu erau prea mulți, și nimeni dintre dînșii nu se înfățișa amenințător pentru noi.

Să vedem acum pe românii cari mergeau peste hotar, pentru mai multă sau mai puțină vreme, de bună voie sau de silă.

II

În anul 1394, Turcii se aruncară asupra Țării Românești și, prădînd-o, ei înlocuiră pe domnul ei cu un boier anume Vlad. Boierii și toți oamenii cu avere își trimiseră familiile la Brașov. În curînd și ei, ba chiar domnul, se adăpostiră aici.

De aici înainte, se întîlnesc deseori astfel de oaspeți românești în cetățile sașilor, la fiecare schimbare de domn, la fiecare iureș turcesc, la fiecare măcel săvîrșit la curte. Care, căruțe, rădvane, călăreți, cete de țărani pe jos, ca niște turme înspăimîntate, se îndreaptă spre hotarul craiului ungur sau principelui ardelean. Pe drumul Prahovei, prin Vălenii, peste Piatra Craiului, se ajunge prin trecătoarea Bratocei și a Branului la Brașov. Printre munții joși, de-a lungul Oltului îngust, pe lîngă Turnul Roșu, pe care uneori îi mai înroșește sîngele țîșnit, se ajunge în cealaltă mare cetate primitoare, a Sibiului. În sus pe Jiu, pe la plaiul Izvarnei, pe lîngă Tismana, se ajunge iarăși „la munte" și de acolo se atinge Țara Hațegului, cu micul tîrgușor românesc, foarte vechi.

În Moldova, domnia bună a lui Alexandru-Vodă orînduitorul are înaintea ei vreo zece ani de zbucium. Domni sînt bătuți, goniți din țară, și după moartea lui Alexandru cel Bun pînă la intrarea biruitoare, de tînăr împărat învingător, de Făt-Frumos ce-și ia moștenirea, a lui Ștefan cel Mare, douăzeci și mai bine de ani tot răscoale, trădări, lupte, nelegiuri fără de nume. Și de aici fug boierii, pe lîngă domnul lor, sau în cete răzlețe. Ei se duc în cutare castel, pe care regele Poloniei l-a pus la îndemîna lor, la Camenița puternică, înfiptă la Nistru, în fața Hotinului nostru, sau prin marele codru de fagi al Bucovinei ei pătrund în Galiția și-și fac culcușul de fiare rănite la Lemberg. Alții apucă pe Oituz, pe la Tulgheș, prin valea Cîmpulungului, mai ales prin aceasta, care e în legătură cu capitala, Suceava, și, răzbătînd în Ardeal, nimeresc la Bistrița, altă bună cetate, bucuroasă de oaspeți cari plătesc bine.

Acești fugari se cheamă *pribegi* și fapta lor de a-și părăsi țara în pripă e *pribegia*. Și străinii printre cari ei locuiesc de acum îi numesc după acest cuvînt al nostru. Se pot face lungi șiruri din numele pribegilor, dar e mai interesant să se vadă felul lor de viață în Ardeal și Polonia.

Pribegii își iau case prin suburbiile românești ardelene, prin satele vecine; cine e mai mare și aduce scrisori de la

crai sau principe e ținut chiar, spre mai mare siguranță, între zidurile cetății. În Polonia, orice casă le stă deschisă.

Viața pe care o duc acești oameni nu e așa de nenorocită cum s-ar crede. Au dus cu ei scule și cînd se mîntuie banii, ei le zălogesc pe acestea. Se găsește cîte un prieten sas ori, dincolo, neamț, armean, care-i împrumută cu dobînzi mari. Cîte un ajutor vine și de la curte, cîte un dar din partea orașului. Bărbații beau, vînează prin cîmpiile și pădurile din apropiere, pun țara la cale, se gîlcevesc între dînșii, scriu și primesc scrisori; femeile țes ca acasă, între roabele lor țigance; sînt nunți strălucitoare și pompoase alaiuri de îngropare, cu cîte 40 de preoți în șir și mai mulți vlădici în frunte; copiii învață în casă de la cîte un diac sau preot, dar uneori se tocmește și un învățător pentru limba latinească. Portul, datinele, petrecerile sînt tocmai cele de acasă.

Deodată în această viață liniștită, sosește vestea că a murit dușmanul sau că l-au scos turcii. Repede se pun în lăzi sculele, blănurile, hainele scumpe, maramele și pînzeturile fine, lucru a mulți ani de zile; rădvanele trag la scară și cai închiriați de la brașoveni umplu frîiele scumpe de spumă. Ochii înlăcrimați, dar scînteietori de bucurie, par că străpung cu privirile lor munții din față și văd cele de acasă, coperămîntul țuguiat deasupra cerdacului, odăile răcoroase cu ferestre mici, moșia cu pășunile nesfîrșite. Un lung șir de oameni se desfășoară spre pasuri. Sau e vorba de o năvălire: domnul, pribeag, domnișorul dorit de domnie, șeful, a dat porunca de a se găti armele. Săbiile sticlesc lacome de sînge; povodnicii focoși freamătă. Ulițele sînt pline de privitori, și la ferestre se văd femei tăcute care privesc lung în urma călăreților și se zguduie de hohotele plînsului. Peste cîteva zile moartea-și va culege secerișul pe cutare plai cu iarba stropită de scumpă rouă caldă.

Aceasta e pribegia, dar mai este și alta, care calcă țări mai depărtate.

Încă de prin anul 1427 ajunsese tocmai la Londra, cerșind ajutoare ca un creștin prigonit de păgîni, Radu Banul, care slujise pe Mircea cel Mare. Îndată după aceasta, vedem pe Vlad Dracul, care era să fie domn în curînd, mergînd pînă la Nürnberg cu împăratul Sigismund, rege al Ungariei, ocrotitorul său statornic. După 1500 numărul acestor rătăcitori prin cele mai depărtate țări ale Apusului se înmulțește. Unde

nu-i vezi? În taberele împăratului, ei vorbesc de credința lor față de Casa de Austria, în Franța de suferințele pe care le-au îndurat de la turci, ei, moștenitorii cei adevărați ai scaunului moldovenesc sau muntean, în Londra ei se dau drept buni reformați, cari au părăsit cu totul legea veche; la Roma, în Spania ei sînt catolici cu patimă, cari vor să cîștige țările lor rătăcite pentru credința cea bună. În Ferrara, în Veneția, în Genova, ca și în Nürnberg, în Anspach, în Dresda, ei vin, cu secretarul lor de limbi străine, cu cîțiva boieri credincioși, cu puține slugi zdrențuite și flămînde, stau la han, nu plătesc, cer un dar și liberarea din mîinile gazdei și se duc mai departe. Pecetluesc cu vulturul sau cu bourul, își zic voievozi, au haine scumpe răsăritene, lanțuri de aur, cîte o decorație europeană, cîte un ordin, poartă părul lung, și în ochii lor frumoși lesne crezătorii sau și ceilalți pot citi o lungă poveste de nenorocire. Vin toți de la Mircea cel Bătrîn și de la Ștefan cel Mare, și merg toți la Constantinopol. Mulțumesc din toată inima și pentru scrisori de recomandație, către un principe, un oraș vecin, către ambasadorii pe lîngă sultan. Și ce se mai întîmplă cu dînșii? Petru Cercel, fratele lui Mihai Viteazul, autor de versuri italiene, desăvîrșit om de curte, e domn, mai rătăcește o dată, e înecat în Bosfor, și trupul său umplut cu paie și tăbăcit se trimite dușmanului din București. Alții merg la staniștea cazacilor, în ostroavele Niprului, iau cu dînșii un număr de voinici, cuceresc Moldova, o pierd și mor de sabie, de glonț, de chinuri. Pe alții pentru aceeași soartă îi ajută haiducii unguri, ostașii cu plată ai tuturora. Cîte unul intră în temnițele turcești sau își răscumpără viața trecînd la Islam. Mulți pier fără de urmă, cu drepturile, visurile, genealogia și biata lor curte flămîndă.

Multă vreme, străinătatea ne-a cunoscut prin acești pretendenți spulberați de furtuna luptelor pentru domnie.

III

Apoi de la un timp speța lor se face rară, și încetează. Străinătatea ambițioșilor noștri nu mai e „Europa", de la Germania pînă în Anglia, ci numai Împărăția turcească.

De multă vreme, doritori de domnie, boierii prigoniți sau nemulțumiți cu cîrmuirea fugeau în orașele de la Dunăre care intraseră în stăpînirea turcilor: la Bender (Tighina), la Chilia și Cetatea Albă, la Brăila, Giurgiu, Turnu sau Se-

verin, dacă nu treceau Dunărea până la cetățile turcești de pe malul celălalt. Pribeagul era întrebat întîi dacă nu cumva ar fi aplecat să se turcească, apoi dacă n-are bani, și în sfîrșit ce vrea. Unii erau trimiși la Constantinopol, alții stăteau de pîndă acolo, în raiă.

La Constantinopol, acolo era marele loc de adunare. Se vedea necontenit în casele din Pera, mai tîrziu numai în Fanar, în satele vecine, cu vii și grădini frumoase, cu case vesele albe și chioșcuri ascunse, o mulțime veșnic neastîmpărată de oameni cari unelteau, înșelau, făgăduiau, minteau, cumpărau, otrăveau pentru domnie. Erau români, dar și greci destui, chiar armeni, apoi levantini de limbă italiană și lege catolică, toți purtați ani de zile prin țările noastre. Prin *regèlele* sau patronii lor, vizirii, pași, agale, favoriți de curte, negustori ai seraiului, sultane, femei care au intrare la acestea, ei se frămîntă veșnic pentru un „bei" sau împotriva acestuia. O interesantă societate de pribegi și aici!

Dar domni nu se văd în mijlocul lor, afară de feciorul, fratele, ruda domnească ce stă în palatul țării, la Vlah-Sarai sau Bogdan-Sarai, ca zălog, ca ostatic, răspunzător pentru purtarea celui ce domnește. Acesta n-are nici un rost deosebit, căci spionarea dușmanilor, împiedicarea și urmărirea lor o fac alții, oamenii domnului ce stau totdeauna la Poartă, aceia cari-i țin locul acolo, căci acesta e înțelesul numelui ce li se dă: *capuchehaiele*. Ostaticul trîndăvește sau petrece: uneori în petreceri el îndrăgește viața turcească și se face turc, ca Ilie, fiul lui Petru Rareș, poate ca înaintașul său Ștefan-Vodă, căruia i s-a zis Lăcustă.

Domnii mazili, domnișorii ce rîvnesc tronul, aceia sînt trimiși prin deosebite locuri străine, unde trebuie neapărat să se astîmpere. Cutare stă la Chios — și e bine, Constantinopolul fiind mai aproape —sau la Lesbos, la Rodos, mai departe, la Cipru. Alții se află prin Siria, la Alep, de pildă. Trimiterea se face și în Africa: în Egipt, la Tripoli. În aceste locuri „beiul" găsește odăi în castel, în cetate, de unde nu poate pleca fără voie; aici își află loc și toată familia lui, toți însoțitorii de restriște. Viața e tristă, foarte goală: scrisorile pătrund numai pe furiș, cu greu. Banii sînt puțini: sultanul a hotărît un tain, dar sînt unii pentru cari nu se face această „milă împărătească". Se hrănesc deci din pescărie, din blănărie, din vînzare de mărunțișuri. Temeiul cheltuielii vine însă de la împrumuturi pe care le fac greci, evrei, turci,

armeni, măcelari, ieniceri. Cînd surghiunitul ajunge a domni, toți aceștia vin la el cu sineturile în buzunar și formează în capitalele noastre o colonie, veșnic preschimbată, a creditorilor. Mihai Viteazul, ca să scape de cererile și obrăzniciile lor, a trebuit să-i pună sub foc și sabie.

IV

Pînă atunci, puțini călători străini ne cercetaseră. În adevăr, nici n-aveau de ce. Moldova și Țara Românească cuprindeau însemnate drumuri de negoț, însă nu pe cele mai însemnate și mai scurte între Apus și Răsărit. Dacă polonii nu puteau trece spre Constantinopol fără a străbate măcar o parte din Moldova, dacă ardelenii trebuiau pentru aceasta să ia în lung Țara Românească, germanii, italienii, francezii se duceau prin valea Dunării la Belgradul sîrbesc și de aici apucau spre capitala turcească tăind în diagonală Peninsula Balcanică, prin Niș, Filipopol și Adrianopol. Noi rămîneam deci la o parte, și, o dată cu banul călătorului, am pierdut și povestirea lui.

Cele mai vechi descrieri de călătorii prin țările noastre sînt aduse numai de întîmplare. Un *hagiu*, un pelerin german, care ia la întors drumul prin Țara Românească, un ostaș bavarez, multă vreme rob la turci, care vine acasă prin aceleași locuri, după ce luptase în preajma lor chiar, la Nicopol (1396). Apoi ceva mai tîrziu atinge Moldova un cavaler burgund, care din Polonia voia să meargă la locurile sfinte ale patimei lui Hristos și vede astfel pe Alexandru cel Bun în Basarabia, la satul său Cozia. Un alt cavaler din aceeași țară plutește pe Dunăre pe corăbiile creștine ale cruciadei din 1445 și vede astfel pînă la Olt amîndouă malurile Dunării și pe Vlad Dracul luptînd cu păgînii. Un ienicer, polon de neam, se luptă în oastea sultanului Mohammed al II-lea, cu agerul și vicleanul Vlad Țepeș. Un secretar venețian, un medic din Veneția sînt trimiși la Ștefan cel Mare. Atîta numai, pînă la anul 1500.

Pentru veacul următor, avem soli sași și poloni, mergînd la Petru Rareș sau aflîndu-se în calea spre Constantinopol. Apar însă pe acest timp două alte feluri de călători decît rătăciți și ambasadorii. Pe de o parte sînt agenții propagandei catolice, care se întețește după ivirea protestantismului și e mai ales foarte vioaie și încrezută între anii 1550 și 1600. Astfel vine pe la noi vestitul iezuit Mancinelli și călătoresc

alți frați ai ordinului, veniți din Polonia. Apoi trec prin țările noastre cei dintîi oameni cari au numai dorința de a cunoaște țări neobișnuite. Sînt doi francezi: unul, Bongars, un vestit învățat, care a tipărit culegerea cronicilor ce vorbesc despre cruciadă, venise după inscripții în Ungaria și Ardeal și luă calea pe la Tîrgoviște și București ca să găsească alte inscripții la Constantinopol, unde se duse împreună cu „carele domnești" ale biruluí. Celălalt, François Pavie, baron de Fourquevaux, se întorcea din Răsărit și el ajunse în Polonia, străbătînd Moldova de la Cetatea Albă a Nistrului pînă la cealaltă cetate de la Nistru, Hotinul, și anume abătîndu-se pe la Iași, unde văzu buna judecată a lui Petru Șchiopul.

Încurcăturile războiului de treizeci de ani, în care fură cuprinși și domnii noștri, aduseră, după 1600, în aceleași țări române pe Welling și pe Strassburg, amîndoi agenți suedezi, dintre care cel din urmă a lăsat o minunată descriere a Țării Românești pe la anul 1630. Mai mulți și mai bogați în știri sînt misionarii catolici și unul din ei, Bandini, pe rînd oaspete al lui Matei Basarab și al lui Vasile Lupu, a dat o expunere de călătorie de o însemnătate neprețuită.

V

De pe la 1680 la 1750 am trăit viața cea mai *închisă* din tot trecutul nostru. Străinii nu mai vin să se așeze la noi și noi am întrerupt drumurile noastre în străinătate.

Vechile elemente străine s-au prefăcut cu timpul în români. Noi sași, armeni, nemți, unguri nu mai vin în țară. Strămutările de săteni din Bulgaria pe malul cestălalt al Dunării nu se mai petrec. Negoțul săsesc îl fac românii din suburbia românească a Brașovului, din Șchei, cari vînd marfa lor de brașovenie în București, Iași și alte orașe ale amînduror țărilor.

În schimb, Împărăția turcească ne trimite tot mai mulți meșteșugari și negustori. Alături de brașoveni țin prăvălii în București chiprovicenii: aceștia sînt bulgari din Chiprovaț, cari se bucură în Țara Românească de înlesniri foarte mari și sînt destul de mulți la număr. Nu lipsesc armeni, evrei din Turcia: aceștia întemeiază pe acele timpuri colonia de armeni din părțile asiatice și aceea de evrei spanioli, cari se întîlnesc de acum înainte în capitala munteană. Turcii

se îndeasă tot mai mult la noi, ei sînt împrumutători de bani cu dobînzi grele, cumpărători de vite, și mai ales de oi, pentru hrana Constantinopolei, cumpărători de seu, de miere, de ceară. Vin din cetatea împărătească sau din Asia Mică faimoșii lazi, negustori cu de-a sila; nu arareori ei țin moșii în țară și îngrașă acolo, ca în raiaua lor, mari turme și cirezi pe care le exportă apoi în primăvară. Așezările turcilor se cheamă *cișle* sau *casabe*; ei înșiși au deosebite nume, după felul lor de îndeletnicire: *saigii* sau păstori, *gealepi* sau măcelari, *zaheregii* cari strîng grînele ce se datoresc sultanului sau le cumpără tot pentru nevoile capitalei turcești, *mumbaiegii*, „cumpărători", ș.a. Prin bîlciuri ei se întîlnesc totdeauna, cotind, stropșind, strigînd. Prin orașe ei au prăvăliile lor, ca la Roman, la Focșani. Fiind oameni neascultători și tari de cerbice, domnul trebuie să ceară pentru a-i stăpîni un judecător turc, divan-efendi, și ostași turci, al căror număr se tot înmulțește, *beșlii*, cu căpeteniile lor, *beșlegii* și șeful lor cel mare, *başbeșleaga*.

Această stare de lucruri a ținut pînă foarte tîrziu, și de multe ori au trebuit măsuri energice pentru a o îmbunătăți întru cîtva. Astfel odată se dărîmă de ostași turci așezările turcești din Moldova, iar peste douzeci de ani, după 1760, se smulg de arendașii turci toate moșiile ce țineau, mai ales în șesul muntean și în Oltenia, oprindu-i, în același timp, cu asprime de a mai lua altele.

Românii nu mai călătoresc și pribegiile se împuținează, făcîndu-se acum doar după vreun război, cînd fug trădătorii, sau în mijlocul războiului chiar, cînd dosește oricine poate. Vremea bună în țară aduce mai pe toată lumea înapoi. Oameni cari în alte împrejurări n-ar mai fi călcat prin patrie, se odihnesc, cu toate necazurile, în cuprinsul ei. În 1714 a fost tăiat la Constantinopol Constantin Brîncoveanu, după ce sub ochii săi căzuseră capetele tuturor feciorilor domnești, în 1716 era gîtuit Ștefan-Vodă Cantacuzino, urmașul Brîncoveanului. Doamna lui Ștefan, Păuna, rătăci, nebună de durere, ținîndu-și de mînă copiii nenorociți, prin Neapole, prin Roma, Veneția și Viena; apoi ea se așează pe mulți ani de zile în Brașov. Copiii ei Radu și Constantin intrară unul în oastea germană, celălalt în cea rusească. Radu fu un trădător, scăpă prin fugă și pieri în mizerie; Constantin, pe care-l amestecase în afacerile lui necurate, ieși ca bătrîn pe moarte din temnița de la Graz, unde intrase ca tînăr

nesocotit. Nepoatele Păunei se măritară în familii irlandeze, italiene, franceze din Austria. Dar Mărica Doamna, văduva Brîncoveanului, scăpînd din surghiunul său de la Chiutaia, în Asia Mică, își petrecu anii din urmă în țara unde răposatul ei soț domnise cu strălucire peste douzeci de ani de zile.

Domnia se dă de la turci, și orice uneltire în alte părți e zadarnică. Domnul, care plătește bine la Poartă și în jurul Porții, a închis orișicui drumul pîrilor. Toată lumea stă acasă, și pe încetul piere neatîrnarea sufletelor, piere neastîmpărul, vitejia, credința în viitor. O liniște grea apasă asupra tuturora. Ca datini, îmbrăcăminte, petreceri simțim cum ne prinde amorțeala turcimii decăzute.

Spiritul apusean ne scapă. El vine la noi, și noi mergem de la o bucată de vreme să-l căutăm.

VI

Mai ales după anul de prefacere 1774, e o nouă mare năvălire de străini în țară. Iată anume din ce locuri și în ce împrejurări ei ne sosesc avînd, firește, cu toții, un singur scop, cîștigul.

Ardealul nu mai trimite saşi decît în număr foarte mic; vin însă meșteri *germani*, cari lucrează mobile, articole de încălțăminte, ghete, lucruri de metal, ceasornice, după moda cea nouă, „europeană". Sînt lucrători buni, dar stricați, și mai ales foarte beți și totdeauna fără bani. Negustori vin mai puțini, ca unii ce-și tem capitalurile; dar acum fabricatele europene sosesc lesne prin drumurile împărătești ale Ardealului și Bucovinei, chiar pe Dunăre.

Din Polonia vin evreii, goniți de necontenitele zguduiri ale regatului, care se prăpădește. Odinioară, ei alergau la bîlciurile de la hotar sau dinăuntru și făceau contrabandă de rachiu, de *holircă* sau *holercă*. Acum ei se așază prin sate, vînzînd tot rachiu; *orîndarii* dau pe datorie și împlinesc aspru, pentru care unii domni fanarioți sînt siliți a lua măsuri împotriva datoriilor pe băutură. În același timp, ei smulg pe încetul din mîna nemților întreaga desfacere de articole noi și întemeiază lîngă cîrciumă „magazinul de galanterie", în locul *oftălăcăriei* turcești.

Aristocrația acestei emigrații o formează preceptorii, învățătorii de limbi. Odată ei fuseseră italieni mai ales: Antoniu Epis, care învață copiii lui Nicolae Mavrocordat, Raicevich, abatele Bancini, profesorii de clasă ai beizadelelor

lui Alexandru Ipsilanti. Ledoulx și Carra sînt însă preceptori în Moldova pe același timp, și, în curînd, pe lîngă mulți francezi, abia se vede din cînd în cînd cîte un sîrb cu cultură europeană, ca Obradovici fabulistul, cîte un saxon, ca viitorul consul francez König, cîte un silezian, ca baronul de Kreuchely-Schwerdlberg. Tulburările revoluției împuternicirăă numai un curent, care e simțitor mai vechi.

Lîngă acești dascăli după moda Apusului, sînt secretarii domnești, de la Del Chiaro, autorul unei îmbelșugate expuneri a împrejurărilor muntene pe la 1700, pînă la vicontele de Grammont, adjutantul lui Alexandru-Vodă Ghica de la 1832 și acela pe proprietatea căruia s-a clădit un întreg cartier bucureștean. Ba rasa aceasta, de o încredere problematică, a secretarilor străini la București și Iași a mers mai departe prin Keun, al lui Vodă Ştirbei, prin vestitul Liebrecht al lui Cuza etc.

În sfîrșit, această emigrație de la 1774—1850 are șefii ei politici în consuli, pe cari turcii trebuie să-i primească pe rînd: al Rusiei, al Austriei, al Prusiei și apoi, mai tîrziu, al celorlalte țări.

***

Călătorii europeni sînt acum ceva mai deși. Pe unul îl aduce nădejdea de a fi profesor la viitoarea școală de drept din București — sarcasticul, dar pătrunzătorul Sulzer —, pe altul călătoria vreunui ambasador la alaiul căruia s-a alipit: un Sestini, numismatul, un Boscovich, matematicianul. Cîte unul e un negustor, care ne vede prin portul ce atinge, Kleemann. Sau un englez, Hope, care a scris despre Vodă Mavrogheni, Ker Porter, dr. Neale, Mac Michael, un ungur, Karaczay, un oriental germanizat, Kosmeli, simt dorința de a ști cum se petrec lucrurile prin aceste locuri puțin cercetate. Pînă și spirituala doamnă Craven, din aristocrația înaltă a Angliei, vine pe la noi sub același Mavrogheni și face mare haz de muzica turcească, ba chiar de muzica țiganilor, care i se pare potrivită „pentru a face să danțeze trunchiurile". Francezii sînt deocamdată puțini. Cel dintîi care ne vizitează fără scop e vicontele de Lagarde, un *lion* al timpului său, care adaugă la volum chipul său gătit și înfășurat într-o scumpă blană. Apoi un limbut fără pereche, Stanislas Bellanger, care a scos din obiceiurile și păcatele noastre material pentru două volume întregi, cărora li s-a

dat un titlu, barbar și în franțuzește și în românește: *Le Kéroutza.*

De cînd tinerii din București și din Iași se aprinseseră pentru idealul liberalilor francezi și erau la noi proteste, ziare, pamflete, frămîntări în *adunările obștești* și de la un timp și revoluție de stradă, simpatia călătorilor francezi față de noi crescu simțitor. Un ziarist de însemnătatea lui St. Marc Girardin se abătu pe la noi. Vaillant rămase în țară ca profesor și apostol al noului crez politic. Ubicini intră în Muntenia în 1818 și, urmărindu-ne pînă la sfîrșit cu atenția lui, ajunse cel mai bun și mai serios cunoscător în lucrurile românești pe care l-au avut francezii.

Călătorii mai noi, de la 1830 înainte, au căutat să cunoască și lumea în mijlocul căreia veniseră și au spus ceea ce au înțeles din vorbele lor. Afară de Ubicini, ei n-au putut să se înalțe totuși pînă la o privire pe deplin cuprinzătoare a oamenilor și lucrurilor. Cît privește pe cei mai vechi, ei nu fac altceva decît să înșire *aparențele* pe care le-au văzut, decorul țării, de la *mehmendarul*, trimisul domnesc, cunoscător de franțuzește, care-i primea la hotar, și de la căruța de poștă, pe care astfel de călători au făcut-o vestită, pînă la audiența la voievodul fanariot și plecarea, în aceeași căruță de poștă și cu același *mehmendar*, spre Dunăre. Oameni crescuți în felul deosebit al veacului al XVIII-lea, încrezut și ușuratic, ei nu căutau la noi decît obiceiuri ciudate care să se poată lua în batjocură, fără a fi cîtuși de puțin cercetate și pricepute.

***

Acum încep și ai noștri a călători.

Mai întîi se duc tineri pentru a face studii, la început în Germania (un Constantin Cantacuzino Stolnicul învățase însă la Padova). Vasile Balș și Scarlat Sturdza merseră pentru a se lumina la Viena și Lipsca. Un nepot al mitropolitului moldovean Leon Gheuca și un diacon al Mitropoliei, Gherasim, erau prin 1780 studenți în Saxonia. Din boierimea munteană, Costachi și Grigore Cantacuzino merg la Viena încă de la 1809 și un Nenciulescu fusese pe aici înaintea lor.

Un Gheorghe Bogdan învață dreptul la Paris încă din 1803, și în 1804 plecau tot acolo Iancu Văcărescu, cel de-al patrulea poet din această familie, cu „Zaharia dascălul său și Costache fiul dumisale păharnicului Ioniță Fălcoianu". Aceștia sînt cei dintîi studenți români la Paris, și ei vor

fi fost tot așa de izolați acolo cum fuseseră înaintașii lor în Germania.

Această întîie generație de tineri români în străinătate s-a întors numai cu folos în țară. Ei aduseră din civilizația apuseană ceea ce putea fi mai folositor pentru noi, în starea în care eram atunci. Apărură astfel în principate case deschise, în care se vorbea de lucruri mai înalte, oameni în curent cu lucrurile și curentele Apusului, un avînt către întemeierea de școli și răspîndirea celei mai bune părți din literatura franceză prin traduceri. Dar dintre studenții români cari veniră pe urma acestora, frații Barbu Știrbei și Gheorghe Bibescu, fiii lui Dumitrachi Bibescu, cîștigară la Paris cunoștințe temeinice de drept, de administrație, gust pentru lucrul metodic și o înaltă conștiință de datorie.

Cei dintîi studenți pentru științe plecară și ei înainte de 1821. Între dînșii erau Marcovici și preotul Eufrosin Poteca. Urmau la profesori de valoarea unui Arago, dar folosiră mai puțin. O scrisoare foarte naivă a unuia din ei arată cît de slab erau ei pregătiți pentru a primi un astfel de învățămînt.

Cea de-a treia generație de studenți români căzu în mijlocul pregătirilor revoluției de la 1848. Unii din ei, precum a fost Kogălniceanu, care plecase din Moldova cu o largă cultură și o desăvîrșise la Berlin, și care, pe lîngă aceasta, n-a mers în Paris chiar, nu se lăsară furați cu totul de sirena reformelor apusene. Toți ceilalți tineri, Bălcescu, Goleștii, Brătienii, se prefăcură cu totul în sensul tineretului revoluționar francez de pe această vreme și încercară a face la București ceea ce fusese cu putință la Paris. După înăbușirea revoluției muntene, ei se întoarseră în acest oraș și atunci se puse cea dintîi temelie a coloniei românești din capitala Franței. Ea deveni pe încetul, dintr-o societate de pribegi patrioți, deși îndepărtați de tradițiile lor, un cuib de înstrăinare permanentă și nepatriotică.

***

Cei dintîi călători pentru plăcere au fost în 1781 fiii lui Alexandru-Vodă Ipsilanti, cari fugiră de acasă, de se opriră la Viena. Prin 1812, boierul Dudescu, cel din urmă din neamul său, uimi Apusul prin șalurile și stîngăcia sa. Tot pe atunci însă, înțeleptul Dinicu Golescu, care-și crescu copiii în Elveția, se pricepu a scoate folos de înțelepciune din ceea

ce văzuse, şi el scrise, întors acasă, acea minunată carte de căldură bătrînească pentru marile idealuri naţionale şi culturale, care e „Însemnarea călătoriei“ sale.

Cu Golescu arta de a călători a românilor atinsese culmea sa. De atunci pînă deunăzi călătoriile n-au provocat decît descrieri cu totul searbede, fără originalitate şi fără legătură cu împrejurările şi nevoile noastre. Ele se opresc de altminteri la Paris, şi nu ating măcar acea ţară clasică a artei, care e Italia, sau, dacă o ating, nu culeg nici a mia parte din folosul pe care îl poate da.

O prefacere cuminte a obiceiurilor noastre e de aşteptat şi aici. Ea trebuie să derive din conştiinţa că nici o individualitate n-are dreptul de a lucra împotriva intereselor înalte ale ţării şi poporului său, ci trebuie să aducă acestora o jertfă de fiecare clipă. Iar statul are datoria de a înfrîna, prin ce mijloace-i stau la îndemînă, pe cine nu vrea să înţeleagă aceasta.

Volumul al II-lea

Acest al doilea volum din *Istoria românilor în chipuri și icoane* dă alte conferințe ținute la Societatea Femeilor. Române în 1904—1905, precum și două cercetări de un caracter mai general, care mi s-au părut că trebuie desfăcute din cărți de specialitate pentru a fi puse în mîinile publicului celui mare și bun, care cu primirea lui prietenească încălzește inima unui scriitor și crește, peste așteptările lui însuși, sporul muncii ce se jertfește de dînsul.

Ca să se poată deprinde oricine cu frumosul grai cinstit și plin de omenie al strămoșilor, am pus în urma acestei cărți o sumă de scrisori alese venite de la dînșii. Ele se pot întrebuința ca o cărticică de cetire pentru cea mai veche literatură a noastră. Mă gîndesc să dau mai tîrziu o carte întreagă cuprinzînd astfel de bucăți alese din timpurile al căror scris nu înrîurește de ajuns — cel puțin direct — literatura de astăzi.

N. Iorga

VECHIUL MEȘTEȘUG DE CLĂDIRE AL ROMÂNILOR. BISERICILE ȘI MĂNĂSTIRILE LOR

Țările noastre n-au avut numai un trecut de fapte mari și de fapte bune, prin care s-a apărat viața lor și li s-a asigurat rînduiala, ci și un trecut de cărturărie și de artă. Ar greși foarte mult un străin și ar face un mare păcat unul dintre ai noștri cînd ar socoti că la o dată oarecare din veacul al XIX-lea — 1821 ori 1848 ori 1866 — am fost smulși din barbaria sufletului, din întunecimea minții. Astăzi ne găsim pe drumul mare al civilizației europene, unde sîntem chemați a ne arăta destoinicia; altădată, în scris, ca și în meșteșugul clădirii, al zugrăvelii, al lucrării metalelor scumpe, al cusăturilor de tot felul, aveam poteci care nu erau și ale altora și pe care noi le deschisesem pentru folosul nostru.

Acest lucru trebuie să se știe nu de cîțiva oameni numai, cari se îndeletnicesc îndeosebi cu cercetările istorice, literare sau artistice și cari scriu din cînd în cînd cîte ceva, mai mult sau mai puțin pe înțelesul altora. Acesta nu e numai un obicei de știință, precum ar fi desfacerea în pături a pămîntului pe care s-a așternut viața românească sau socotirea ploilor ce cad asupră-i, curentelor de aer ce-l zvîntă. Un fapt ca acesta — originalitatea sufletului românesc — trebuie să facă parte din simțirea neamului. Oricine trebuie să se pătrundă de dînsa, pentru ca puterile tuturora să fie crescute prin această înălțătoare conștiință.

Deocamdată va fi vorba de arta veche a românilor, așa cum se înfățișează în multele clădiri de biserici și mănăstiri ce s-au păstrat de la înaintașii noștri. Clădirile pentru locuința oamenilor, chiar domnești curți ale stăpînitorilor de pe

vremuri nu mai sînt sub ochii noştri, decît doar în rămăşiţele sărace şi atît de ticăloşite prin multe preschimbări şi mari nenorociri, încît din ele nu se poate culege decît foarte puţin. Pe cînd nevoile slujbei dumnezeieşti, sfiala, chiar a străinilor, duşmanilor şi necredincioşilor, faţă de lăcaşuri sfinte au cruţat de pieire acele cîteva sute de mănăstiri, de biserici, care sînt pentru noi un izvor de mîndrie, o comoară de ştiinţă şi o nepreţuită moştenire de frumuseţe.

I

Pe vremea cînd eram numai un popor de cîteva sute de mii de oameni, fără alte legi decît datina, fără alţi cîrmuitori decît judele şi voievodul, ţărani ei înşişi în mijlocul cîte unui ţinut de ţărani, pentru preoţii fără deosebită cunoştinţă de carte, sfinţiţi pe la vreo mănăstire sau dincolo de Dunăre, în Dobrogea, Bulgaria, Serbia de astăzi, erau numai biserici de lemn.

În satul Şcheia din judeţul Vaslui se mai vede o biserică de lemn. Ea are, ca orice biserică din acest timp, un ciubuc săpat care o înconjură la mijloc, cadre de ferestre, podoabe de zimţi. A făcut-o, pentru ca să aibă unde asculta slujba, Vasile Lupu, domn al Moldovei, adăpostit de groaza cazacilor în acest loc, care era pe atunci, în 1650, un ochi de lumină în mijlocul marelui codru al Căpoteştilor. Dar străvechile biserici de lemn erau mult mai simple decît aceasta. Semănau desigur cu acelea care se mai văd prin părţile muntoase ale Românimii, şi mai ales în Moldova de odinioară sau lîngă hotarele ei. Am văzut de acestea în drumul de la Agapia la Neamţ şi în deosebite părţi bucovinene; o alta a fost strămutată abia deunăzi din Bistriţa Ardealului, unde a fost înlocuită cu o mare clădire de cărămidă. Sate mari şi bogate, cum e Vama Cîmpulungului bucovinean, n-au altfel de locuri pentru închinare.

Cînd asemenea biserici nu se iau după zidiri mai noi pe care le imită destul de bine, ele nu sînt altceva decît o împrejmuire lunguiaţă de scînduri, avînd un mare acoperămînt ţuguiat şi cîteva ferestre pe laturi; turnul lipseşte sau e de tot mic, răsărind abia din spinarea de şindrilă a bisericuţei; totdeauna clopotele sînt atîrnate într-un turn de lemn deosebit.

Pe cînd noi nu ştiam încă decît să tăiem şi să potrivim lemnele, străinii au făcut în ţările noastre zidiri de cărămidă.

Amintirea lor nu e legată însă de nici un fel de urme. Din mănăstirea înălțată pe la 1200 de cavalerii teutoni coborîți din Ardeal la Cîmpulungul Muscelului, mănăstire închinată Maicii Domnului, nu s-a păstrat decît numele de Cloașter (german *Kloster* = mănăstire), care se dă încă unui loc din acest oraș de munte. Nici un colț de ruine nu mai arată unde a stat cetatea de pe Milcov, Milcovul, în care a fost așezat de unguri, cîțiva ani mai tîrziu, un episcop catolic pentru părțile dunărene. Cetatea Neamțului nu-și trage obîrșia de la teutoni, cari, descălecînd și aici, ar mai fi clădit un „cloașter": numele ei stă în legătură cu al rîului din apropiere, și cele dintîi ziduri de apărare n-au fost ridicate aici înainte de anii 1360—70, cînd s-a întemeiat principatul moldovenesc.

II

Clădirile noastre cele mai vechi apar întîi în Țara Românească sau Muntenia. Aceasta pentru că aici s-a prefăcut întîi vechiul voievodat smerit în domnia nouă, luptătoare și cuceritoare. Apoi pentru că „munteni" lui Basarab-Vodă și ai urmașilor săi aveau în preajma lor chiar o civilizație însemnată, de la care puteau lua îndemnuri și îndreptări: civilizația aceea a slavilor de la Dunăre, crescută din bătrînul trunchi bizantin. Bizantinii zidiseră însă foarte mult, după pilda romanilor de odinioară, și sîrbo-bulgarii au îmbogățit și ei moștenirea artei bizantine.

Dar înainte de a se aduce meșteri de peste apa cea mare de la miazăzi, fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru Voievod, căruia ai săi îi ziceau îndeobște Nicoară-Vodă, a făcut, prin anii 1360, o biserică în cetățuia de la Argeș, zidind-o chiar o dată cu această cetățuie. Turnul cel mare din față, cu trei rînduri străbătute de trei ferestre, făcea parte în adevăr din cingătoarea zidurilor; de dînsul e alipită o bisericuță de cărămidă, destul de lungă, dar foarte îngustă, luminată prin turnul acela strivitor de mare pentru dînsa. Lumea intra și pe o ușiță din dreapta. Zidirea se rotunjea numai la altar, care se înfățișa însă, pe din afară, cu muchile unui hexagon. Boltirile stranelor în dreapta și în stînga lipseau. Așa cum era, ea răspundea însă scopului ce se urmărise: îngroparea domnilor și facerea de rugăciuni înaintea familiei și curții domnești.

Fără îndoială că meșterii au fost sași din Ardeal, cari se puteau găsi chiar dincoace, la Cîmpulungul locuit în mare parte de dînșii.

Alți lucrători au fost întrebuințați pentru a face, peste cîțiva ani, sub același domn și cei doi dintîi urmași ai săi, o biserică a mitropolitului ce fusese așezat de puțină vreme numai, în această țară nouă. Aici se întîlnesc, în adevăr, pentru întîiași dată la noi, însușirile greoaie ale arhitecturii bizantine.

Clădirea e împărțită în trei: un pronaos, unde stau femeile, un naos pentru bărbați, cari se așează în strana boltită la dreapta și la stînga, și un altar pentru partea de taină a slujbei. Astfel planul e al unei cruci, avînd în pronaos cotorul lung, în altar vîrful rotunjit, în strană, ramurile. Tot după datina bizantină curată, naosul sau nava, „corabia" sau biserica propriu-zisă, e împărțită în trei prin două rînduri de stîlpi, cari o iau în lung; fiecare din rotunjituri, din abside are un acoperiș în formă de fes, o cupolă, și deasupra se ridică o cupolă mai mare, ce se vede de departe, cu multele ferestruici, care se deschid în mijlocul unor firide. E o zidire destul de încurcată și care apasă.

Nicolae Alexandru-Vodă e îngropat la Cîmpulung, unde pînă atunci ortodocșii n-aveau decît un lăcaș de lemn în fața vechii și trainicei mănăstiri a catolicilor. Și aici se întîlnește marele turn de cetate, cu trei rînduri de firide sau ocnițe înșirate, dar biserica de la început s-a dărîmat și a fost înlocuită sub Matei Basarab de o alta, care și ea are astăzi o înfățișare nouă, datînd de la prefacerea ei deplină, după anul 1821. Ctitoria lui Nicolae Alexandru trebuie să fi fost în altă parte, legată de-a dreptul cu turnul cel mare, prin care se intra în cetate. Despre felul cum a fost alcătuită nu se mai poate spune însă, firește, nimic.

Tot așa necunoscută va rămîne cea dintîi biserică domnească făcută în noua reședință din șes, a Bucureștilor, pe deal deasupra apei, acolo unde se vede acum prinosul de evlavie a lui Mihai Viteazul biruitor.

III

Sub Vladislav sau Laicu, fiul și urmașul lui Nicolae Alexandru, sosi dincoace de Dunăre — pentru a propovădui călugăria cea bună și harnică, a închinătorilor neobosiți,

a caligrafilor, miniaturiștilor, legătorilor de cărți, zugravilor— călugărul Nicodim din Serbia, fiu al unui grec macedonean și al unei sîrboaice și care a căpătat învățătura lui la Atos. Dar aici, pe Sfîntul Munte cel nou, icoană a Sinaiului biblic, înfloreau, cruțate de războaiele lăuntrice ale Bizanțului și de raitele prădalnice turcești, o sumă de mănăstiri, în care călugării plini de rîvnă adăpostiseră cultura bizantină — religioasă înainte de toate. În toate se pricepea cîte un călugăr atonit, și Nicodim a venit de acolo cu o pricepere foarte întinsă și cu rîvna ce trebuia pentru a o face roditoare.

Astfel, el putu să dea românilor cele dintîi mănăstiri de cărturari, pe care le așează în părțile Oltului, sub scutul unguresc, adaos pe lîngă al domnilor noștri, căci banii olteni cîrmuiau în numele regelui vecin. Aceste mănăstiri sînt: Vodița și Tismana. De arhitectura lor vine vorba acum.

Vodița, ceva mai mare decît Sîn-Nicoară, era așezată chiar lîngă malul Dunării, și ruinele ei se văd în cuprinsul comunei Vîrciorova, sub un deal înalt în fața munților sîrbești. Găsindu-se în preajma turcilor, cari au venit mai tîrziu pe aici, ea a fost distrusă. Nici nu era greu, căci materialul de bolovani era de tot inferior. Cărămida era întrebuințată numai la bolți și pentru podoabe, așa cum, în timpuri mai noi, se întrebuința piatra la clădirile de cărămidă. Vodița avea un pronaos, un naos și un altar, și înfățișa deplin forma crucii. Trebuie să fi avut la mijloc un turn, din care n-a mai rămas nici o urmă.

Tismana a fost prefăcută o dată sub Radu Paisie, la peste un veac și jumătate după întemeiere, apoi în veacul al XVIII-lea ea a suferit o a doua prefacere; și liniile acestea au fost în sfîrșit stricate de o reparație din vremea lui Știrbei-Vodă, îndeplinită în chipul cel mai sălbatic de niște meșteri nemți. Înainte de 1855 chiar, ea era deformată prin înnădirea la dreapta a unei veșmîntării fără nici un rost. Dar se pare că încă de la început ea se împărțea în trei trupuri de zidire pătrate, avînd fiecare cîte o cupolă așezată pe pereți într-un chip foarte complicat: un pronaos mai larg, un naos ceva mai strîns și un îngust altar. Însă faptul că mormîntul Sf. Nicodim se arată afară din biserică, la dreapta, ar dovedi o prefacere foarte însemnată a clădirii celei vechi.

După mîntuirea Tismanei și alți domni au zidit, căutînd să întreacă fiecare tot mai mult pe înaintașii săi. Mircea-Vodă a dat țării sale două mănăstiri ale Oltului, una pe

malul vîlcean, alta pe plaiurile Argeşului: Cozia din codrii de nuci, şi Cotmeana sau Codmeana.

Cozia trăieşte şi pînă astăzi, cuprinzînd în ea o piatră cu slovele rase de umbletul credincioşilor, sub care se crede că-şi are odihna bătrînul ctitor mort în 1418. Nimic însă nu mai aminteşte vechiul lăcaş din acele timpuri de întemeiere a ţării. Poate că şi aici Radu Paisie, apoi egumenul de sub Mihnea Turcitul, înainte de 1600, au dres ceea ce ameninţa să cadă; oricum, ceea ce se vede astăzi vine numai din timpul lui Constantin-Vodă Brîncoveanu, care a fost pentru Cozia un înnoitor din temelie. Biserica de astăzi face parte deci din altă dezvoltare arhitectonică. Şi încă mai mult Cotmeana, cu totul prefăcută.

Dintre domnii veacului al XV-lea pînă la Radu cel Mare (1496), Vlad Ţepeş a făcut Snagovul, unde i se arată mormîntul. Înfăţişarea de astăzi a bisericii, cu hramul Vovidenia sau Naşterea Maicii Domnului, e însă a celor de pe la sfîrşitul veacului al XVI-lea, cînd va fi înnoit-o mitropolitul lui Mihnea Turcitul, Serafim, care a făcut la 1588 şi bisericuţa Bunei-Vestiri în acelaşi cuprins de ziduri mănăstireşti.

Tînganul lui Radu cel Frumos e astăzi o biserică de sat, cu totul nouă. Iar Glavaciocul, al lui Vlad Călugărul, tatăl lui Radu cel Mare, a suferit o reparaţie din temelii, din partea lui Constantin Brîncoveanu.

S-a atribuit o foarte mare vechime bisericii Sf. Dumitru din Craiova, astăzi pompos, risipitor şi neînţelegător reparată. Dar ea nu poate fi mai veche decît însemnătatea Craiovei. Aceasta vine însă de la neamul boierilor Craioveşti, boierii stăpîni ai viitorului oraş, care se ridică abia pe la 1490.

Înainte de zisa reparaţie, biserica, foarte mare, avea o „navă" împărţită în trei, trei turnuri puternice, o prelungire pe laturi a pronaosului, care se întîmpină şi la Tismana, o podoabă de ocniţe sau firide, şi contraforturi. Acestea vin însă de-a dreptul din Moldova şi înrîurirea arhitecturii moldoveneşti asupra celei muntene se simte abia, cum se va arăta mai departe, în vremea lui Petru Rareş (1527—1546). Şi împodobirea cu două rînduri de firide vine de la moldoveni şi ajută deci la statornicirea unei date relativ noi pentru acest monument, pe care unii voiau să-l urce pînă în timpurile

așa-zișilor „împărați româno-bulgari", cari nici ei n-au existat niciodată.

Pînă la data de 1496 nu fusese deci în Țara Românească dezvoltarea firească a unui stil arhitectonic propriu, care să-și găsească forma definitivă în anumite clădiri, și frumoase și trainice. Sînt mai mult încercări de obîrșie deosebită și uneori amestecată, iar, pe lîngă aceasta, făcute cu un material așa de ieftin și de slab, azvîrlit cu atîta pripă, încît abia dacă o clădire putea să întreacă suta de ani. După acest termen, unele s-au dres, însă în așa chip, încît nu mai seamănă cu ce fuseseră la început, iar altele, uitate, au căzut pe încetul în ruină.

Cu totul altfel, și ca material, și ca plan, și ca potrivire cu împrejurările țării, și ca originalitate și desăvîrșire, se înfățișează clădirile moldovenești, care ele cele dintîi ne-au asigurat un loc în istoria artei bizantine tîrzii.

IV

Dintr-un act ce s-a păstrat din fericire, se știe că Alexandru cel Bun, suit la 1399—1400 pe tronul moldovenesc, chemase la dînsul meșteri de biserici din Polonia, care era pentru Moldova, în ceea ce privește meșteșugurile, ce era pentru Țara Românească malul drept al Dunării.

Înainte de dînsul, se poate bănui că Petru Mușat a zidit biserica din cetatea Siretului, una din capitalele sale și locul unde stătea de obicei mama voievodului, Doamna Marghita sau Mușata. Tot atunci, Marghita însăși clădi în această stăpînire a sa biserica Sfîntului Ioan Botezătorul, pe care o încredințează călugărilor dominicani. Mai era aici și o altă biserică a catolicilor, biserica Maicii Domnului, în care slujeau franciscani, înconjurînd persoana episcopului, așezat la 1370, al Siretului.

Nimic n-a mai rămas astăzi din tustrele aceste lăcașuri. Sus pe deal e Sfînta Troiță, biserică pătrată, mică, avînd naos și pronaos, și care a trecut desigur prin mai mult decît o reparație. Biserica actuală a Sf. Ioan, de jos, din piață, poartă caracterele sigure ale arhitecturii muntene de prin anii 1660, și ea are proporții necunoscute în vremea veche. Se poate ca ea să se fi înălțat însă pe locul vechii mănăstiri dominicane. În sfîrșit, siretenii din zilele noastre asigură că episcopia catolică se găsea pe locul unde e acum școala de fete a statului.

Petru Mușat a mai făcut și mănăstirea Neamțului, unde trebuie să-și fi găsit și locul de îngropare. Dar nici aicea nu sîntem mai fericiți: biserica mănăstirii s-a înnoit din temelie, peste trecere de aproape un veac, de Ștefan cel Mare.

Roman-Vodă, fratele lui Petru, a întemeiat orașul care-i poartă numele. Aici a făcut cetate și deci biserică, unde a fost îngropată maică-sa, Anastasia. Poate că locul ei trebuie căutat la Smeredova, unde se mai vedeau, pînă în vremuri noi, ruine.

În sfîrșit, Ștefan, al treilea frate, n-a putut petrece în Hîrlău fără să-și aibă lîngă curți și un lăcaș de închinare. El a fost înlocuit însă cu zidirea, din 1496, a lui Ștefan cel Mare.

Alexandru a lăsat din parte-i două clădiri, una catolică, alta ortodoxă, amîndouă în ruine: biserica de la Baia și mănăstirea Moldoviței, pe rîul cu același nume, sub dealuri.

E greu să se spună care a putut fi planul măreței zidiri, care se dislocă pe zi ce merge mai mult în livada de copaci bătrîni a casei boierești [1], pustie astăzi, din Baia. Ceea ce se poate cunoaște și prețui sînt proporțiile mari, materialul, foarte ales, din cărămidă bună, tare ca piatra, și podoabele gotice, din piatră lucrată: se mai văd consolele, pe care se rezemau arcele bolților.

Din ruinele Moldoviței celei vechi, luată de un șuvoi al munților, se înțelege întîi păcătoșenia materialului, care nu e mai bun decît cel de la Vodița: bolovani de rîu trîntiți în ciment. Se vede apoi împărțirea în pronaos, naos și altar. Cele trei încăperi se urmau fără a face abside la strane. Dar era un turn. Dacă la Vodița s-a putut vorbi acum zece ani de urme ale zugrăvelii, dungi de alb și roșu — la Moldovița, cu toate că s-au luat bucăți de zid pentru muzeul din Cernăuți, se deosebesc pe pereți și deasupra unei uși chipuri întregi de sfinți. Mai multe culori au fost întrebuințate de zugrav, dar în loc de aur s-a pus galbenul ieftin.

Alexandru cel Bun e acela care, întemeind țara sa și în această privință, a strămutat la Suceava, din Cetatea Albă, o dată cu moaștele Sf. Ioan și episcopia de acolo, din care făcu Mitropolia Moldovei. Biserica mitropolitană o clădi el în satul Mirăuți din fața cetății, unde iarăși era din vechi o

[1] Astăzi Baia e în stăpînirea dlui Al. Cantacuzino-Pătrașcu, de la iubirea căruia pentru țara sa atîrnă păstrarea monumentului.

bisericuță. Dar lăcașul Mirăuților a fost făcut mult mai mare, potrivit cu scopul pentru care era pregătit. Desigur însă că astăzi — trecînd asupra reparației austriace, destul de proastă — avem o zidire de-a lui Ștefan cel Mare, și nicidecît lăcașul de la început.

Tot el a făcut, în sfîrșit, Bistrița, din a cărei clădire veche n-a rămas nimic în prefacerea frumoasă a lui Alexandru Lăpușneanu.

Sub urmașii lui Alexandru se pomenește deseori mănăstirea, bine înzestrată cu moșii, a Pobratei, Sf. Nicolae din Poiană. Ea fusese făcută într-o pădure din valea Siretului, la sudul județului Suceava de astăzi. Pobrata cea veche a avut însă soarta vechii Moldovițe. Nu i-am văzut ruinele, care se zice că s-ar fi aflînd încă într-o rîpă.

Cu aceasta, am ajuns la Ștefan cel Mare.

V

El n-a clădit nimic în cei dintîi ani nesiguri ai domniei lui. Nimic nu dovedește că biserica din mănăstirea Pîngăraților, biserică fără inscripție, ar fi din 1461. E sigur deci că pînă la începerea lucrărilor de la Putna, în 1466, el nu începuse împodobirea țării cu lăcașuri, care-i sprijină gloria tot așa de mult ca și amintirea biruințelor ce a cîștigat în războaie drepte.

Cei mai mulți dintre acei ce au văzut strălucitoarea biserică mănăstirească a Putnei, cu totul restaurată prin îngrijirea dlui Romstorfer, vor fi socotit că au înainte chiar clădirea venerabilă a lui Ștefan cel Mare, curățată numai de urmele vechimii, care unuia și altuia îi par urîte. De fapt însă, nu e așa. Pridvorul cel larg, cu trei ferestre gotice înflorite în frunte, e de la Petru Rareș abia; turnulețul cu două caturi a fost înnădit în veacul al XVII-lea; tot atunci, sub Gheorghe Ștefan, sub Eustratie Dabija, ale căror nume, ca „înnoitori", se pomenesc, în slove săpate, pe ușa ce duce de la pridvor în pronaos, s-au săpat horbotele de piatră, pecetluite cu bouri, care urmăresc unele din liniile bolților, precum și cadrele în arce sfărîmate, de o sculptură frumoasă în stilul Renașterii, care înconjură bolțile mormintelor. Colacul, brîul sau ciubucul împletit, care încinge biserica pe din afară e și el nou și vine de la munteni. Numai zidurile vechi vor fi rămas în ființă, păstrîndu-se astfel proporțiile.

Cine vrea să aibă înaintea ochilor *cea dintîi* Putnă, să-și închipuie o zidire trainică, dar nu trufașă, armonioasă, dar

nu împodobită, gospodărească, într-un cuvînt, pe care o alcătuiesc pronaosul, naosul și altarul. Forma e cea bizantină: a crucii; deci două boltiri în afară la strane și una la altar. Materialul e cărămidă tare, foarte tare și deasă, arsă din lut de la Baia. Podoabele sînt de piatră; dintr-o piatră care nu e niciodată poroasă s-au cioplit cadrele ferestrelor: ele sînt formate din linii drepte, care se taie în colțuri, unele din cele de pe laturi se apleacă puțin sus, rotunjindu-se, apropiindu-se unele de altele și sprijinind astfel, de amîndouă părțile, o linie superioară care e mai îngustă decît cea de jos. În același fel sînt făcute ușile. Tocmai așa lucrau în Ardeal meșterii de artă gotică, precum se vede aceasta aievea în podoabele de piatră ale bisericii de la Feleac lîngă Cluj, zidită sub regele Matiaș Corvinul. Pe morminte apasă pietre care au în mijloc foi de acant sau alte desene decorative ascuțite, severe, iar de jur împrejur o scrisoare slavonă, în care mersul slovelor e gotic, iar unirea lor arată o înaltă pricepere pentru arta decorativă. Pentru cele mai mărețe dintre morminte, s-a adus de departe marmură albă, răsăriteană, foarte scumpă. De piatră mai e partea dinspre temelie, cadrul de sus, sub acoperămînt, și legături în lung, între ele.

Pe din afară se văd rîndurile cărămizii, mai trainice și mai frumoase decît orice tencuială văruită ori zugrăvită. Anumite rînduri în lung sau în lat sînt smălțuite: verde, galben, mai ales. Alternarea cărămizii roșii cu cea smălțuită se face uneori în coboriri oblice. În sfîrșit, sus de tot firidele poartă la atingerea arcelor lor discuri de smalț, verzi, galbene, castanii chiar, care înfățișează chipuri de dobitoace fantastice, de bouri cu steaua în frunte, de cai întraripați, cu cunună. Sînt puse cîte trei sau cîte una la fiecare colț, după anume reguli de potrivire a culorii. Alte discuri înconjură toată clădirea în acele părți superioare. Ba ele se urcă, pentru a face o ultimă cunună, pînă și în vîrful turnulețului.

Bolta turnului e lăudată de oamenii de meșteșug, pentru felul cum ea se alcătuiește printr-o urmare de pătrate tot mai înguste. Acoperămîntul nu e unul singur, ci fiecare parte din boltă are unul deosebit. Toate se mîntuie cu spinări ascuțite. Din mijlocul lor răsare turnul într-o mișcare gingașă, care face să se uite micimea lui. Șindrile aduse din Ardeal, îndată înnegrite de ploi, acoperă totul, ca penele negre ale unei păsări de pradă.

Clopotele foarte frumoase, cu marginile late și fundul îngust, ca la o floare, încinse cu slove de același fel ornat ca pe piatra mormîntelor, sînt prinse într-un turn de aproape, făcut din aceleași materiale și cu aceleași podoabe, solid înfipt pe contraforturi.

Un zid simplu, cu metereze la colțuri, apără în sfîrșit mănăstirea. El cuprinde și chilii, case egumenești, case pentru domn și curtea lui. Cetatea Hotinului, așa de bine păstrată, ne lămurește asupra felului cum se zideau clădirile acestea profane și militărești. Piatră, cărămizi roșii, puse ca podoabe, în deosebite potriviri liniare, fac pereții. Meterezele sînt rotunde, pătrunse de ferestre dese, sus. Casele au ferestre ca și ale bisericilor și cîte o ușă împodobită tocmai în același chip: la Hotin, acolo, se vede una în care nu se mai mîntuie arcele care se taie pentru a-i face cadrul.

Astfel, unind elemente răsăritene cu elemente apusene, datini ale grecilor cu ale sașilor și polonilor, bizantinismul cu arta gotică, și potrivind acest amestec și după canoanele ideale ale frumuseții și după nevoile reale ale climei și naturii țării noastre, a priveghiat Ștefan cel Mare la crearea artei moldovenești.

Acest fel de a zidi se vede de acum înainte în toate bisericile epocii lui Ștefan, și la Sf. Gheorghe din Baia, căreia-i lipsește numai acoperișul, dar pe care o amenință o reparație, și la Sf. Ioan din Piatra, cea mai bine păstrată din toate bisericile acestui timp, așa de bine păstrată, încît nici discurile cele luminoase nu s-au clintit din locurile lor, și la Rădăuți, în Bucovina, nu departe de reședința veche a Rădăuțiului — aici discurile strălucesc sus în vîrful turnului —, și la Pătrăuți, lăcaș și mai mic, ca pentru un sat, și la marea clădire a Voronețului, ridicată în amintirea pustnicului „Daniil sihastrul", care e îngropat înăuntru, și la Sf. Gheorghe din Hîrlău, la Sf. Nicolae din Iași, astăzi păstrat printr-o reparație mai ciudată decît multe altele și, în multe privințe, și la Păpăuții din Botoșani, unde, ca și la Piatra, avem clopotnița, și la celălalt Sf. Nicolae, din Dorohoi, și la Volovăț, unde ar fi fost odată biserica de lemn a lui Bogdan-Vodă cel dintîi, strămoșul și întemeietorul, și la Reuseni — aceste două, biserici fără turn, și cea din urmă, iarăși într-o stare neașteptat de bună —, și la Scînteia unde ctitoria lui Ștefan se arată și prin felul cum sînt lucrate ușile — și în altele pe

care nu le-am văzut sau în care amestecul lucrurilor noi covîrșește. Tot așa au fost făcute din nou mănăstirea Neamțului și biserica Mirăuților. Aceasta din urmă se deosebește de forma obișnuită prin aceea că i se alipește pe latură un turn al clopotelor cu două rînduri. Același caracter se vede și la biserica Bălinești lor din ținutul Dorohoi, înălțată de vestitul logofăt Tăutu, la începutul veacului al XVI-lea, și la Părhăuții tovarășului de sfat și de lupte al lui Tăutu, boierul Totrușanu, care a clădit ceva mai tîrziu frumoasa lui biserică de sat. Dimpotrivă, ctitoria de la Dolhești (ținutul Suceava) a lui Șendrea, cumnatul lui Ștefan, are tipul cel mai sărac din această vreme. Și biserica din Arbore a lui Arbore Hatmanul, cu bolta-i de mormînt încheiată printr-o mare floare gotică, poate fi adusă în legătură cu acestea.

Un timp, nu se mai fac biserici mari în Moldova. E domnia lui Bogdan, fiul, a lui Ștefăniță, nepotul de fiu al lui Ștefan. Un nou avînt spre clădirea de măreție biserici se simte însă sub domnia lui Petru Rareș. Clădește el, clădește soția lui, fata de Despot sîrbesc, Elena, clădesc dacă nu fiii, amîndoi niște ticăloși, măcar ginerele, acel ucigaș plin de evlavie care a fost Alexandru Lăpușneanu. Iar după dînsul urmează o vădită slăbire în acest curent artistic, timp de vreo douăzeci, treizeci de ani.

De la Petru-Vodă avem Pobrata, unde a fost îngropat și el și soția sa, Elena, apoi Ștefan Rareș, fiul lor. Deosebirile între tipul vechi și cel care se statornicește acum se văd foarte limpede aici. Avem la început un mare pridvor închis, care era împodobit în față cu patru ferestre de un gotic înflorit. Între pronaos și naos este o cămară în care vin după moarte ctitorii. Fereastra cea nouă se ivește acum, și ea se va întîlni în toate zidirile acestui timp. Intrarea e laterală, printr-o ușă pompoasă. Pompa, luxul se văd și în bogăția mai mare a inscripțiilor. Înrîurirea tot mai mare a goticului se simte și în nervurile de piatră care se urcă închipuind bolta. Dar lipsesc de acum înainte cărămida aparentă, cea smălțuită, brîiele și florile discurilor. În schimb, și înăuntru și afară e un strălucit veșmînt de zugrăveală, pe fond albastru, și culoarea aceasta dulce stăpînește pe toate celelalte. Deasupra ușilor de trecere dintr-o încăpere a bisericii la alta sînt prinse grinzi aurite, vopsite, săpate în liniile acelea frumoase pe care le admiri de obicei în miniaturile manuscriptelor.

Această arhitectură se vede și în Moldovița cea nouă, așa de minunat zugrăvită, și în biserica de la Humor, pe care un boier a închinat-o domnului său Petru-Vodă, punîndu-i și chipul printre ctitori. Ea se vede și la Voroneț, unde Grigore, mitropolitul bătrînului Rareș, a făcut pridvorul, a așternut toată zugrăveala și a atîrnat grinzile aurite. Bisericile Doamnei Elena: Sf. Gheorghe și Ospenia din Botoșani, Învierea din Suceava au suferit prefaceri mari: cele două dintîi mai ales prin alipirea cîte unui turn greoi pe vremea lui Mihai Racoviță, la începutul veacului al XVIII-lea; tustrele și-au pierdut zugrăveala și podoabele.

Alexandru Lăpușneanu are, pe lîngă urîtele lui păcate, merite mari pentru arta românilor. El a ridicat cea mai mare și strălucită mănăstire de pînă atunci, în Moldova ca și în Țara Românească: Slatina, care se află astăzi în județul Suceava, aproape la hotarul dinspre Bucovina. Bistrița lui Alexandru cel Bun, care se dărîmase, a făcut-o din nou, de la¦ pămînt — punînd și aici, ca și la Slatina, o cămară pentru mormintele ctitorilor. În sfîrșit, el e acela care a dres, împodobind-o cu un pridvor, biserica Rădăuților, și poate tot lui i se datorește prelungirea catapetezmei de amîndouă părțile cu aripi de zid și împărțirea în trei a naosului prin două șiruri de stîlpi.

De acum înainte, pînă la Movilești, nu se întîmpină în Moldova decît Galata lui Petru Șchiopul și bisericuța lui Aron-Vodă. Cea dintîi e mare, solidă, cu un pridvor puternic și poartă două turnuri: meșterii răsăriteni au început să se amestece în clădirile noastre.

Încă de mult ei stăpîneau arhitectura munteană, de la un timp numai în concurență cu arhitecții veniți din Moldova.

VI

Radu-Vodă de la 1496 merită să fie numit *cel Mare*, măcar pentru necropola domnească ce a clădit pe *dealul* de peste Ialomița, lîngă Tîrgoviște, și care pentru aceea a și primit numele de mănăstirea Dealului, pe cînd, după viile ce o înconjurau, și o înconjură încă și astăzi, i se mai zicea Sf. Nicolae *din vii*.

Ceea ce a îndemnat pe Radu a fost, pe lîngă netăgăduita lui evlavie, și dorința de a întrece pe marele său vecin, Ștefan

cel Mare, care, el, își gătise de mult mormîntul, la Putna. Dacă Radu n-a înnălțat decît o singură clădire, el n-a cruțat nimic pentru a o face de o desăvîrșită trăinicie și de o înaltă frumusețe. Unde Ștefan pusese cărămidă lipită cu ciment, el a pus piatră tăiată, prinsă cu scoabe de fier; unde acela împodobise cu piatră, el a pus podoabe de cea mai bună și mai curată marmură; unde Ștefan făcuse a se schița cîteva linii gotice, Radu a pus să se sape răbdător minunate horbote de sculptură măiastră; unde se citeau dincolo frumoase cirilice cu ascuțișuri gotice, el a scris pomenirea sa, prin meșteri dalmatini, cari stăteau sub influența venețiană, în cirilice ce sînt înfrumusețate — ca și în cărțile muntene ce se tipăresc atunci, pe cînd Moldova n-avea tipografie — după liniile lungi, rotunde ale majusculelor italiene din epoca Renașterii. Coperișul avu în loc de șindrilă „plumb amestecat cu cositor".

Dealul e o clădire pătrată, o lădiță de piatră și de marmură. De o parte și de alta a ușii, sînt lungile table amintitoare, acoperite cu slove. N-are decît două încăperi: pronaos și naos, cu morminte domnești în toate părțile, dar, semn al nestatorniciei lucrurilor de aici, al ctitorului lipsește. Deasupra puternicului pronaos — ce nu pot ține pereți ca aceștia? — sînt două turnuri împodobite. Un al treilea se reazemă pe bolta din mijlocul naosului. Un asemenea turn era în stare să cuprindă și clopotele, și de aceea aici nu se pomenește o clopotniță deosebită ca în Moldova.

Al treilea urmaș al lui Radu a fost Neagoe, care s-a intitulat Basarab, Basarab al IV-lea. El era tot așa de evlavios ca și Radu, ținea și mai mult decît dînsul la lucrurile frumoase și se născuse din neamul dușman al neamului celuilalt. Îi trebuia și lui un lăcaș de îngropare, și el clădi deci biserica de la Argeș, vestită în toată lumea.

Și în arhitectura noii zidiri de strălucire se vede influența Dealului. Au fost arhitecții răsăriteni, armeni, cum se zice totdeauna? N-aș crede; oricum, nu sînt dovezi, și nici măcar probabilități pentru aceasta. Meșterii veneții aveau cunoștință și de datinile, de podoabele Răsăritului. Desigur că la vreunul din ei sau la vreun dalmatin, înrîurit de noua arhitectură liniară a Renașterii, s'a îndreptat Neagoe, care trimitea deseori la Veneția.

Meșterul a pus un pătrat de zidire înaintea absidelor de la strane și de la altar. Pînă aici nu e nimic neobișnuit:

așa sînt și bisericile moldovenești. Noi sînt podoabele, de modă răsăriteană.

În pronaos, doisprezece stîlpi, după numărul apostolilor, stîlpi de sculptură aleasă, întăresc bolta, care primește greutatea a două turnulețe și a unui al treilea, mai mare, la mijloc, pe cînd al patrulea domnește pe naos. Turnurile sînt măiestru lucrate: ferestrele se deschid pieziș la cele din față și pe toate le tivește o horbotă de marmură. Pereții, din partea lor, sînt împărțiți în două printr-un ciubuc, care e și acel ce mărginește ușa de intrare. Sus, în tinde, sînt discuri de sculptură în locul discurilor de smalț ale lui Ștefan. Jos se înșiră plăci pătrate, iarăși de arabescuri, în care se deschid ferestrele. Pe patru stîlpi frumoși se reazemă, înaintea bisericii, jos, lîngă trepte, un coperiș cu streașina de zimți. Acesta ar fi ca un pridvoraș rupt din biserica din care ar trebui să facă parte.

Ce a fost trecător, unic, și ce a rămas din această biserică?

Neagoe începuse a clădi și Mitropolia cea nouă din Tîrgoviște, care era de puțin timp și scaunul mitropolitului. Clădirea aceasta a fost mîntuită abia sub Radu Paisie, dar după planurile ctitorului celui dintîi. Se știe că în timpurile noastre arhitectul francez Lecomte de Noüy, în serviciul statului român, a dat jos clădirea întreagă, în locul căreia a făcut, în chip arbitrar, o alta. Cea veche se vede însă într-o schiță a lui Reissenberger, arhitect sas. Materialul pare să fi fost cu mult mai prejos decît cel de la Dealu și din Argeș, și podoabele n-au apucat a se face în aceeași măsură și cu aceeași îngrijire ca în cel din urmă din aceste lăcașuri, din cauza morții lui Neagoe. Dar proporțiile sînt foarte mari și liniile armonioase. Pe un pătrat de zidărie ca la Dealu se înalță șase turnuri mici și la mijloc unul mai mare și mai puternic; mai de demult ar fi fost chiar douăsprezece turnuri și turnulețe. Reparația de după prada turcească din 1595, cea din vremea lui Matei Basarab și, în sfîrșit, aceea care a fost orînduită de Constantin Brîncoveanu n-au schimbat esențial cea dintîi înfățișare a măreței biserici. Era aici un pridvor închis, un pronaos și un naos, și, ca și la Mitropolia din Argeș, biserica era împărțită în trei printr-o îndoită linie de stîlpi. Cea din urmă din zidirile acestei epoci de avînt în artă întrecea deci pe toate celelalte în ce privește scheletul însuși, dacă nu și în privința podoabelor, al căror timp, cum văzurăm, n-a venit niciodată.

VII

Radu Paisie ţinea poate pe fiica lui Neagoe: înainte de dînsul însă, Petru Rareş îşi măritase o fată cu unul din domnii munteni, ai vremii sale. Venise vremea ca, şi în învăţături şi meşteşuguri, Ţara Românească să urmeze pe moldoveni.

În adevăr, ceva din arhitectura acestora pătrunde la munteni prin aceşti ani 1530.

Cine intră în Tismana, făcută din nou de Radu Paisie, fără ca el să fi primit lucrări de la înaintaşii săi, are impresia că ar fi într-o biserică moldovenească a lui Rareş. Şi Tismana e înaltă, îngustă, cu oarecare elemente gotice, cu o zugrăveală desăvîrşită, făcută după canoane a căror întrebuinţare se vede acum întîia oară dincolo de Milcov. Şi mai lămurită e imitaţia la paraclisul Coziei, datorit tot lui Radu. Această clădire subţiratică, în toate apuseană, e înălţată după chipul Moldoviţei şi are la început, ca şi această operă a lui Petru Rareş, cum s-a spus, un mare pridvor deschis, care se sprijină pe stîlpi, pridvor care vine şi el desigur de la clopotniţe alipite, precum se vede una la Mirăuţi. E apoi acelaşi fel de împodobire ca în Moldova: firidele aşezate în mai multe şiruri. Iarăşi găsim un singur turn, foarte gingaş. Chiar şi materialul se dovedeşte a fi cel ce era îndătinat mai de mult în această ţară: cărămizi puse în lung şi în lat, formînd astfel figuri, în mijlocul feţelor sure de ciment şi de piatră, se întîmpină aici ca şi în zidurile Hotinului, reparat poate în acest chip sub Petru Rareş. Dar sub acoperămînt se vede un brîu de unghiuri roşii, făcute din cărămizi aşezate aşa încît unul singur din colţuri să iasă la iveală: e de acum înainte un motiv de decoraţie foarte obişnuit în bisericile muntene.

E păcat că o altă ctitorie a lui Radu Paisie, Mislea, s-a dărîmat după un foc, izbucnit acum cîţiva ani, căci şi ea ne-ar fi putut vorbi despre stilul de clădire *moldovenesc* al acestui harnic întemeietor de lăcaşuri sfinte.

Urmaşul lui Radu a fost Mircea Ciobanul. El a clădit pe celălalt ţărm al Dîmboviţei, în faţa vechii cetăţi din satul Bucureştilor, o biserică domnească. Ea se păstrează şi astăzi: Curtea Veche din piaţa Sf. Anton. La începutul veacului al XVIII-lea, ea a suferit, de la Ştefan-Vodă Cantacuzino, o reparaţie, care n-a atins decît uşa şi zugrăveala. În ceea ce priveşte pe cea dintîi, florile mai alese, aşa cum se văd la Tismana, pe cadrul intrării, au fost înlocuite cu podoaba

de săpături răsăritene, mai bogate şi mai încărcate. Pridvorul de astăzi e nou, şi o nouă prefacere radicală s-a adus întregii zidiri sub Ştirbei-Vodă, prin anii 1850. Şi astăzi însă, înălţimea bisericii înguste, împărţirea în două încăperi, turnul mic arată că şi aici s-a primit forma de la paraclisul Coziei.

Cu acestea tipul bisericii muntene era fixat. Pridvor deschis, naos şi pronaos, altarul, în sfîrşit, — sînt încăperile. E un singur turn deasupa naosului. Firidele în două caturi alcătuiesc podoaba pe din afară; sub streaşină aleargă zimţii roşii. Cărămizi aparente înfloresc pereţii exteriori, unde nu s-a făcut niciodată zugrăveală. De la Argeş s-a luat un singur element, ciubucul, care poate fi simplu, îndoit, întreit, liber sau tivit cu zimţi. Aşa se înfăţişează Bucovăţul cel vechi de lîngă Jiu, zidire foarte bine păstrată. Snagovul, curăţit astăzi de ponosul tencuielilor, nu se arată altfel. Bucureştenii pot vedea aceleaşi linii la Mihai-Vodă, în deal, unde reparaţia unui egumen grec, la începutul veacului al XVIII-lea, n-a adus decît uşori noi, de piatră săpată, la uşa de intrare. Tot aşa va fi fost şi Radu-Vodă, înainte de a o înnoi Radu Mihnea, deci atunci cînd era numai ctitoria lui Alexandru-Vodă, bunicul acestui domn; astăzi avem o zidire cu totul stricată de o prefacere modernă. Tutana din Argeş, făcută cu cheltuiala lui Mihnea, tatăl lui Radu-Vodă, va fi avînd aceleaşi legături de linii.

Şi aici deci, arhitectura de cărămidă şi ciment, arhitectura firidelor simple şi a turnuleţelor unice învinsese pe de o parte lemnul sărac; iar pe de alta marmura aurită şi vopsită cu albastrul azurului. Ea era mai potrivită şi cu clima noastră şi cu nevoile noastre.

VIII

Într-o ţară şi în cealaltă, veacul al XVII-lea n-a înnoit în privinţa podoabelor.

În Moldova, întîiul printre monumentele noi e Sucevita (Bucovina). O acoperă încă strălucitul veşmînt al zugrăvelii exterioare. Intrarea e laterală, şi un pridvor cu stîlpi, ca la Mitropolia din Tîrgovişte, a fost alipit pentru ca s-o apere. Se văd contraforturi şi ferestre înguste, de jur împrejur. Turnul e mic, subţiratic. Într-un cuvînt, afară de acel adaos al pridvorului, o biserică a lui Rareş.

Sucevita fusese începută încă de mult, cînd domnea Petru Şchiopul, dar ctitorii, Movileştii, n-au mîntuit-o decît

atunci cînd unul din ei, Ieremia, era domn, deci în cei dintîi ani cari deschideau veacul nou. Cu cîțiva ani mai încoace s-a sfințit altă biserică de mănăstire bucovineană, Dragomirna. Aici însă decorația cea nouă apare, podidește din toate părțile. Toate ușile, toate ferestrele, întreg turnul, toate liniile bolților gotice sînt numai trandafiraşi şi floricele. Biserica e acoperită de un giulgiu de sculptură minunată.

Ctitorul a fost aici un meșter caligraf și zugrav, mitropolitul moldovean Anastasie Crimca. El a păstorit și sub Ștefan Tomșa al II-lea, și acest domn, împovărat de păcatele bătrînului Lăpușnean, a voit să-și aibă, la rîndul său, un măreț loc de îngropare. El a ridicat Solca, pe malul unui rîuleț ce se varsă în apa Sucevei, dar n-a domnit de ajuns ca s-o mîntuie, și legătura Solcăi cu Dragomirna e cam aceea care era între biserica Argeșului și Mitropolia tîrgovișteană.

Radu Mihnea, domn și în Moldova, repară numai biserica din Hîrlău. Ginerele său, Miron Barnovschi, dă la Toporăuți o imitație a bisericilor lui Ștefan, pentru adăpostul oaselor părintelui său. Biserica Barnovschi din Iași, închinată de același domn, a fost cu totul schimbată și nu ne poate sluji la nimic.

Lui Vasile Lupu, care-și începe domnia la 1634, i se datoresc bisericile ieșene Trei Ierarhi, sau Sfinții Voievozi, și Golia, dintre care aceasta din urmă a fost făcută pe temelia altei zidiri, de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, a boierului Golea. Golia a fost schimonosită de egumenii greci, și astăzi se veșnicește asupra ei o reparație dintre acelea la care și schelele ajung să putrezească. Trei Ierarhi a ieșit iarăși la iveală, dar nu fără să se plece ideilor artistice ale omului care la noi e dictatorul fără nici un fel de răspundere, și față de nimeni, al tuturor restaurărilor, d. Lecomte de Noüy.

Din partea dlui Lecomte s-au exprimat părerile cele mai exagerate cu privire la această biserică, în care d-sa descoperea elemente răsăritene de tot soiul și gotice, acestea din urmă împrumutate chiar de la „monumentele școlii renane“ (de la Rin).

De fapt, avem o clădire în stilul moldovenesc tipic; materialul fiind însă mai bun decît oriunde — numai piatră tare și marmură —, biserica a putut primi două turnuri, în loc de unul. În săpături se întîlnește ca și la Dragomirna ciubucul muntean de încingere, florile, cu care se deprinsese

lumea şi mai dinainte, la uşi şi la ferestre, în locul vechilor cadre gotice de linii drepte sau de arce frînte. Şi zimţii obişnuiţi în clădirile muntene se întîmpină la monumentul în care Vasile-Vodă a voit să strîngă cu orice cheltuială — ca odinioară Neagoe la Argeş — tot ce se ştia şi se putea mai frumos în arhitectura timpului său. Nu s-au uitat firidele, care s-au croit însă aici poligonale, nici discurile de smalţ verde, care, înviate din vremea lui Ştefan cel Mare, au acuma forma unor nasturi, nici modestele cadre gotice din acelaşi timp.

Cu o parte din aceste elemente, Vasile a înzestrat şi biserica sa din Tîrgovişte, Stelea, pe locul unei clădiri mai mărunte a tatălui său. Ciubucele, turnurile cele două poligonale, nasturi de smalţ se văd şi aici pînă astăzi.

Urmaşul lui Vasile-Vodă, Gheorghe Ştefan, a încercat să facă un lucru şi mai frumos în biserica mănăstirii sale de la Caşin, în muscelele Bacăului, şi pînă astăzi avem sub ochi podoabele înflorite cu care meşterii săi au fost darnici acolo, dar care nu se pot asemăna nici pe departe cu acele de la Trei Ierarhii înşişi. Caracteristică e şi aici floarea largă, înfoiată, care se aplică pe toate nervurile uşilor, ferestrelor şi bolţilor şi e ca un fel de pecete pentru acest timp.

O găsim şi într-o nouă mănăstire domnească, la Cetăţuia, pe unul din dealurile lutoase din preajma Iaşilor. Aici, Duca-Vodă, fost boier al lui Vasile şi al lui Gheorghe Ştefan, a întins brîie de frumuseţe, a lipit flori, a încadrat în linii întretăiate ferestrele. El a păstrat şi cele două turnuri ale modelului nou.

Mai este, îndată după aceasta, încă un domn al Moldovei ctitor în înţelesul cel mare. Ştefan Petriceicu a făcut lîngă tîrgul Siretului din Bucovina biserica Sînt' Onufrie sau „Mănăstirea". Dar el n-a încercat podoabele mai deloc, şi a dat numai o zidire oarecare. Tot el trebuie să fie apoi acela care a clădit, în cel mai curat stil muntean din acest timp, biserica Sf. Ioan, tot acolo în Siret.

De acum înainte, se mai întîlneşte în Moldova încercarea Cantemireştilor la Miera, foarte sărăcăcioasă. Sub cei dintîi „fanarioţi", Grigore Ghica zideşte Frumoasa, pe un al treilea deal, lîngă al Galatei şi Cetăţuii. Dar acum stilul e luat după cel apusean din Polonia. Cam aşa e şi la Sf. Spiridon din Iaşi, al Racoviţeştilor.

Pe încetul se alcătuiește atunci stilul modern al bisericilor moldovene, adus în bună parte din Polonia. Iată ce-l formează. Stranele nu mai au abside; clopotnița e lipită de biserică, face parte dintr-însa; prin ea se intră ca printr-un pridvor. De la acesta se trece într-un pronaos, care nu e despărțit prin nimic, nici prin stîlpi măcar, de biserică. Podoabele lipsesc. Clădirea e însă cu mult mai încăpătoare și luminoasă. Cititorii din Moldova ai acestor pagini nici nu-și pot închipui altfel biserica.

IX

Cîtva timp însă, arhitectura munteană dă lucrări foarte frumoase, și adică pînă după jumătatea veacului al XVIII-lea.

Matei Basarab, contemporanul lui Vasile Lupu, bogat și el, dar mult mai puțin trufaș și foarte strîngător, a făcut multe biserici, față de cele două singure zidiri ale vecinului și rivalului său. Bucureștenii au avut de la dînsul Sărindarul, care s-a dărîmat făcînd loc unui parc. Pe munte sus, în Oltenia, el a durat Arnota, pentru ca să fie îngropat acolo, lîngă tatăl său. Spre apus, el a fost ctitorul cel nou al Strehaiei, și ea făcută odinioară de Craiovești. Dar a clădit din nou biserica din Cîmpulung.

În Tîrgoviște, a lui e Sf. Constantin, care se dărîmă. Doamna lui, Elina, are ctitorie la Herăștii din Ilfov. Urmașul său, Constantin Basarab, adică mai mult evlavioasa lui Doamnă Balașa a clădit Mitropolia din București, Sf. Vineri din Tîrgoviște, mănăstirea cea nouă a Jitianului și biserica din Dobreni.

În toate aceste clădiri e aceeași formă. Ea nu înnoiește nimic față de stilul, studiat mai sus, de la sfîrșitul veacului al XVI-lea. Este sau nu pridvor, care, cînd este, trebuie să fie deschis. Absidele stranelor pot lipsi. Podoaba e numai din zimți, ciubuce și două rînduri de firide.

Tot așa zidesc Cantacuzinii prin anii 1660, cînd erau boieri: dovadă biserica din Coiani. În același timp face după acest model biserica din Dragoslave, cea din Cerneți Grigoraşcu-Vodă Ghica. Clopotnițele ce s-au păstrat sînt mari și caută să se apropie de turnul mănăstirii cîmpulungene.

X

Unul dintre acești Cantacuzini — a căror mamă era fiica lui Radu-Vodă Șerban —, Șerban Cantacuzino, ajunge

domn la 1678. Mai mîndru decît cei mai mulţi stăpînitori din acest timp, bogat şi puternic, el vrea să-şi facă la Cotroceni, unde se ascunsese de urgia duşmanilor săi, o măreaţă biserică de îngropare. Întrebuinţînd monumentele contemporane, el se îndreptă şi către minunea, de mult uitată, a Argeşului. De acolo-şi luă grupa de stîlpi din pronaos şi aleasa podoabă de flori şi chipuri a uşii de intrare şi a ferestrelor. Dar forma rămîne cea veche: pridvorul uşor, luminos, pe stîlpi foarte frumos săpaţi, şi pereţii urmîndu-se în chip de cruce, zidurile sînt acum uniforme, văruite.

Ceva mai tîrziu, Mihai Spătarul, fratele lui Şerban, făcu drăgălaşa bisericuţă de la Colţea, în care stîlpii pridvorului şi cadrul uşii sînt cel puţin tot aşa de bine săpate ca la Cotroceni.

Dar ultima formă strălucită a stilului muntean, în care se unesc atîtea elemente, o dă Brîncoveanu, care a răspîndit pretutindeni biserici noi şi a ridicat din ţărînă şi praf pe cele vechi, în cursul unei mărinimoase domnii de peste douăzeci şi cinci de ani. El a înnoit la Mitropolia din Tîrgovişte, la Curtea Domnească din acelaşi oraş, clădită dintru început de Petru-Vodă Cercel, fratele lui Mihai Viteazul, la mănăstirile Govora, Bistriţa, Cozia, poate şi la Tismana, la Glavacioc ş.a. El şi doamna lui, Stanca, au fost cei dintîi ctitori la Biserica dintr-o zi, în Bucureşti, la Surpatele, şi mai ales în necropola strălucită a Hurezului oltean, unde n-avură norocul să se odihnească de veci.

Şi Brîncoveanu a privit cu jind spre frumuseţea veche a bisericii din Argeş. La Hurez el a pus, ca şi dincolo, un cerdăcel înaintea pridvorului pe stîlpi. Ocniţele de sus cuprind roate de sculpturi. Brîul care încinge biserica are tot felul de împodobiri. Cei doisprezece stîlpi ai Apostolilor se mai văd în pronaos, ca la Cotroceni, dar două turnuri se urmează în lung. Iar lucrul stîlpilor pe cari se lasă pridvorul, doisprezece la număr, e cu adevărat strălucit. Cozia se apropie de această frumuseţe, din care se găsesc elemente în toate clădirile brîncoveneşti.

Inspiratorul lui Constantin-Vodă poate să fi fost acel călugăr din Ivir, meşter în toate meşteşugurile, zugrav, sculptor, de bună seamă cîntăreţ, turnător, săpător în lemn, tipograf, scriitor, cuvîntător, acel Antim care a înălţat

Mitropolia țării suind treptele jețului arhieresc. După moartea lui Brîncoveanu, s-au mai ridicat sub aceeași supraveghere a lui Antim biserica ce-i poartă numele în București, biserica Sf. Apostoli în aceeași reședință, mănăstirea olteană Dintr-un lemn. La cîte una forma a fost cu totul schimbată (ca la „Antim"), dar ceea ce a rămas la toate e decorația sculptată.

Aceasta va stăpîni de acum în toate zidirile muntene, le va da tot interesul, toată noutatea și frumusețea.

Biserica de la Văcărești a lui Nicolae-Vodă Mavrocordat (mîntuită în 1722), o minune a timpului, impune și astăzi prin stîlpii pridvorului deschis, prin stîlpii paraclisului, ai caselor egumenești, cari se întrec cu cei din Hurez, și-i pot întrece. Aici mai sînt și stîlpii din pronaos, frumoasa pădurice de marmură, cu capitèle corintice. Zidurile sînt destul de tari ca să ție trei turnuri, așezate ca la Argeș, două pe laturi și unul la mijloc.

Pantelimonul lui Grigore Ghica († 1752), altă mănăstire din preajma Bucureștilor, a trecut printr-o reparație temeinică și stă cu mult în urma Văcăreștilor. Iar bisericuța arhiereului de Stauropolis (așa-numita Stavropoleos) din dosul masivului palat al Poștei din București, privită de aproape și în deplină cunoștință a celorlalte monumente de artă munteană, place, dar nu uimește: orice se află într-însa este și aiurea, măcar așa, dacă nu mai bine.

Cu aceasta, viața artei românești în acestălalt principat se încheie. Mai departe nu se mai iscodește nici măcar un stil modern, ca acela din Moldova, ci unii vor imita crucea cu pridvorul pe stîlpi și un singur turn, iar alții vor culege din formele bisericilor grecești. Slăbiciunea materialelor făcu să nu se poată face turnul decît din lemn, pe care-l acoperă urîta tinichea vopsită vînăt. Cutremurul de la 1802, arătînd primejdia ce amenință părțile mai înalte ale clădirilor, ajută din parte-i la această datină, care ar trebui cît mai iute desființată.

Înaintașii noștri, „barbarii", muncind sute de ani și pe acest teren, ne-au lăsat aceste comori. Noi, cari nu mai putem urma o tradiție de artă proprie, trebuie să ne păstrăm măcar moștenirea. Cine ar putea zice că ne facem datoria? Uneori lăsăm să cadă, alteori reparăm, de multe ori însă așa, încît ruinăm și frumusețea clădirii și vistieria țării.

IDEILE CONDUCĂTOARE DIN VIAȚA POPORULUI ROMÂNESC

Popoarele foarte înapoiate sînt ca oamenii cari trăiesc fără conștiință: ele n-au nevoie de o idee care să le îndrepte, să le lumineze și să le ducă la o țintă vrednică, pentru binele lor și pentru binele omenirii. Ca și acei oameni fără noroc sau vrednici de milă, fiindcă nu știu să-și întrebuințeze norocul, ele trăiesc de azi pînă mîine. Nimic nu leagă pe om de vecinii săi decît interesul de hrană sau de petrecere, nimic nu leagă o generație cu altă generație; la stingerea fiecăreia dintre dînsele rămîne numai o moștenire de lucruri, și nu una de amintiri frumoase sau de înălțătoare gînduri. Sufletul comun se naște numai în fața unei primejdii de nimicire, și el nu e atunci altceva decît instinctul firesc de a se păstra pe sine, pe care-l au și dobitoacele, îndeosebi ori în turmă.

Și în unele popoare îmbătrînite, scăzute ca însușiri, apropiate de pieire, se vede de către cugetători, cu o îndreptățită grijă, slăbirea și stingerea ideilor conducătoare. Atunci interesul stăpînește iarăși singur, ca în timpurile cînd oameni din același sînge, trăind pe aceleași locuri, se sfîșiau pentru pradă sau pentru cîștigarea unei plăceri sau pentru pofta de a fi unul mai mare decît ceilalți. Ideile conducătoare au darul sfînt de a apropia și a înfrăți pe oameni, mai presus de orice deosebiri de fire, de situație, de bogăție, de vîrstă: ele se poate zice că fac parte din viața religioasă a popoarelor, și sînt adică acea religie ce are de preoți pe cei mai mari, mai buni și mai luminați oameni din fiecare generație. Pe cînd, dimpotrivă, interesul e pizmătăreț și gîlcevitor: el desparte un popor în clase care se vrăjmășesc și în aceste

clase chiar, dintre care nu e om care să nu urmărească mai multă putere și plăcere decît ceilalți, egoismul cel rău, iubirea pătimașă de sine și numai de sine scapă din lanțurile cuviinței și datinilor bune și se repede sălbatic asupra bunurilor lumii. În acest fel, societatea se face vijelioasă, veșnic tulburată, neliniștită la lucrul ei, lipsită de siguranță în păstrarea roadelor lui și împiedicată în cugetarea mai înaltă. Oamenii se simt tot mai departe unul de altul, legăturile ce sînt siliți să încheie nu mai sînt decît false și trecătoare. La urmă, un popor bine întemeiat, încălzit de iubirea între ai săi, disciplinat și viteaz sfarmă lesne pe cel care ajunsese lipsit de idei conducătoare, îl robește și-i ia locul în rostul lumii.

În maturitatea lor sănătoasă însă, toate popoarele își au ideile conducătoare, cu atît mai dătătoare de izbîndă și fericire, cu cît pătrund mai adînc și cuprind pe mai mulți dintre frații de neam și de țară. Le-am avut și noi, ca și popoarele celelalte ce s-au împărtășit de cultură. Le putem urmări din cele mai vechi timpuri asupra cărora ni s-au păstrat știri, pînă astăzi. Le-am primit de la părinți ca luminoase pietre scumpe îmbrăcate în aurul curat al jertfelor, și sîntem datori a le lăsa urmașilor fără lipsă și neacoperite de ceața neîngrijirii. Cu cît ele au strălucit mai tare, cu atîta am rătăcit mai puțin, am întîmpinat mai puține primejdii, am ajuns mai repede și mai sigur pe drumurile grele prin care trece, bătută prin multe feluri de furtuni și pîndită de multe feluri de pieire, viața oamenilor. Cînd lumina lor a slăbit prin vina noastră, mulți dintre noi au rămas în urmă, s-au rătăcit pe alte plaiuri, sau căzură în mîna hoților străini, cari se ațineau în cale. Așa am ajuns să nu mai avem astăzi nici Bucovina, nici Basarabia, și numai cel mai mare și mai neașteptat dintre noroace a făcut să nu pierdem pentru totdeauna frumoasa țară a Jiului, de la Severin pînă la Rîmnic, pe care douăzeci și unu de ani (1718—39) au avut-o în mînă austriecii. În acele timpuri neamul nostru s-a strecurat tăcut și înfiorat de griji, ca într-o noapte grea fără lumină din ceruri: nu s-a cîntat atunci, nu s-a vorbit, nu s-a scris decît arareori, ici și colo, fără încredere și avînt. Ca plumbul a apăsat asupra noastră grija pasului ce va trebui făcut înainte prin acel întuneric negru ca moartea.

Și, dacă ne-am înălțat iarăși, dacă am putut păstra ce mai rămăsese din ființa noastră, dacă am simțit iarăși sub

picioarele noastre obosite calea cea bună și ne-am întremat mergînd pe dînsa, și ne-am întors la veselia siguranței, și cîntecele, îndemnurile, cuvintele de nădejde s-au ridicat iarăși tot mai limpezi, mai puternice, mai dese din mulțimea călătoare, al cărei drum de veacuri nu se poate opri; dacă de la o vreme ne-am gîndit și la cei pierduți, cercetînd despre dînșii, descoperindu-i în depărtări și încercîndu-ne a-i mîntui dintre dușmani — aceasta se datorește numai ivirii din nou a ideii conducătoare. Cîte unul din drumeții nenorociți a găsit unde era piatra cea scumpă, a curățat-o, și mîna lui a ridicat-o cu evlavie și iubire sus deasupra milioanelor de capete nenorocite.

Alături de adevăratele idei conducătoare sînt altele care prin viclenia sau nepriceperea unora încearcă să le ia locul. Ele sînt mai rele decît chiar întunericul, care poate opri pe loc și duce la măsuri de siguranță. Lumina falsă e însă ca focurile nesigure care flutură deasupra mlaștinilor ce înecă. Am avut și noi astfel de luceferi ai rătăcirii și pierzării, și cît rău ne-au făcut nu se poate spune. Mai rău făcătoare s-au arătat acele idei greșite care se păreau mai asemeni cu cele bune, ce mîngîiaseră și călăuziseră. Și ceea ce e mai rău e că le avem și astăzi. Clase întregi de oameni obișnuiți, cîte un cugetător chiar, cîte un cîntăreț se îndreaptă după ele și nu văd spre ce adîncimi grozave se duc sau vor să ducă pe alții. Și pentru a le arăta zădărnicia, se spun cele ce urmează. Din întreaga noastră viață de șase sute de ani în aceeași cultură și în aceleași forme generale de stat se va desface și mai bine adevărul și greșelile se vor înfățișa cu atît mai neîndreptățite și vrednice de toată osînda oamenilor luminați, cuminți și iubitori de țară.

I

Întîia noastră idee conducătoare a fost ideea creștină. Cum s-a ridicat ea la această înălțime și la această chemare, se înțelege lesne.

Cei mai depărtați strămoși ai noștri, neamurile traco-ilirice, din Carpați și Balcani, erau în adevăr păgîni. Dar cînd Roma lui Traian a strămutat între dînșii coloniștii ei, luați din toată împărăția, cîțiva dintre aceștia au trebuit să fie creștini. Cît de puțini să fi fost, ei au trebuit să învingă aici ca și în alte părți căci legea creștină avea în sine însușirile ce asigură biruința: adică, înainte de toate, cea mai mare

iubire de oameni. Cînd împăraţii din veacul al IV-lea au fost şi ei creştini, se mîntuise cu păginismul cel vechi, din care au rămas numai unele sărbători şi datine, al căror rost nici nu mai sîntem în stare a-l lămuri cum trebuie.

De acolo înainte, lumea romană a Răsăritului, căreia i s-a zis în curînd lumea bizantină, a trăit în creştinism şi *pentru creştinism*. Lucrul de căpetenie a fost dogma credinţei, cele mai mari adunări, soboarele, cele mai puternice partide, acelea ce se alcătuiseră pentru un punct de ortodoxie, tălmăcit de unii într-un fel şi în alt fel de alţii; dacă patriarhul nu s-a ridicat aşa de sus încît să ajungă un papă al Răsăritului, cuvîntul e că împăratul el însuşi s-a făcut în parte un patriarh, purtînd odăjdii, prezidînd sinoade, hotărînd lucrurile dezbătute. Locuitorii împărăţiei nu au mai fost mîndri că erau „cetăţeni romani", ci au fost împăcaţi cu gîndul că sînt adevăraţi fii drept-credincioşi ai Bisericii lui Hristos. Legea civilă, legătura de căpetenie a trecutului roman, a rămas tot mai mult în umbră; acum legea e religia, cum mărturiseşte şi limba noastră. Duşmanul n-a mai fost duşmanul statului, al stăpînitorului, ci duşmanul Bisericii, al lui Hristos răstignit pe cruce. Literatura au fost cîntările bisericeşti, laudele sfinţilor, oratoria, predicile, filozofia dezbaterile dogmatice; abia cîte o cronică a mai trăit pe lîngă dînsele, păstrînd şi ştiinţa întîmplărilor de la curte, pe lîngă cunoaşterea luptei necurmate, înăuntru şi în afară, pentru ortodoxie. Aşa au trăit o mie de ani grecii din împărăţie. De la dînşii s-au deprins a trăi astfel cu sufletul slavii: sîrbi şi bulgari. De la aceştia toţi, am luat şi noi ca idee conducătoare: totul pentru Hristos. Orice am făcut pînă după anul 1650 şi-a căutat îndreptăţirea numai în legea creştină, în iubirea pentru dînsa, în jertfele pe care ea le cere.

Toată vremea noastră cea mai glorioasă, aceea în care fruntea domnilor români a stat neatîrnată sub cunună de aur, aceea în care s-a alcătuit şi domnia Ţării Româneşti şi a Moldovei, în care s-au cîştigat biruinţele cele mai desăvîrşite şi mai roditoare, pentru care să fi curs sîngele neamului acestuia, anii de la 1300 pînă la 1500, cei două sute de ani ai tinereţii viteze, au trăit „sub acest semn".

Trebuie să se ţină în seamă că această idee creştină nu era strîns mărginită la ortodoxie. Poporul numea, în adevăr,

pe catolici „letini spurcați" și n-ar fi mîncat măcar din blidul lor. Neținer a posturilor de către catolici, felul lor deosebit de a-și face cruce, împărtășania cu azimă și fără vin, sfinții ciopliți ca idolii, cîntările latinești, toate acestea umpleau de dezgust și spaimă pe țăranii deprinși de veacuri în credința Răsăritului. Pînă și un om cu așa de multă învățătură ca Miron Costin scrie cu adîncă durere de inimă despre catolicul din Croația Gaspar Grațiani, ajuns prin anii 1620 domn al Moldovei: „Acest Gaspar-Vodă niciodată post nu au avut; ce, pre ascuns, în toate posturile mînca carne". Cînd, după înfrîngerea polonilor, pe care Gaspar îi ridicase, pentru „creștinătate", împotriva turcilor, doi dintre boierii săi îl uciseră, de mult nu mai cuteza un boier să apropie mînă uciga șă de unsul lui Dumnezeu, dar ceea ce nu se putea face împotriva unui domn al țării, păstrător al datinei posturilor, se putea face împotriva „frîncului" pîngăritor de lege; ca pe un frînc l-au îngropat oamenii din împrejurimi în biserica „letinilor", a ungurilor din Trotuș.

Cu cincizeci de ani înainte, Moldova mai avuse un domn de altă lege, pe Iacob Vasilic *Heraclidul*, ce se numea Ioan-Vodă și căruia țara-i zicea „Despot". Acesta era un grec din insule, dar apucase a trece la luteranism și adusese în țară pe episcopul socinian Lusinski, pentru care făcu biserica cea frumoasă din Cotnari, care se surpă astăzi în rîpă, fără îngrijirea nimănui. Nici el însă n-a cutezat să se înfățișeze ca domn de altă lege, ci a primit coroana din mîna episcopilor țării, la Iași, în biserica Sf. Nicolae cel domnesc, clădită de Ștefan cel Mare, al cărui chip mîndru a privit de pe perete această parodie ce se săvîrșea după o jumătate de veac numai de la moartea lui. Și el a stat la orice prilej de sărbătoare în biserica noastră. Însă lumea-l bănuia că nu și-a părăsit eresul, și Ureche scrie, în veacul al XVII-lea, după amintirile ce trăiau încă despre Despot: „Se arată blînd și tuturor cuvios și aeve creștin derept, iară la taină eretic, și avea sfetnici de ai săi, de o lege cu dînsul; mai apoi și-au ivit și necredința sa". Moartea lui după cîteva vorbe de înfruntare din partea căpeteniei boierilor răsculați, uciderea lui fără milă și fără sfială, căci pînă atunci domnii fuseseră dați morții pe ascuns, iar nu în vileag, înaintea oștilor, de mîna unui călău tătar, se lămurește prin pata eresului ce stătea pe fruntea uzurpatorului. Se spune că el ar fi luat și policandrul de argint al mănăstirii celei noi

de la Slatina, în munţii Sucevei, şi de aceea nimeni nu s-a gîndit să-i facă îngroparea cuviincioasă, de care se împărtăşiseră pînă atunci şi domnii pieriţi de moarte silnică.

E adevărat că mai toţi domnii au îngăduit un cler catolic, ba chiar au primit cu cinste la curtea lor pe episcopul de această confesie, căruia i se zicea în Moldova, unde el a rămas mai multă vreme, „piscup" (ai noştri erau *vlădici*, pentru popor ca şi pentru cărturari). Laţcu-Vodă al Moldovei a îngăduit întemeierea în tîrgul Siret a unei episcopii catolice, care n-a ţinut multă vreme, ci episcopii ei au rămas în Polonia. Şi Laicu sau Vladislav al Ţării Româneşti, de pe aceeaşi vreme, s-a înfăţişat ca fiu ascultător al Bisericii romane şi a făcut jurăminte pe numele sfinţilor catolici. Vlad Ţepeş, luînd o rudă catolică a lui Mateiaş Corvinul, a făcut profesie de catolicism, şi fiul său Mihnea a fost bănuit că ar fi „căzut în eresul hulirii Duhului Sfînt"; de aceea l-au şi gonit mai cu înverşunare boierii, pe care-i împuţinase prin măcel. Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea, fiu al acestuia Mihnea, a dăruit la Roma un epitaf (aer), cusut cu aur şi mătăsuri după obiceiul răsăritean. Petru Cercel era socotit de iezuiţii cari lucrau şi în Ardeal şi în Polonia ca un agent potrivit pentru scopurile lor de convertire. Petru Şchiopul, domn al Moldovei, în acest timp, s-a aplecat înaintea adevărului roman şi, pe cînd stătea în pribegie la nemţi, el vorbea întruna de dorinţa ce are de a merge să sărute piciorul Sf. Părinte. Mitropolitul Gheorghe Movilă căzu şi el în „eresul" lui Mihnea cu privire la purcederea Duhului Sfînt, primind vestitul adaos la Crez: *filioque*. Tot atunci trecuseră la catolici mitropolitul Moldovei, Anastasie, şi Grigore episcopul de Roman — amîndoi vlădici cari-şi pierduseră cîrja. Atîţia pretendenţi se dau drept buni catolici. Deci pînă pe la 1600 se văd adeseori înaintări ale Bisericii romane pe pămîntul nostru.

Dar trecerile acestea la catolicism sau sprijinirea de către domni a acestei religii sînt mai mult de natură diplomatică. Laţcu e îngropat în biserica ortodoxă a Rădăuţilor, şi nu e nici o dovadă că Laicu ar fi fost dus după moarte la vreo biserică a catolicilor. Se arată la Snagov locul de odihnă al lui Ţepeş. Dacă Mihnea cel Rău ar fi murit în ţară, în loc să fie ucis în Sibiul catolic de la începutul secolului al XVI-lea, el ar fi fost aşezat lîngă tatăl său. Alexandru-Vodă a fost înmormîntat la biserica lui, ortodoxă, din Bucureşti.

Pretendenții erau de legea acelor pe lîngă cari cerșeau. Iar mitropolitul „catolic" Movilă a clădit mănăstirea Suceviței, și nu s-a deosebit prin nimic, în toată păstoria lui, de cei ce stătuseră înainte de dînsul.

Deci temeiul era ortodoxia. Mai presus de dînsa plutea, în mintea tuturora, fără deosebire, ideea marii comunități a creștinilor, cari se pot înțelege, cu toată deosebirea de confesie și de rit, și au datoria să se sfătuiască și să se ajute. Această idee fusese impusă de primejdia unei cuceriri a tuturora din partea turcilor. Aceștia se înfățișau în ochii domnilor și boierilor noștri așa de îngrozitor, nu numai pentru dorința lor de a cotropi, pentru cruzimea și lăcomia lor, ci și pentru că, fiind păgîni, ei tăgăduiau adevărul adus pe lume de Hristos și strigat de pe înălțimea crucii sîngerate, pentru că ei amenințau necurmat nimicirea legii creștine. Turcii și prietenii, ocrotiții lor, aceia sînt dușmanii omului care trăiește în acest timp potrivit cu idealul, cu cerințele morale ale timpului său.

Boierul Vlad, care se ridică la domnie împotriva lui Mircea cel Bătrîn, cu ajutorul turcilor, cade în curînd, fiindcă cine ar fi putut sprijini cu inima neîndoită pe omul păgînilor? Ceva mai tîrziu, Radu Pleșuvul, domnul turcilor, e învins de fratele său Dan, domnul sprijinit de creștinii din Ungaria. Alexandru-Aldea se crede dator a lămuri pe toți că numai „frica" l-a făcut să se supună turcilor. O înțelegere cu aceștia aduce moartea lui Vlad Dracul. Țepeș se apără și el o dată, că numai pentru că e slab a fost silit să părăsească pe creștini, dar pe urmă cu ce bucurie vestește el că a început lupta cu dînșii pentru „țărișoara" lui, iar, nu mai puțin, „pentru toată țara creștinilor drept-credincioși"! Petru Aron al Moldovei se sfătuiește cu toată țara, pentru a se putea dezvinovăți, oricînd, înainte de a da bir turcilor. De la început Ștefan cel Mare se înfățișează ca al doilea „luptător pentru creștinătate", după moartea celuilalt mare român și mare creștin al veacului al XV-lea, Ioan Corvinul, căruia ai noștri i-au zis totdeauna *Iancu-Vodă*. Pe domnii munteni Radu cel Frumos, cei doi Basarabi, Vlad Călugărul, el îi disprețuiește ca făpturi ale turcilor. După biruința cea mai mare a vieții sale, cea de la Podul Înalt, în 1475, Ștefan încheie astfel vestea de biruință pe care o trimise la toți domnii creștini ai lumii: „Cînd am văzut

noi oastea cea mare, ne-am sculat vitejește cu trupul și armele noastre, și le-am stătut împotrivă și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atotputernic, i-am învins strașnic pe acei dușmani ai noștri și ai creștinității întregi, și i-am prăpădit, și i-am călcat în picioare". Solii biruitorului pentru crucea răsăriteană merg prin orașele în care se înalță deasupra bisericilor crucea latină, care nu i se pare lui, ca bizantinilor din 1453, un semn de jignire și de dușmănie. Gîndul din urmă a lui Ștefan e să primească din nou, împreună cu Apusul întreg, unit pentru credință, lupta cu turcii, dușmanii tinereților sale, răpitorii cetăților sale Chilia și Cetatea Albă. Peste un veac aproape, cuvîntul de „creștin" e pe buzele lui Mihai Viteazul, care scapă pe cîțiva ani pămîntul său de robia păgînilor. În țara moldovenilor, cari uciseseră pe Ștefan Lăcustă, nepotul de fiu al lui Ștefan cel Mare, pentru că-l știau venit de la turci, îl bănuiau prieten al lor și chiar părtaș de lege cu dînșii, și cari goniseră pe Ilie-Vodă Rareș Turcitul — Petru Șchiopul părăsește domnie și țară și fuge în Apus, pentru ca să nu i se turcească băiețelul.

De acum înainte iubirea de creștinătate începe să mai aibă un înțeles. Cine ține la creștini în Țara Românească înseamnă că dorește cucerirea de către austrieci iar, în Moldova, prieten al creștinilor sau prieten al polonilor e tot una. Țările noastre nu mai pot sta de sine, și numai puțini dintre boieri au o minte așa de înțeleaptă și cumpănită, încît să judece că, prin dibăcie și bună socoteală, poate trăi mai departe și cel slab, în loc să fugă de sub o gheară sub alta. Un Miron Costin scrie despre răscoala lui Gaspar Grațiani cu polonii: „De lăudat este fiecare Domn să ție despre partea creștinească, cu această țară, căci trăiește în statul său așa pănă acmù, pentru țeri creștinești stă pînă astăzi în rîndurile sale, însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temeiu, ca, în loc de folos țerii, să aducă peire; cum s'au prilejit și în vremile noastre în cîteva rînduri, de adusese a mulți nesocoteala și nebunia mare cumpănă acestui pămînt". Dar, mai tineri, mai focoși, mai ușuratici decît dînsul, cei mai mulți dintre boierii amînduror țărilor judecau altfel.

Pe vremea Movileștilor, moldovenii erau bucuroși de ocrotirea polonilor, care nu le-a adus nici un sprijin, nici o creștere în cultură, ci numai un bir mai mult, și multe ruinătoare tulburări pentru domnie. Tot în această epocă de

după Mihai Viteazul, cei mai inimoși și mai viteji dintre munteni se plîngeau că Radu Mihnea, domnul pus de turci, nu e în zadar fiul lui Mihnea Turcitul și că-și ține pe lîngă dînsul o sumă de rude turcești, făcînd țara de batjocură. Să le vie domn de la împăratul creștin! Peste cîteva zeci de ani, acești creștini înflăcărați avură bucuria să vadă marea înrîurire pe care Ardealul o avu asupra țărilor noastre pînă prin 1660.

De aici înainte, iarăși creștinii, spre cari se înalță nădejdile, sînt cuceritorii ce se așteaptă. Creștinătate și neatîrnare se înlătură una pe alta: a fi cu creștinii înseamnă a fi sub creștini. Grigore Ghica, iubitor de creștini, trădează și față de imperiali și față de poloni; el se face a trece la catolicism și numește Leopold, după împăratul, pe un fiu al său născut în imperiu, dar la urmă el nimerește totdeauna la Constantinopol, unde i s-a și sfîrșit viața. Ștefan Petriceicu, boier încă tînăr, bun, dar cam slăbuț de minte, face tot așa, însă din tabăra polonilor el, mai puțin dibaciu și mai cinstit, nu mai nimeri drumul la Țarigrad, ci, după 1683—1684, cînd se ivește pentru ultima oară ca domn trecător prin voia polonilor, el trăiește în întuneric, ca o jertfă a ideii creștine. Și alții dintre moldoveni, Hîncul, Durac, cari se ridicară împotriva lui Duca-Vodă, Hîjdău, Drăguțescul, visează tot cucerirea polonă. Miron Costin și alții se ascund în Polonia, cum se ascunsese odată un Nistor Ureche, și acolo Miron, ca un cărturar, scrie polonilor în versuri și în proză, arătîndu-le în chip ispititor prețul ce ar avea pentru dînșii Moldova; el pune odată în scris și condițiile în care boierii moldoveni ar fi bucuroși să se supună regelui. Cînd polonii atacă la rîndul lor pe turci, Sobieski găsește în amîndouă năvălirile sale în Moldova, la 1686 și la 1691, oameni bucuroși că pot să primească în țara lor crai creștin. Moldova de sus rămîne în stăpînire polonă, și toată mazilimea tînără, precum și mulți dintre boierii de aceeași vîrstă aleargă cu bucurie sub steagurile „rohmiștrilor" și „horanjilor" regali. Cel mai mare viteaz din toată Moldova, Turculeț, slujește la poloni.

Pe atunci, Șerban Cantacuzino, domnul muntean, intră în înțelegere cu nemții, ca să le închine țara și, dacă el ar fi cerut mai puțin și ar fi vrut să dea mai mult, se ajungea la o învoială. De pe la 1690 înainte apoi, și modovenii și

muntenii încep a cerca lucrurile la Moscova, unde se ridica o mare putere creștină, cu un alt împărat.

Acesta e însă ortodox, și acum începe o a treia perioadă în desfășurarea ideii creștine. Ea se preface în *ideee ortodoxă*. Chiar după ce Petru cel Mare, țarul rus, se opri la Iași (1711), în calea care socotea el că se va opri numai la Constantinopol și care fu întreruptă de înfrîngerea de la Stănilești, ochii românilor mai căutară un timp cu încredere pe austrieci. În tot timpul domniei lui Brîncoveanu, aceștia își păstrează prietenii lor în Țara Românească. La începutul unui nou război cu turcii, o partidă munteană le dă în mînă pe domnul fanariot, *turcesc*, Nicolae Mavrocordat; ei se bucură din toată inima cînd Austria păstrează măcar Oltenia, unde cîrmui un timp ca ban căpetenia partidei, Gheorghe, fiul lui Șerban Cantacuzino. Dar administrația cea nouă a Olteniei nemulțumi pe toată lumea, mai ales pentru că nu ținea în seamă datinile și exploata țara fără cruțare, pentru vistieria împărătească. În Moldova Vasile Ceaurul încercă să pregătească lui Mihai Racoviță soarta lui Mavrocordat, însă nu izbuti. În 1739, Oltenia fu dată înapoi în mîinile domnului de la București. De atunci austriecii și-au pierdut însușirea de reprezentanți ai ideii creștine, rămînînd numai cu acela de cuceritori. Și ei se îngrijiră a dovedi aceasta, răsluind, în toate formele diplomatice, Bucovina noastră, cu Suceava și Putna, scaunul și mormîntul lui Ștefan cel Mare, la 1775. Ei mai veniră o dată în 1788—91: domnul moldovean, Alexandru Ipsilanti, se lăsă prins de dînșii, iar unii boieri munteni îi chemară în țara lor. Între aceștia era și poetul Văcărescu. Dar la plecarea lor, în 1791, nimeni nu le-a plîns pe urmă. Se știe că, pe timpul Războiului Crimeii, am mai avut, în amîndouă țările, o administrație militară austriacă, dar bucurie pentru dînsa n-a mai avut, data aceasta, chiar nimeni.

Dragostea pentru ruși a ținut mai mult, de hatîrul ortodoxiei lor, care încălzea deopotrivă pe țăran, pe cleric— mai ales pe cleric, care era bucuros să iasă înaintea străinului pentru a-i stropi cu agheasmă mondirul și a întinde crucea păcii buzelor din care ieșea urletul lăcomiei flămînde— și pe boier. Ea se întinde de la 1711 pînă la 1830—vreo sută de ani.

În 1711, purtarea ruşilor fusese cuviincioasă, de la împărat pînă la cel din urmă ostaş. Ruşii pierdură însă mult prin neizbîndă, aşa de mult, încît pînă şi ţarul era să fie prins de turci. A doua oară, în 1739, a fost, dimpotrivă, în Moldova—căci mai departe n-au trecut oştile, jaful cel mai strașnic din partea tuturora. La 1769—74, ruşii au stat în amîndouă ţările şase ani, luînd provizii, ostaşi, daruri, petrecînd cu boierimea, şi la urmă ei lăsară pe austrieci a lua Bucovina. În 1788—92— al patrulea război — ei caută a pune în fruntea amînduror ţărilor pe Potemchin, amantul disgraţiat al ţarinei Ecaterina a II-a. Dar nu pentru Potemchin-Vodă se jertfea toată lumea la noi! În 1806—12, apostolii şi arhanghelii ortodoxiei ne anexară formal şi, siliţi să-şi părăsească prada, ei plecară cu Basarabia în gură. Nu pentru aceasta se jertfise încă o dată toată românimea de la Dunăre! În 1828—34, ei striviră ţărănimea noastră, punînd-o să tragă carele ca boii şi lăsîndu-i, după cuvîntul uneia din căpeteniile oştilor împărăteşti, „numai ochii ca să plîngă"; pe boieri îi struniră şi umiliră în tot felul, zvîrlindu-le în aer prin cizma lui Joltuhin işlicul, semnul boieriei. Nu pentru aceasta sîngeraserăm iarăşi! În 1853, ruşii pătrunseră din nou peste Prut ca să rămînă, şi numai Europa, unită împotriva lor, îi aruncă înapoi, învingîndu-i în Crimeea; ea ne dădu înapoi ţinuturile de jos ale Basarabiei. În 1877 am scăpat fără îndoială la Plevna pe marele duce Nicolae de soarta generalului Curopatchin, iar ca mulţămită ni se smulse şi acea zdreanţă basarabeană— lucru nemaipomenit în analele alianţelor dintre state.

Ideea creştină în ultima ei formă, ortodoxă, murise pentru vecii vecilor, şi în mintea bătrînului celui mai evlavios.

II

În veacul al XV-lea mai ales, Europa apuseană începu să vadă ceva în afară de hotarele impuse de religie. În cugetarea, simţirea şi arta lumii vechi, ea descoperi o bogăţie, o frumuseţe şi un folos care-i fuseseră ascunse pînă atunci. Cercetări se începură cu privire la acest trecut aşa de îndepărtat, limbile clasice fură studiate pretutindeni, în toate ramurile vieţii sufleteşti a popoarelor noi se imită cu străduinţă antichitatea.

Mişcarea aceasta, care se dovedi neasemănat de roditoare şi aduse cu dînsa altă literatură, altă artă, la urmă chiar,

altă ştiinţă şi un fel de filosofie necunoscut pînă atunci, se putea întinde în Răsărit numai acolo unde limba latină mai ales era bine cunoscută, ca una ce fusese de la început limba bisericii şi a statului. Deci, Ungaria şi Polonia, spre marea lor fericire, se împărtăşiră de Renaştere, noi însă, cari întrebuinţam limba slavonă în dregătorii şi în slujba dumnezeiască, nu. Am păstrat încă vreo sută de ani o literatură săracă, mărginită la operele curat religioase, şi, acestea neputînd fi originale, la traduceri mai mult sau mai puţin bine făcute.

Încă o urmare a Renaşterii era aceea că viaţa romană, mult mai bine cunoscută decît cea grecească, era admirată şi imitată în tot felul. Numele italiene, germane, franceze, ungureşti chiar şi polone se prefăceau aşa încît să sune latineşte; localităţile geografice erau preschimbate în acelaşi sens. Toţi căutau să-şi pună în legătură începuturile ţării şi neamului cu vremile strălucite ale romanilor sau ale grecilor. Pînă şi turcii ieşiră coborîtori ai lui Teucer din *Eneida* lui Vergiliu, şi nu li se mai zise altfel decît *teucri*; francezii, urmaşi ai francilor, ar fi avut strămoş pe un Francus; secuii din Ardeal erau *seculi*, *siculi*, deci sicilieni. Şi cam tot de astea.

Unii feciori de boieri pribegi învăţau însă în Polonia, pe cărţi latineşti care vorbeau înainte de toate despre Roma. Ei au trebuit firește să facă apropierea între numele de „rumân", între limba „rumânească" şi romani; asemănarea de limbă li se impuse încă de la început. Pe atunci nu se putea face deosebire între originea poporului şi originea limbii. Limba era învederat venită din cea latinească; noi cu toţii nu puteam fi decît latini. Şi astfel deodată se ridică perdeaua greoaie de dispreţ, de sărăcie şi umilinţă care ne acoperea. Aureola Romei înconjura fruntea ţăranului robit, a boierimii supuse tuturor poftelor turceşti. Orice-am fi ajuns să fim, era ceva aşa de mare să avem o obîrşie română!

Înainte de orice altă sarcină, această obîrşie trebuia luminată. Şi pentru noi, dar mai ales pentru acei străini cari se deprinseseră prea mult a vorbi despre „barbaria" *valahilor*.

Încă de pe vremea lui Vasile Lupu, Grigore Ureche, ucenic al şcolilor latineşti din Polonia, scrie: „De la Rîm

ne tragem și cu a lor cuvinte ni-i amestecat graiul". Din scriitorul italian Enea Silvio Piccolomini, din veacul al XV-lea, el mai culege știrea că ar fi fost pe aici cîndva un Flaccus, „Hatman rîmlenesc", pe care, firește, Enea Silvio îl crease el, pentru ca să-și lămurească numele de „valahi". El se oprește însă aici, urmînd apoi cu istorisirea pe românește despre domnii Moldovei, și numai despre ei.

Miron Costin, din generația care urmează pe a lui Ureche, știe mult mai mult: găsim la el, la un loc cu o mulțime de nelămuriri și greșeli, mai toate elementele trecutului roman. Deși scrie numai despre moldoveni, acest boier inimos și cărturar cuprinde cu privirea în cercetarea celor dintîi începuturi și pe ceilați români — pînă la aromânii Balcanilor. Pe toți îi hotărăște că sînt adevărați italieni.

Și iată că un om care nu învățase la poloni, ci în Italia însăși, la Padova, unde mergeau mulți răsăriteni — Constantin Stolnicul Cantacuzino, prinde a povesti și el, tot înainte de anul 1700, despre Traian și împărații Romei, ce au domnit și asupra Daciei strămoșești. Mai limpede, mai sigur și mai bogat decît Miron Costin, pe care nu l-a cunoscut, el vorbește despre cea dintîi întemeiere în aceste părți, pe care moldoveanul o numise „descălecatul" sau coborîrea și colonizarea cea dintîi.

În sfîrșit, spiritul Renașterii e primit de Dimitrie, învățatul fiu al lui Constantin Cantemir, prin lecțiile unui grec cu știință de latinește și care învățase și el în Italia. Citind cu sîrguință în tot cursul tinereților sale, el fu în stare să scrie după așezarea sa, ca pribeag domnesc, în Rusia cea mai întinsă lucrare despre timpurile vechi ale istoriei noastre, *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*. Pentru el nu mai e nici o îndoială că sîntem latini, ba încă nimic nu ne-a clintit vreodată de pe pămîntul cîștigat de legiunile lui Traian.

Acești oameni — la cari se poate adăuga și un harnic întregitor și compilator, Nicolae, fiul lui Miron Costin — lucraseră mai toți deosebit, fără a se cunoaște sau a se rezema unul pe altul, pornind toți de la același izvor, studiile zise umanistice, pe care le începuseră oamenii Renașterii.

Cititori pentru astfel de lucruri erau însă de tot puțini pe atunci: cîțiva boieri numai. Cititorii obișnuiți, ceva mai mulți, cu deosebire preoți, se mulțumeau cu citirea

cărţilor sfinte. Deci nici una din aceste cronici nu s-a tipărit, şi o bucată de vreme ele au fost cu totul uitate.

Pe atunci însă, o parte dintre românii din Ardeal trecuseră, după îndemnul iezuiţilor, la Biserica Romei, cu care se *uniseră*. Ei îşi păstrau limba de slujbă, datinile bisericeşti, însurătoarea preoţilor, dar în dogmă erau una cu Roma. Şcolile catolice din Sîmbăta Mare, în Ungaria, din Viena şi din cetatea papilor erau deschise acum învăţăceilor români, cari plecau, cu deplină cunoaştere a limbii latine, din Blaj, reşedinţa noului episcop unit.

Din Viena şi Roma se întoarseră deci prin anii 1770—80 trei tineri călugări, Samuil Clain, Gheorghe Şincai şi Petru Maior, cari n-aveau deloc hotărîrea de a trăi îmbrăcaţi în rasă la mănăstire. Toţi trei aveau aceleaşi gînduri: *să dovedească originea romană*, la cunoaşterea căreia ajunseseră înainte de a fi citit cronicile moldoveneşti şi muntene. Dar prin cărţile prin care le alcătuiră, ei merseră mai departe decît aceştia. Literele cirilice obişnuite pînă atunci trebuiau părăsite cu încetul, limba trebuia să fie scrisă cu litere latine şi astfel încît totdeauna să se poată recunoaşte cuvîntul latinesc de la început. În sfîrşit, sunetele „străine", vorbele „străine" trebuiau părăsite măcar în scris.

Un alt lucru nou e tipărirea acestor cărţi. Prin şcoli bisericeşti, prin şcoli de stat, prin şcolile întemeiate dincoace de munţi în cursul veacului al XVIII-lea, de domnii zişi „fanarioţi", cercul de cititori se lărgise foarte mult. Pentru toţi aceşti oameni se tipăriră pe rînd două cărţi ale lui Petru Maior, dintre care una fu confiscată, şi *Dicţionarul de Buda*. Acest dicţionar de etimologii, arătînd adică de unde vine fiecare cuvînt, n-a putut să aibă mare răspîndire. Dimpotrivă, toată lumea a citit *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, care a avut două ediţii în vreo zece ani. Aceasta a fost de acum înainte *Biblia ideii latine*. Şi dascălul Lazăr din Avrig, care a venit în 1817 la noi de a întemeiat cea dintîi şcoală naţională în Bucureşti, credea în această Biblie.

Sub înrîurirea acestei mişcări s-a format un număr de tineri din Ardeal, ca Ioan Maiorescu, Papiu Ilarian, August Laurian, Simion Bărnuţiu. Întemeiaţi pe mîndria latină ei au făcut mişcarea de la 1848 în Ardeal, pe care au organizat-o după tradiţii romane şi au descris-o într-o limbă

latinizată. Toți au trecut, înainte sau după 1848, dincoace și au stăpînit învățămîntul. Ioan Maiorescu e întemeietorul școlilor craiovene, Laurian al celor din București și apoi al școlilor Moldovei întregi, Bărnuțiu, al școlii de drept din Iași. Cei din țară, un Gheorghe Asachi în Moldova, un Ion Rădulescu, zis Eliad, în Țara Românească, au crezut, cu toată puterea sufletului lor, în originea latină pe care a și cîntat-o, în versuri frumoase, cel dintîi, care și el învățase la Roma, dar n-au primit ideea prefacerii limbii pe latinește, ba nici chiar scrierea cu singurele litere latine. Eliad e autorul unui sistem de scriere, care a dăinuit cîtva timp și a fost primit și în Moldova.

Astfel se ajunse la anii 1860, cînd acum ființă o Românie unită. Academia Română din București fu înființată. Cea dintîi grijă trebuia să-i fie formarea limbii literare, ca și cum limba literară n-ar fi fost de mult formată, încă de pe vremea tipăriturilor bisericești, rămînînd să se adauge, firește, potrivit cu timpul, neologisme științifice. Laurian și elevul lui, Massimu, căpătară grija dicționarului. El apăru în două volume mari și stîrni o adîncă uimire. Limba era *curățată* luîndu-i-se jumătate din cuvintele ei. Celelalte erau cu totul schilodite, ca să li se vadă mai bine originea latină.

Pe atunci se învăța în școli istoria românilor a lui Laurian, care începea cu Romul și Remu și dădea anii după fundarea Romei. În Ardeal stăpînea științificește canonicul blăjean Timoteiu Cipariu, care, deși un bun cunoscător al limbii vechi și un înțelegător al dezvoltării ei firești, scria într-o ortografie de paradă, și mai mult cu vorbe „strămoșești".

Școala latină n-a putut merge mai departe în ceea ce privește limba. În studiile istorice ea s-a păstrat încă multă vreme, deși slăbită. Iar ceea ce a rămas mai mult din ea a fost părerea că noi sîntem latini, că avem spirit latin, că sîntem frați buni cu toți latinii. De aici urma neapărat iubirea pentru Franța, sora noastră mai mare: vorbirea limbii ei, imitarea acestei limbi — Eliad însă voia mai bine imitarea limbii italiene —, primirea în românește a oricărui cuvînt franțuzesc, în știință ca și în literatură, hrănireă literaturii românești „începătoare" cu cea franceză, emigrarea la Paris. În latinismul lui Laurian trebuie să se caute nu numai originea franco-românei în care a scris un Mihail

Zamfirescu, dar și a modei literare franceze, căreia un Bolintineanu, un Alecsandri chiar i-au slujit toată viața lor, și a ideilor politice și culturale care au domnit zeci de ani la noi; în sfîrșit, și a tuturor împrumuturilor nesăbuite și caraghioase pe care „sora mai mică" s-a crezut datoare să le facă la „sora mai mare".

Primirea exuberantă pregătită la București studenților italieni, ovațiile în mijlocul cărora d. de Gubernatis și-a făcut intrarea la București — precum astfel de ovații s-au cheltuit și cu cîte un astfel de om ca „șarul" Péladan sau ca d. Léo Claretie, ziarist, *nepotul* unui scriitor bine cunoscut —, vizita la Roma a unui grup românesc ce cuprindea toate elementele comicului, călătoria din urmă, bogată în nemulțumiri, care s-a făcut, nu în Italia, ci *prin* Italia pentru a se ajunge la Roma, toate sînt ultime urmări ale curentului latinist decăzut. El a început deci cu Samuil Clain și s-a mîntuit cu Badea Cîrțan.

Dar, dacă te uiți bine, vezi și alte forme ale aceleiași direcții.

În istoria românească, în cugetarea românilor despre ei înșiși, în politica lor a fost, pînă în anii nouăzeci, o ciudată iluzie, care ne-a ajutat la multe, dar la mult mai multe ne-a stricat. Ajunsesem a ne crede de o seamă cu părinții noștri romanii și uitasem de mult cît putem într-adevăr. D. Hașdeu spunea, într-un curs la Universitate, că de fapt noi sîntem în stăpînirea unui imperiu; în numele lui Traian, August Laurian afișa pe pereții tuturor școlilor primare ale României o hartă a Daciei de mîine, și poetul Macedonski hotăra că

Roma noastră e-n Orient:
Constantinopol capitală.

III

Dar iată că un nou curent se ivise. El se lupta întîi cu împrejurări foarte grele, oprit în loc de alte curente, amestecat uneori cu ele. Amestecul ajunse la o anumită dată așa de puternic, încît curentul inițial părea pierdut. O altă generație, pornind de la alte considerații, l-a înviat și a reprezentat ideea conducătoare cea bună, atîta timp cît i-au îngăduit puterile. Apoi iarăși s-a părut că biruința se apleacă în partea curentului grandoman, fără conștiință de trecutul, de viitorul, de chemarea noastră, gata a se

închina la toți idolii neamului străin. Apoi el s-a întărit din nou, și el cheamă astăzi la sine pe toți oamenii iubitori de țară și de neam, pe toți oamenii cinstiți și cuminți, pe toți oamenii de ispravă.

Să urmărim și dezvoltarea acestei idei conducătoare.

Asachi și Eliad nu trecuseră cu totul în legiunea latiniștilor, dar nici unul, nici altul n-a mai păstrat de la o vreme legăturile cu poporul lor și au ajuns repede a nu-l mai înțelege și a nu-l mai putea călăuzi. Asachi tipărea reviste cu text francez în fața celui românesc și nu mai respingea nici un neologism francez. Eliad profetiza, făcea comentarii ale *Bibliei*, se asemăna cu Hristos, și îndată prinse a bîigui într-un fel de româno-italiană pe care n-o mai citea nimeni.

Alți scriitori, care față de dînșii erau niște tineri, lucrau însă, mai ales în Moldova, pe o altă temelie. Adevărata cercetare a trecutului o începură, mai în același timp, munteanul Bălcescu, care trăi puțin și marele moldovean Mihail Kogălniceanu. Cronicile, documentele, care erau și *minunate îndreptare de limbă și păstrătoare ale cugetării adevărat românești a trecutului*, ieșiră la iveală. Al. Russo, Vasile Alecsandri scot la lumină poezia poporului. Pornind de la cunoștința acestor izvoare, se înjghebă o literatură nouă, care numără, în aceeași generație, și pe cumpătatul și clasicul nuvelist Costachi Negruț (Negruzzi). Într-o generație următoare, se adaugă la dînsa Alexandru Odobescu. Dintre și mai tineri, școlari ai Germaniei anilor 1860, întorși în țară, întemeiază *Convorbirile literare*. Slavici dă grai firii țăranului ardelean. Miron Pompiliu tipărește cîntece ardelenești. Gane spune pe înțelesul tuturora povești din Moldova. Ispirescu țese din nou firul basmelor muntene, și minunatul povestitor Creangă înfățișează satul moldovenesc. Alecsandri se alipește la mișcare, dar nu cu totul, păstrînd unele păcate și lipsuri ale trecutului. Însă un tînăr care învățase prin toate țările românești, în Moldova, la Cernăuți, la Blaj, care stătuse la Viena în mijlocul studenților români de pretutindeni, care fusese sufleorul lui Pascali la București, un tînăr moldovean din pragul Bucovinei, cu multe cunoștințe generale și cu cele mai adînci cunoștințe românești ce se pomenise pînă atunci, Mihail Eminescu, aduna în sine toată bogăția de cugetare și simțire a neamului și pe o înaltă gamă de modernitate cîntă în cel mai frumois

grai românesc. Acel care călăuzise din capul locului mișcarea, T. Maiorescu, recunoscu de la început pe fruntașul literaturii noi.

Convorbirile au avut vreo douăzeci de ani de strălucire. Apoi revista se strămută în București, și mulți dintre cei mai însemnați colaboratori ai ei intrară în politică, fără a putea face să învingă aici alt spirit. În București terenul rămăsese al altora, iar în Iași după plecarea „Junimii" se instală socialismul *Contemporanului*. Generația tînără primi cu cea mai mare bucurie activitatea critică a lui Dobrogeanu-Gherea, care îndrepta literatura românească spre idealuri care nu sînt și acelea ale poporului românesc. În același timp se ivea, printr-o înțelegere greșită a unor anumite modele, dar mai ales printr-o adoptare a spiritului bulevardier francez și prin amestecul în literatură al multor evrei sceptici, o nouă literatură satirică, fără îndreptățire, fără țintă, fără cruțare, ridicîndu-se din noroiul pornografiei numai pentru a mușca prin insulta personală. În jurul unei biete reviste ciudat scrise, se adunaseră tineri ce-și ziceau decadenți, cîntăreți ai ticăloșiilor sociale și ai rătăcirilor bolnave în care poate cădea simțirea omenească. Glasul limpede al celor trei fruntași noi, armonicul povestitor și pătrunzător critic social I.L. Caragiale, înfloritul stilist bogat în icoane noi, Delavrancea și poetul atît de intim și de simplu Vlahuță, nu era ascultat decît în unele cercuri. Revista pe care o căuta mai mult publicul, *Revista Nouă*, a lui Hasdeu, nu făcea alegere și nu cerca să determine nimic, în nimic.

Lucrurile s-au schimbat astăzi. Încă o dată s-au revărsat asupra scriitorilor comorile trecutului și comorile poporului. Atingerea între românii din toate părțile s-a făcut zilnică, sinceră, de un mare folos pentru cugetarea românească. Universitățile nu se mai supun numai vechiului rol de a pregăti profesori, și vor să îndrepte viața timpului. Zidurile dintre literatură și ramurile vecine se dărîmă și îngăduie o simțitoare îmbogățire a celei dintîi. Trei reviste ale celor mai tineri, *Sămănătorul*, *Luceafărul*, *Făt-Frumos*, luptă în același sens, și ele au dat literaturii de astăzi pe un Iosif, un Sadoveanu, Goga, un Sandu, un Ciocîrlan, un Cerna, un Vîlsan.

Şi acum mişcarea nu se opreşte aici. Toată viaţa românească e prinsă de dînsa şi, cu toate împotrivirile de astăzi, ea va izbuti să prefacă tot. Originalitatea ei binefăcătoare stă într-aceea că ea nu născoceşte, nu adaugă şi nu falsifică nimic, dar nu lasă să-i scape din vedere nici una din însuşirile, din putinţele de dezvoltare ale neamului. Puterile adevărate de astăzi, moştenirea cea bună a trecutului, tot ce are poporul românesc în stăpînirea şi la îndemîna sa trebuie a fi întrebuinţat. Scopul nu mai e acela de a ne asemăna cu unii sau cu alţii, de a ne întrece cu romanii de odinioară sau de a ne ţine pe urma francezilor. Nu voim a fi un stat modern oarecare, de o precocitate şi îndrăzneală care să uimească lumea. Dorinţele noastre sînt mult mai modeste, dar mult mai uşor de tălmăcit în faptă sigură: avînd conştiinţă de ceea ce sîntem, simţindu-ne români mult mai mult decît coboritori ai romanilor şi chiar decît cetăţeni ai României, voim, în cea mai strînsă legătură cu tot ceea ce a fost sănătos în trecut, să clădim cu mijloace româneşti civilizaţia românească pentru toţi românii.

DEZVOLTAREA HOTĂRULUI ȚĂRII ROMÂNEȘTI ȘI MOLDOVEI

I

Țară Românească a numit românul, și numește încă, tot ținutul pe care-l locuiește el, acela în care-și pune munca de plugar sau în lungul și în largul căruia își mînă turmele. Acest pămînt putea fi supus în parte, odinioară, bizantinilor, bulgarilor, ungurilor, tătarilor și rușilor din Haliciu, iar astăzi turcilor, rușilor, austriecilor și ungurilor,

paese divino per sette destini,
in sette spezzato da sette confini,

„o țară divină prin șapte ursite
În șapte sfărîmată de șapte hotare",

cum cînta poetul despre alt popor, al său, care a izbutit însă a-și face la loc unitatea națională și în forma politică, — dar el rămînea tot „Țara Românească".

Pînă pe la anul 1300, această Țară nu dăduse încă un Stat. Românii trăiau numai sub stăpînirea ușoară a cnejilor sau juzilor, mai sus de cari erau voievozii. Cîțiva dintre acei ai Țării Românești: Ioan, Farcaș, Litovoi, Seneslau, la dreapta și la stînga Oltului, sînt pomeniți încă înainte de anul 1250. Se vede din cele spuse în întărirea de către Papă a unui privilegiu regal unguresc pentru cavalerii Ioaniți, cari erau ispitiți să se așeze la noi, că pămîntul cnejilor și voievozilor olteni mergea de la Țara Hațegului pînă în Dunăre, și se pomenesc și pescăriile de la Celeiu și cetatea Severinului — aceasta stăpînită de unguri. Dincoace de Olt, dimpotrivă, nu se înseamnă nici o localitate și nici un hotar.

Pe acea vreme ungurii aveau în mîna lor o parte din pămîntul ce era să fie mai tîrziu Moldova. Districtele Bacău și Putna de astăzi erau atunci ungurești, avînd locuitori unguri, aduși din secuime și din alte părți, preoți unguri și căpetenii ostășești pentru regele Ungariei. Capitala acestei provincii era Milcovul, cetate așezată pe rîul cu același nume, reședință a episcopului catolic.

În părțile de sus ale Prutului și Siretului se întemeiase țara *rusească* a Galiției sau a Haliciului. Pînă departe în jos, cursul acestor rîuri era în mîna regilor Rusiei Mici sau Rusiei Roșii. Cînd regatul rusesc se desfăcu, cnejii, răsăriți pe urma lui, stăpîniră nesiguri, potrivit cu vitejia lor și cu împrejurările timpului în care trăiau. Subt înrîurirea galițiană, o sumă de sate se întemeiară, cu acele nume ruseşti în -ăuți (corespunzător lui -ouț, -owce), ce se află încă răspîndite peste toată Bucovina, peste județele Dorohoi și Botoșani și partea de sus a Basarabiei.

Șesul de peste Siret ajunse pe la 1240 în mîna tătarilor Hoardei de Aur. Ei n-aveau nici o administrație a supușilor lor, ci se mulțumeau a strînge de la dînșii birul și a primi daruri. În atîrnarea tătarilor se poate să fi fost și o bună parte a Țării Românești, tot șesul adică: Brăila, Ialomița, județele celelalte de la Dunăre. Mai mult sau mai puțin neatîrnate, scăpate de copleșirea tătărească, erau plaiurile. Cele oltene aveau în fruntea lor juzi, dintre cari cei mai mari purtau numele de voievozi. De la anume juzi vechi cred că vin numele județelor Mehedinți, Vîlcea și Romanați, toate dincolo de Olt: în adevăr, se zice județul Mehedințului, al Vîlcei, al Romanațului, și Mehedinți e un nume de persoană, ca și Vîlcea, venit din Vîlcul (Lupul), ca și Romanați, asemenea cu care sînt unele nume sîrbești (Ruvarați, Herligovați ș.a.). În principatul de mai tîrziu al Țării Românești și în Moldova de jos județele sînt numite după rîuri: Argeș, Olt (în Oltenia însă nu e un județ al Oltului, dar este unul al Jiului, desfăcut apoi în Jiul de sus: Gorj și cel de jos: Dolj), Covurlui, Putna. În Moldova de sus, însă, numirea vine de la orașe: Bacău, Neamțu, Suceava, Roman, Botoșani etc. Moldovenii nici nu le-au numit județe, ci ținuturi. Aceasta ne face a crede că acele județe n-au avut niciodată o însemnătate mai mare decît aceea a unei stăpîniri peste cîteva sate. Aicí par să fi fost mai mult cetăți ungurești (Milcovul, Bacăul), cetăți domnești (Romanul), tîrguri galițiene (Siret,

Suceava) și tovărășii de sate, în felul cum au fost cele din Cîmpulung, care aveau drepturile lor deosebite și plăteau un singur bir domnului.

II

Pe la 1300—30, voievozii din Argeș izbutesc a dobîndi și Oltenia. Îndată, ei își iau titlul de „Mari Voievozi" și arată că stăpînesc „toată Țara Românească". Aceasta vădește limpede gîndul lor, că nu recunoșteau adică, pe tot pămîntul românesc, alt voievod de o seamă cu ei, alt cîrmuitor neatîrnat. Ei iau în armele lor vulturul împărătesc al Bizanțului (dar cu un singur cap, nu cu două, ca în stema bizantină). În haină, în pecetea cu două chipuri împărătești lîngă un pom, ei se înfățișează cu această autoritate imperială asupra românilor.

Pe la 1360 știm sigur că ei aveau și Brăila și Cîmpulungul și Argeșul și Slatina (privilegiul către brașoveni din 1368). Peste douăzeci de ani ei trecuseră prin București și ajunseseră la Giurgiu, pe care-l întăriseră. Severinul li-l dăduseră ungurii, după multe frămîntări. În fața Nicopolei turcești la care rîvneau, ei clădiseră Turnul lor, căruia-i zieeau „Necopola cea Mică". Ba, sub Laicu, ei luară o clipă Vidinul, iar sub Mircea puseră mîna pe Silistra și pe toată Dunărea de jos, precum și pe porturile dobrogene ale mării. Ei moșteniseră deci și pe țarii bulgărești de la apus și pe despoții bulgari de lîngă mare, Dobrotici și Ivanco.

Cuceririle turcilor îi aruncară însă înapoi peste Dunăre. În același timp, o coborîre a românilor din Maramureș luă „Voievozilor celor Mari toată Țara Românească" partea răsăriteană a Ținuturilor românești, pe care ei și le păstrau pentru dînșii.

Bogdan, voievod maramureșean, trecu dincoace de munți pe la anul 1360. Sașii din Baia, așezați printre noi încă de pe la 1200, îi primiră bucuroși. Voievodul unguresc, din provincia regală, întemeiată din nou, de cîteva zeci de ani, Sas, fiul lui Dragoș, fu bătut, și pămînturile lui luate, pînă la Milcov. Dincolo de Siret, se ajunse la orașul cu acest nume și la Suceava, care trăiau de sine stătătoare.

Tătarii șesului au căutat să se împotrivească. Dar ei ieșiseră slabi din luptele cele lungi cu ungurii. Românii i-au dat peste Nistru. Această apă rămase ca hotar, dar cele

mai multe părți fură luate mai mult pustii din mîinile lor.

Greutatea cea mare era însă cu voievozii Țării Românești. Fiindcă ei stăteau sus, în capitalele lor de la Argeș și Cîmpulung, oamenii lui Bogdan Voievod le ziceau munteni. Acesta nu cutezase a lua același titlu ca Basarab și urmașii lui. El venea dintr-un pămînt românesc, unde împărțirea se făcea după rîuri. Venea într-un Ținut udat de rîul Moldovei: el îl numi dar „țara Moldovei". Însă pe această țară înțelegea el și tot astfel și urmașii lui, s-o întindă cît mai departe în dauna Țării Românești.

Pentru aceasta se întrebuință nesiguranța și slăbiciunea acestei țări între moartea lui Laicu și întărirea în domnie a lui Mircea, deci prin anii 1370—90. Pe de o parte se ajunse la Milcov. Alexandru cel Bun era pe pămîntul său pînă la rîul Putna, în anul 1432, cum dovedește o scrisoare de știri ardelenească. Fiul lui Alexandru, Ilie, face o danie unor moșneni din Vrancea. Deci nu încape nici o îndoială că înainte de Ștefan cel Mare Moldova-și atinsese hotarul sud-vestic. Vama se lua la Adjud pentru marfa ce trecea la munteni, dar aceasta numai pentru că Adjudul era cel din urmă tîrg al Moldovei în aceste părți. Moldovenii și muntenii își făcuseră cetăți la hotare: a celor dintîi se chema Crăciuna și era așezată chiar pe rîul Milcov. Bacăul fu întărit, și aici stătu un timp, prin anii 1840, Alexandru cel Nou sau Sandrin, fiul lui Ștefan cel Mare, păzind hotarul. Linia de apărare munteană lăsă în prada dușmanului Rîmnicul Sărat și Buzăul și se îndreptă după cursul Teleajenului, unde domnii din al XV-lea veac făcură Teleajna; ceva mai departe era întărită Gherghița, care apăra Bucureștii, și ei, de altminterea, o cetate întărită, precum Teleajna ținea straja dinspre Tîrgoviște.

Dincolo de Siret moldovenii se întinseră iute pînă în punctul unde acest rîu, întorcîndu-se spre răsărit, poate alcătui hotarul sud-estic. Că Bîrladul era loc de vamă, nu este altă dovadă decît faptul că la Bîrlad se vămuiau, pe acest drum de negoț, mărfurile ce mergeau în Țara Românească. La Chilia și Cetatea Albă, pe Dunărea de jos și pe limanul Mării Negre, fuseseră genovezii, și în cea din urmă cetate ei rămaseră pînă dincolo de 1400. Domnii munteni stăpîneau însă, ca bulgarii de odinioară, și un mal și celălalt al acestui curs de jos al Dunării. Moldovenii luară, în același timp de slăbiciune a fraților lor, și acest „pămînt băsărăbesc",

și această Basarabie. Roman-Vodă își zicea: „Domn pînă la Marea cea Mare". Alexandru cel Bun înlătură orice urmă de stăpînire străină și el lasă urmașilor săi și cele două cetăți. Mircea al Țării Românești se împotrivise în zadar, năvălind odată în Moldova împotriva lui Iuga: moartea lui făcu din Alexandru cel Bun și din urmașii săi cei dintîi domni ai românilor. În toată perioada neatîrnării, „Marii Voievozi a toată Țara Românească" au rămas de aici înainte pe planul al doilea.

După moartea regelui unguresc și polon Ludovic cel Mare, fiicele sale Maria și Hedviga, avînd de soți cea dintîi pe Sigismund din Luxemburg, cealaltă pe Iagelo botezat cu numele de Vladislav, își împărțiră, nu fără ceartă, moștenirea. Fiecăreia-i lipseau banii, ostașii și aliații. Amîndouă țările noastre se folosiră de aceste împrejurări.

Laicu stăpînise, credem, și Țara Hațegului: pentru a-l răsplăti și cîștiga în chip statornic, însuși Ludovic desfăcuse Țara Oltului de peste munți, cu cetatea întărită a Făgărașului, și i-o dăduse cu titlul de duce. El aduse acolo boieri de-ai săi, ai căror urmași trăiesc și pînă astăzi. Hedviga adăugă pentru Mircea și cîteva sate, mai mult românești, de cealaltă parte a Oltului, dintre care cel mai însemnat era Amlașul sau Amnașul. Numai Sibiul și-a păstrat posesiile românești, Săliștea, Rășinarii și celelalte. Pentru apărarea lor se ridică cetatea Turnului Roșu. Cetatea Branului, pe care o clădise regele Ludovic, trecu și ea în stăpînirea muntenilor. Mircea și fiul său Mihail și-au ținut pîrcălabii acolo. Și trebuie să se țină seamă că ei aveau deci și cîrmuirea, nu numai asupra *colibașilor* dimprejur, ci și asupra satelor ce alcătuiau încă de la început domeniul Branului.

Toate aceste stăpîniri însă nu se puteau alipi pentru totdeauna cu Țara Românească, fiindcă erau la mijloc munții. Tot așa s-au dovedit netrainice și posesiile căpătate de domnii moldoveni în Ardeal. Ștefan cel Mare dobîndise acolo Cîceul, în valea Someșului, și, departe, pe Tîrnave, într-un loc unde nu-i putea folosi la nimic, Cetatea de Baltă. Petru Rareș primi ca zălog Bistrița, și izbuti după 1530 să-și pună pîrcălabii acolo, luînd de la orășeni censul regal. Rodna, cu minele ei, cetatea Ungurașului, Reteagul erau tot ale moldovenilor. Și să se adauge o sumedenie de sate care se

ţineau de Ciceu sau de alte asemenea puncte dăruite! În atîtea rînduri secuii au ascultat bucuroşi de domnii noştri. Ştefan făcu chiar la Vad reşedinţa unui episcop românesc, asemenea cu acela pe care muntenii îl aşezară la Geoagiu.

Dar piedica firească sfărîmă visurile de stăpînire ardelene ce se puteau naşte. Ardealul se poate stăpîni ori tot, ori deloc. Dacă feudele şi donaţiile româneşti s-ar fi tot întins, ajungînd a cuprinde părţi şi mai mari din ţară, dacă s-ar fi cîştigat saşii, ar fi ieşit lucrul altfel. Aşa însă, încă de pe la 1450 Ţara Românească pierdu stăpînirile ardelene, în locul cărora domnii ei primiră cîteva sate ca Geoagiul, Vinţul de jos, Vurperul, care şi ele ieşiră din mîna lor către 1550. După această dată, nici Moldovei nu-i mai rămase nimic în Ardeal.

Mult mai temeinică fusese întinderea acestei din urmă ţări în sus, pe văile Prutului şi Nistrului. Prutul porneşte de la apus, şi el se arcuieşte larg, înainte de a curge drept spre Dunăre. În arc se cuprinde o minunată ţară de vechi păduri şi de văi roditoare, care era plină de sate, odinioară ruseşti şi româneşti. Acum le stăpînea, prin anii 1380, Polonia, care învinsese şi înlăturase pe cnejii ruteni ai Galiţiei. Acest ţinut mărginaş era numit de poloni ţara Sepenicului, Şipeniţului şi o cîrmuia un staroste de hotar. Petru Muşat, domnul Moldovei, o luă ca zălog pentru cîteva mii de galbeni, şi puse oamenii săi în cetatea Ţetinei de lîngă Cernăuţi; totodată fu dobîndit astfel şi Hotinul, care fusese pînă atunci cetate polonă (numele aminteşte pe acelea de Sniatyn, Obertyn, din Pocuţia).

Lui Alexandru cel Bun i se zălogi apoi ţara de peste Prut pînă la Nistru, o dungă lată de pămînt şi mai bine locuit, cu cetăţile Sniatinul şi Colomeia. Pentru această nouă stăpînire — căci polonii nu-şi plătiră datoriile, şi pierdură zălogul — s-au dat multe lupte pînă în anii din urmă ai lui Ştefan şi apoi, iarăşi, sub Petru Rareş. Nu atîta înfrîngerea acestui domn la Obertyn, cît supunerea Moldovei în 1538 de către turcii pe care-i chemaseră polonii hotărî. Numai foarte puţin din pămîntul de peste Prut rămase al Moldovei.

III

De la 1538 începe repedea scădere a hotarelor Moldovei. Ele fuseseră încoltite însă şi mai de înainte, iar pierderile Ţării Româneşti sînt şi mai vechi.

Anume, după Mircea cel Mare, turcii încearcă iarăşi să cucerească ţara. Ei nu izbutiră, şi atunci întrebuinţară, la rîndul lor, un sistem de apărare şi de exploatare pe care-l întrebuinţaseră romanii faţă de daci şi bizantinii faţă de slavi. Ei luară şi întăriră cetăţile de pe malul stîng al Dunării. Giurgiul, care se chema acum Ierköki, nu mai fu căpătat de români pînă la 1595, cînd îl avurăm numai o clipă. Turnul ajunse cetatea turcească Cule (= turn). Severinul ni-l luaseră înapoi ungurii, îndată după moartea lui Mircea, şi turcii îl smulseră de la unguri în anul 1523. După douăzeci de ani, portul Brăilei era luat de turci şi prefăcut în cetatea Ibrail. În jurul fiecărei cetăţi se alegea o mare bucată de pămînt, zece, douăzeci de sate, şi se făcea din ele *raia*, pentru hrana ostaşilor.

Sistemul fusese început de Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolei. El îl puse în aplicare şi faţă de moldoveni. După trei încercări zadarnice, Chilia şi Cetatea Albă căzură în stăpînirea turcească la 1484, sub Baiazid, fiul şi urmaşul lui Mahomed. Şi aici marele Soliman duse la capăt opera începută de înaintaşii săi. Învingînd pe Petru Rareş şi supunînd Moldova, el prefăcu Tighina, veche cetate moldovenească la Nistru, în Benderul turcesc, şi raiaua celorlalte două cetăţi se ridică aşa de sus, încît ajunse să cuprindă toată jumătatea de jos a Basarabiei. Peste cincizeci de ani, tătarii, cari ajutau la războiu pe turci, fură aduşi în acest ţinut, pe care ei îl numiră Bugeac şi în care stătură pînă la 1774.

Să se mai adauge că la 1551, cînd se turci Ilie-Vodă Rareş al Moldovei, turcii adăugară la pămînturile lor Ciubărciul de la Nistru, deasupra Cetăţii Albe, partea de jos a Galaţilor, unde-şi puseră vameşii — de aici zicătoarea: „s-a dus la Bădălan", adică la turci, la dracul, pe care pînă astăzi o întrebuinţează gălăţenii —, şi Renii, mai jos, pe Dunăre, căruia îi puseră numele de Tomarova.

Schimbări în hotarele celor două ţări nu se mai întîmpină în tot veacul al XVII-lea. Nimic din cucerirea ardeleană nu rămase după Mihai Viteazul. Moldova se desfăcu în

aceeași întindere pe care o avuse și pînă atunci. O cercetare de hotar, făcută de Ioan Buhuș, cu alți doi boieri, din partea Moldovei și de viitorul domn Ștefan Cantacuzino, cu doi tovarăși, din partea Țării Românești, aduse la 1706 încheierea singurei convenții de hotar între cele două țări, care să fi ieșit la iveală pînă acum. Ea începe astfel: „Hotarul țărilor, pe unde au fost de veac, pe acolo trebuie să stea neclătit, iar Siretelul, de l-a mutat cineva din matca lui, trebuie să-l dea iar pe unde a fost". Actul nu cuprinde mai departe decît măsuri pentru tăierea pădurilor, pășunatul vitelor, stăpînirea moșiilor „cumpărate" (arendate) peste hotar, lucrul viilor și mersul carelor. Se vede că ținta era să se împiedice cît mai mult legăturile, pentru a nu se ivi gîlcevi.

Nici dinspre partea turcilor nu se va face vreo schimbare. Din timp în timp, se adeverește hotarul de către raiale și domnii plătesc pentru ca să vină un om împărătesc cu dreptul de a face să se dea înapoi încălcările, dese și neapărate, ale vecinilor. Sub Mircea Ciobanul, după 1544, s-a făcut cea dintîi alegere a hotarului Brăilei, și hotarnicii, banul Teodosie și boierul Coadă, luară în cercetare toată granița: atunci s-a tăiat „drumul banului". Știm că au făcut tot astfel Alexandru Mircea și Mihnea Turcitul înainte de anul 1600. Hotărnicia săvîrșită pentru acesta din urmă s-a și păstrat: ea privește raiaua Giurgiului și a Turnului. Alte asemenea lucrări s-au făcut în 1667, cînd era domn Antonie-Vodă din Popești, în 1717, sub Ioan-Vodă Mavrocordat, și în 1764. Rezultatul dezbaterilor s-a păstrat pentru cea dintîi și pentru cea din urmă, care, aceasta, privește întregul hotar „de la Adacalesi" — insula de la Vîrciorova — pînă în Brăila. Hotărnicia din 1717 a fost adusă la îndeplinire abia peste vreun an, doi, sub Nicolae Mavrocordat. E păcat că actul încheiat cu acest prilej s-a pierdut pentru că, după spusele cronicii lui Nicolae-Vodă, încălcările fuseseră așa de mari, cum nu se mai pomenise. Turcii din raiale se folosiseră de pieirea lui Brîncoveanu în 1714, de a lui Ștefan Cantacuzino, de prinderea lui Nicolae Mavrocordat și de împrejurările războiului, răsluind pentru raiaua Brăilei tot pămîntul pînă în apa Buzăului la apus, și în jos pînă la gura Ialomiței, adică județele Rîmnicul Sărat și Brăila, întregi. Și în Ialomița și Ilfov pătrunseră turcii de la Silistra, luînd întregul mal stîng al Dunării, cu bălțile pînă la Greaca. Dar prin anii

1760 se căpătă înapoi, pentru un adaos la tribut, marea moşie a sultanului din judeţul Brăila: [illegible]aia Vizirului.

În Moldova, acelaşi Nicolae-Vodă n-a avut însă atîta noroc. În această ţară, polonii îşi făcuseră, pe vremea războiului cu turcii, o stăpînire foarte întinsă, care cuprindea cetatea Sucevei, Cîmpulungul bucovinean, cetatea Neamţului, cetatea Sorocei la Nistru, cetatea Hotinului şi multe tîrguri, sate şi mănăstiri. Cînd se făcu pacea la 1698—9, ei trebuiră să dea înapoi tot ce cîştigaseră, căpătînd în schimb numai cetatea Cameniţei, pe care de vreo douăzeci de ani le-o luaseră turcii.

În timpul războiului ce se încheiase acu[illegible], Constantin Cantemir, domnul Moldovei, încercase să ia Soroca înapoi. cu ajutor turcesc, dar nu izbutise. Răpirea de pămînt moldovenesc o încercară şi tătarii: ei trecură peste hotarele vechi ale Bugeacului şi se aşezară pînă sub tîrgul Chişinăului, cu turmele, robii şi familiile lor. Ei stăteau acum pe amîndouă malurile Bîcului pînă în Nistru, şi aveau ţinutul Lăpuşnei basarabene, pînă la copacii bătrîni ai vestitului codru chighecean. Şi astăzi numele de sate tătă[illegible]şti se întîmpină pînă la această linie a Bîcului. În părţile Pu[illegible]ei, era o straşnică hoţie, pe care o înfrînă numai Miron Costin, numit, deşi era boier mare, staroste al acestui ţinut primejduit.

De fapt, în mîna domnului era numai o parte din judeţele de jos ale Moldovei, cum e astăzi, adică fără Basarabia. Delimitarea de la 1703 n-are nici o însemnătate, fiindcă tot Nistrul rămase hotar şi de acolo înainte între turci şi poloni.

Turcilor le părea însă foarte rău pentru pierderea Cameniţei, pe care o priveau ca o cheie a Poloniei. Răscoala lui Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, care trecu la ruşi, îi întări în credinţa că ei trebuie să aibă neapărat o cetate în aceste părţi. Se mai întîmplă lupta pentru tronul polon între August de Saxonia, vechiul rege, sprijinit de ruşi, şi regele cel nou, Stanislav Leszczynski, ocrotit de turci. Se puse la cale o mare expediţie pentru aducerea în scaun a craiului Stanislav, adăpostit la Bender, dar oştile se opriră la Hotin în vara anului 1713, şi comandantul lor, Abdi-Paşa, luă în stăpînire Hotinul, ca paşă al cetăţii. De la domnii noştri se cerură salahori şi care pentru dezgroparea din ruină şi întărirea din nou a cetăţii. Nici o stăruinţă

nu mai folosi, şi în curînd o raiă întinsă fu hotărnicită pentru hrana luptătorilor păgîni din Hotinul împăratului. Numai o dată, în urma noului război al rușilor cu turcii, la 1740, mai intrară pîrcălabi români în Hotin, dar ei trebuiră să-l părăsească îndată, cu toate silințele lui Grigore Matei Ghica, domnul de atunci. Vizirul care-şi făcuse acest bine cu Moldova fu schimbat, şi tătarii lipcani, deprinşi de mult a sta în Hotin, cerură să se dea iarăşi cetatea în mîinile unui paşă. Numai un an de zile au mai stat ai noştri în vechea cetate. Hotinul rămase însă totdeauna în *inima* noastră, şi la 1775, cînd austriecii ne luară Bucovina, domnul de atunci al Moldovei, alt Grigore Ghica, se gîndi dacă n-ar putea căpăta, cu acest prilej, ca despăgubire, Hotinul!

Şi Soroca fusese amenințată de această soartă. Turcii, cari stătuseră pînă la 1699 în Cameniţa, îşi cerură această cetate, făgăduind o plată către vistieria turcească. Peste un an, ei căpătau însă ceva mult mai bun, Hotinul, de unde-şi puteau vedea adăpostul cel vechi.

În sfîrşit, tătarii căpătară încă din 1712 un adaos de pămînt pentru păşunatul vitelor lor, dincolo de vechiul hotar al lui Halil-Paşa. El avea treizeci şi două de ceasuri în lungime, adică de la un capăt al Basarabiei pînă la celălalt, şi două în lăţime, prin urmare iarăşi pînă la Bîc. O întărire formală li se dădu în 1720—22, o a treia, după ce ei se încumetaseră a trece şi această graniţă, la 1729, apoi multe altele în a doua jumătate a veacului acestuia. Din harta lui Riga, tipărită pentru Alexandru-Vodă Callimachi, într-un timp cînd tătarii se împuţinaseră, dar hotarele tătăreşti rămăseseră aceleaşi ca din vechime, se vede că graniţa pornea de la Bender, urmă un timp cursul Bîcului, cădea apoi pe al Botnei, şi căuta în sfîrşit, printr-o linie aproape dreaptă, Călmăţuiul, care se varsă în Prut.

IV

Venim acum la ultimele despuieri suferite de noi din partea creştinilor şi ocrotitorilor de peste Carpaţi şi de la Răsărit.

În Ardeal şi Banat, Austria a moştenit, cînd a luat aceste provincii, în anii 1699 şi 1718, vechea stare de graniţă din vremea principilor unguri şi a begilor de Orşova, atîrnători

de pașa Timișoarei. O adevărată hotărnicie nu se făcuse. Înțelegerea din vremea lui Neagoe Basarab, încheiată de niște nemeși ai Hațegului din partea Ungariei, toți români, iar, dinspre munteni, de cîțiva boieri de lîngă hotarul oltean, din Baia de Aramă și alte locuri, a fost adusă desigur de interesele unor mănăstiri ce stăpîneau munți în hotarul țării. Ea privește, în adevăr, numai granița Ardealului de către Oltenia; de aceea au și fost aleși pentru hotărnicie de o parte numai hațegani și de alta numai olteni.

În 1699, cînd Austria luă Ardealul, se făcu însă o bună hotărnicie generală, care sluji drept bază celorlalte. Ea a fost dusă la capăt de unul dintre cei mai pricepuți topografi pe carí-i avea împărăția, învățatul general Marsîgli, un italian din Bologna.

În pacea de la Pojarevac sau Passarowitz, în 1718, Austria trecea peste acest hotar și lua Oltenia toată. Ea-i rămase pînă la noua pace din Belgrad, în 1739. În aceasta se prevedea și alipirea la Oltenia, ajunsă iarăși a noastră, a Orșovei Vechi, dacă, în soroc de un an — ceea ce nu s-a făcut —, turcii ar putea aduce să curgă pe lîngă dînsa Cerna, rîul de graniță. La restituirea Olteniei sau „Valahiei Mici" față de turci se orîndui o altă comisie pentru hotare, care-și mîntui lucrul abia în 1741. Se mai întrebuințară, cu acest prilej, mai multe hotărnice de-ale particularilor; o descriere a graniței în județul Buzău o alcătui mai tîrziu, la 1769, logofătul de vistierie Ștefan. Delimitatori au fost comitele Kolowrat și Mehmed-Efendi, ale căror nume se înseamnă pe crucea de piatră, poate păstrată și pînă astăzi, de la Rîul Vadului, spre Sibiu.

Prin anii 1760, austriecii prinseră din nou gustul încălcărilor. Pe de o parte, ei urmăreau iarăși stăpînirea Olteniei, care li se făgădui de turci prin convenția militară din 1771, iar pe de alta ei începură a înainta cu pajurile lor în Secuime. Astfel făcură în partea Oituzului și Bereței, sub cuvînt că aici moldovenii ar fi uzurpat încă din 1710. Pe la Toplița se arată și astăzi vechiul hotar. Întîi era vorba numai de un singur munte, „Muntele-Mic", dar apoi lăcomia crescu împreună cu izbînda. Energicul guvernator ardelean, Buccow, căruia i se datorește toată această schimbare de hotar, făcea socoteală la 1761 că pămîntul încălcat — vorbă să fie! —

de moldoveni face „aproape două comitate"! Cînd, la 1773, regele romanilor Iosif veni în Secuime, el găsi că lucrul era încheiat, și într-o scrisoare din Reghinul Săsesc către mămă-sa, Maria-Tereza, el se exprimă astfel: „Am văzut Ciucul și Gurghiul, cu toate pasurile în Moldova și o parte din terenul *nou-ocupat*, care e un adevărat pustiu, acoperit cu cei mai frumoși copaci de pe lume, dar cari putrezesc fiindcă n-avem la ce-i întrebuința". Și aici îi scapără gîndul că s-ar putea face un schimb cu moldovenii. Austria își căpătase partea la întîia spîrcuire a Poloniei, și-i lipsea un drum drept prin pasurile Carpaților, către noua provincie a Galiției. Hotarul de miazăzi al unei ape așa de neînsemnate cum e Ceremușul nu i se părea îndestulător, pe cînd ce bun ar fi fost Siretul de sus, iar mai jos la apus apa Moldovei! În aceste granițe s-a înțeles întîi răsluirea Bucovinei —, al cărei nume l-au pus de altminterea numai austriecii, atuncea, pentru că moldovenii nu-l întrebuințau față de această parte de sus a țării lor. De aceea au înaintat în 1774 ofițerii împărătești pînă la Roman. Pe urmă însă ei au trebuit să se oprească la hotarul mult mai rău al riulețului Suceava și încă și acolo interesele unor proprietari de moșii i-au făcut să nu poată lua totdeauna ca normă cursul Sucevei. Același motiv a făcut că județul Botoșani are și o parte dincolo de Siret, pe cînd, în schimb, Dorohoiul nu ajunge pînă la aceastăă apă.

Iată de altminterea cuvintele chiar ale lui Iosif, care meneau încă din 1773 despuierea consacrată în 1775: „Desigur că, dacă s-ar da înapoi către moldoveni aceste părți (secuiești) care sînt destul de întinse, dar, cînd nu e cultură și nu sînt locuitori, fără mare preț, s-ar putea dobîndi acel colț care e cuprins între Transilvania, Maramureș și Pocuția și s-ar face un lucru foarte folositor. Rog pe Măria ta a spune principelui Kaunitz să se gîndească la aceasta"... Și principele Kaunitz s-a gîndit, iar astăzi noi vedem Suceava lui Ștefan cel Mare, fără s-o avem.

Ultima pierdere se știe că a fost a Basarabiei în 1812. Rusia vorbi turcilor numai de Basarabia pe care o știau aceștia, și la urmă le smulse lor — adică nouă — tot pămîntul

dintre Nistru și Prut, care luă de aici înainte acest nume. Europa ne-a dat înapoi la 1866 districtele Cahul, Bolgrad și Ismail. Erau cele mai rele pentru noi, din punctul de vedere al populației, care era alcătuită în mare parte din colonişti de toate limbile. Pentru Europa, interesul era însă ca Rusia să nu aibă gurile Dunării.

Cînd rușii au smuls de la bunul și credinciosul lor aliat, în clipa chiar a biruinței, care face mai mărinimos, această șuviță de pămînt, în care e ciudat că stătea cinstea unei împărății așa de mari, Europa se îngriji numai ca noi să fim iarăși la Dunărea de jos, fiind strămutați în Dobrogea turcilor. Dar astfel am ajuns iarăși la Marea Neagră, la acea Mare Neagră pe care o vedeau muntenii lui Mircea Bătrînul și cu care se mîndreau în titlurile lor, la 1400, domnii viteji ai tinerei Moldove.

VIAȚA SUFLETEASCĂ A POPORULUI ROMÂN

Viața sufletească înseamnă înălțarea gîndurilor și desfășurarea simțirilor în ființa omenească. Este o viață sufletească obișnuită care n-are însemnătate și în care nu se oglindesc limpede însușirile de căpetenie ale unui neam. Este însă și o alta, care se ridică mai presus de nevoile și necazurile, de bucuriile banale din fiecare clipă: viața simțirilor care n-au nimic egoist, simțiri pămînteşti, dar nu simțiri de țărînă și viața acelor gînduri care caută spre înălțimi lămuririle tainelor lumii, traiului, sfințit celor ce nu ne ating simțurile. Fiecare-și trăiește deosebit sau în legături de tot restrînse viața obișnuită a sufletului, pe cînd viața sufletească superioară e aproape aceeași pentru cei ce trăiesc la un loc într-o singură societate. Deci ea e viața sufletească a societății, la care ia parte fiecine după însușirile lui și după înrîurirea pe care, în puterea lor, e chemat s-o aibă asupra altuia. Trupul societății e statul, sau ceea ce-l poate înlocui, hrana și-o ia din rodul muncii naționale, mîna ei de apărare e oastea, inima ei e învățămîntul; există deci și o inimă, o minte a tuturor.

Cine o cercetează nu trebuie să se oprească la cărți. Aceasta ar fi o istorie literară în cel mai îngust și mai neîndestulător înțeles al cuvîntului. Cartea pornește dintr-un suflet — singură ea sau împreună cu alte cărți, cu alte *fapte sociale* — și acest suflet trebuie cercetat și înțeles. Viața sufletească a poporului englez din vremea Elisabetei e *Macbeth* al lui Shakespeare, dar nu întîmplările din el. Cu mult mai mult înfățișează această viață Shakespeare însuși, cu tot ce s-a păstrat de la dînsul: el e deci viața

sufletească a poporului englez. Dar nu şi în cutare însuşiri deosebitoare, cutare *accidente* din fiinţa lui. Nu vom cunoaşte bine această viaţă dacă ne vom opri la un singur scriitor, oricît de mare ar fi el, oricît de mult ar cuprinde într-însul pe ceilalţi. Şi aceştia mai mici trebuie cunoscuţi, pentru că scrisul lor dovedeşte că a fost şi cine să-i primească, să-i îndemne şi răsplătească. Cărţile bune şi cărţile rele, cele ce au preţ oricînd şi oriunde şi acelea care au avut preţ numai pentru cîţiva oameni într-un anumit timp au interes într-o asemenea cercetare. Ea nu e, cum se vede, o istorie literară, căci în aceasta nu se ţine seamă decît de aceea ce este frumos, înţelept, însemnat, pe cînd dincoace are interes orice a fost şi a înrîurit. Gradul de înrîurire trebuie ştiut iarăşi; cercetătorul e dator să afle, pe cît se poate, şi care au fost cercurile sau straturile sociale care s-au împărtăşit prin citire sau numai prin auz de o anumită literatură. Pentru viaţa sufletească a românilor din timpurile noastre de aici nu ajunge să se studieze Alecsandri sau Eminescu sau cei cîţiva prozatori de frunte, nu ajunge să se urmărească direcţiile bune care pot fi uneori numai la începuturile lor şi mărginite la o înrîurire slabă; e de nevoie să se ştie ce au citit ceilalţi, de ce au citit alte lucruri şi întru cît citirea lor a înrîurit asupra sufletului atîtor oameni ce au trăit şi ei în acel timp. Curentele greşite şi cele răufăcătoare au stăpînit şi ele suflete, şi, dacă nimeni nu se gîndeşte a le lăuda şi a pune o vorbă bună pentru dînsele, cunoştinţa lor nu poate fi decît foarte folositoare pentru a se înţelege sufletul şi inima unei societăţi.

În acest înţeles întreg vom înfăţişa desfăşurarea vieţii sufleteşti a poporului nostru. Într-un studiu precedent a fost vorba numai de ideile conducătoare, aici se vorbeşte despre tot mediul ideilor şi sentimentelor. Atunci s-au căutat numai stelele ce îndreptau sau de la care în deosebite împrejurări s-a cerut o îndreptare; aici privirea caută întreaga întindere a cerului de gînduri şi simţiri boltit asupra vieţii din fiecare zi a tuturora.

I

Şi aici trebuie să pornim de la constatarea că mai multă vreme, sute de ani, am trăit înainte de toate în legea creştină. De la dînsa ne-am luat îndreptare, şi între cărţile ei sfinte am trăit.

Ea ne-a fost singura literatură, dacă nu ținem seamă de viața deosebită, trăind într-o anume fantezie originală, păgînă, foarte bogată a poporului. Pe cînd țăranul răspundea la fiecare din întrebările cele mari cu un întreg mănunchi de povești înflorite de care era fermecat și care-l mulțumeau: povești de sfinți ai bisericii, de sfinți pe cari biserica foarte de mult îi învinsese, povești de zîne, de frumoase ființe mai presus de lume — cărturarul, tîrgovețul, boierul citeau la cartea sfîntă.

Pentru aceasta el era pregătit prin școală. Altă școală nu era atunci decît a mănăstirilor și bisericilor. Călugării aveau nevoie de slujbă; mănăstirea avea nevoie necontenit de preînnoirea călugărilor; țării îi trebuiau vlădici; în bisericile cele mari se cereau dascăli cu bun meșteșug de citire și cîntare. Pentru citire și pentru cîntare deci, pentru învățarea limbii slavone, care era limba bisericească, au fost cele dintîi școli ale noastre.

Ce se învăța în ele se știe din mărturii mult mai tîrzii, dar care se potrivesc foarte bine și pentru anii 1300 sau 1400, căci noi nu ne găseam atunci în epoca unei dezvoltări simțite.

Se începea cu învățătura pe de rost a rugăciunilor cuprinse în *Orologiu* sau *Ceaslov*: preotul, dascălul trebuiau să le știe bine. Venea la rînd apoi cartea de cîntări pe opt glasuri, așa-numitul *Octoih*, tot așa de neapărat pentru pregătirea slujbașilor bisericii. Cu *Psaltirea*, din care iarăși se învățau bucăți pe de rost, se ajungea la o literatură mai înaltă, mai bogată, care ar fi putut vorbi sufletului, atingîndu-i toate simțirile și mulțumindu-i toate avînturile; numai cît psaltirea ce se întrebuința în școala noastră cea mai veche era cea slavonească.

Se ajungea apoi la *Evanghelie*, pe care, încă la 1834, un om crescut în vechile datini, Barbu Știrbei, care a fost apoi domn, o numește, cu gîndul la învățăturile copilăriei, desigur, temei al studiilor, „ca una ce cuprinde moralul mai curat, propoveduit de însuși Mîntuitorul nostru". Se trecea la *Apostol*, la unele părți din *Biblie*. Deocamdată însă, totul pe de rost.

În școlile ungurești de astăzi în Ardeal, copiii românilor sînt primiți din capul locului cu lecția în limba maghiară. Bieții nevinovați plîng, se deznădăjduiesc, dau să fugă de la chinuri, iar pe urmă, cu minunatele însușiri de adaptare ale vîrstei lor, se trezesc că încep a pricepe și a rupe ungu-

reşte. Slavona era strecurată în sufletele strămoşilor noştri cu acelaşi sistem. Şcolarul de la unguri va putea vorbi numai cu greu ungureşte, îndată ce viaţa-l va aduce înapoi între românii săi; şi copiii acelor timpuri nu puteau, desigur, să cuprindă o limbă străină destul de grea în aşa fel încît s-o poată întrebuinţa. Şi nici n-aveau de ce s-o întrebuinţeze aiurea decît în biserică. Acolo însă nu se ţinea predică.

Ce e drept, se cereau cunoscători de slavoneşte pentru cancelaria domnilor, unde zilnic se făceau acte de întărire şi de danie, care nu puteau fi scrise decît în limba cea învăţată: această regulă n-a fost părăsită decît tîrziu de tot, şi pînă la 1590 n-aveam un singur rînd românesc venit de la scriitorii sau *pisarii*, de la logofeţii sau grămăticii voievozilor. Asemenea hrisoave însă semănau întru toate unele cu altele, şi ştim că pentru ajutorul cui le scria, erau şi formulare, la care rămîneau să se adauge numele şi unele amănunte privitoare îndeosebi la actul ce se alcătuia. Însă domnii scriau tot slavoneşte atîtea scrisori către vecini, unde trebuia să se dea în această limbă, cuvînt de cuvînt, cuprinsul celor spuse de stăpîn cu gura lui: aici trebuiau cunoştinţe mai temeinice şi mai întinse, şi formularul nu putea sluji la nimic. Mai tîrziu se găsesc dicţionare, dar la început e încoielnic dacă s-a avut acest ajutor.

Slavoneasca aceasta a scrisorilor e foarte pocită: mai niciodată nu se vede un răvaş corect întru toate. E de aceeaşi frumuseţe ca şi latineasca în care se aştern alte scrisori de acest fel, şi de care nu se poate să nu zîmbeşti. Nici atîta ştiinţă a limbii învăţate nu se putea dobîndi măcar în şcoala bisericească; erau deci şi alte şcoli, pentru slavonă şi caligrafie, din care ieşeau scriitorii domneşti. Astfel de şcoli nu erau însă deschise oricui şi nu aveau decît un ucenic, doi: erau înseşi locuinţele caligrafilor curţii şi dascălilor de slavoneşte. Şi aici învăţătura, meşteşugul se treceau de la om la om, din mînă în mînă, potrivit numai cu nevoile foarte înguste ale societăţii.

Boierii nu ştiau carte; ei nu scriau, nu citeau, nu înţelegeau limba bisericii şi a statului. Starea lor de barbarie desăvîrşită nu se poate asemăna decît cu a nobililor din cele mai adînci timpuri ale evului mediu european, un veac al X-lea sau al XI-lea. Legea o ştiau de la părinţi, de la preot, cu prilejul spovedaniei; ei o *vedeau* şi-i învăţau tainele. Domnii erau de cele mai multe ori tot aşa de înaintaţi.

Cărturarul era cine trebuia să știe carte pentru a trăi: popa, dascălul, logofătul.

O îmbunătățire trebuie să fi venit prin căsătoriile cu femei din alte neamuri, de peste Dunăre sau și de peste Carpați. Doamna Clara a lui Alexandru Munteanul, Doamna Calinichia, mama lui Mircea, trebuie să fi dat copiilor lor o creștere mai bună, și mijlocul pentru aceasta era, pe lîngă învățăturile mamei, chemarea unui călugăr sau preot cu carte. De cînd sîrbul Nicodim, grec după tată, de altminterea, trecuse Dunărea ca sol de cultură și întemeiase cele dintîi mănăstiri învățate, Tismana și Vodița în Oltenia, astfel de călugări se găseau: ei trecură în curînd și dincoace de Olt, dincolo de Milcov chiar. Alteori, doamnele sau jupînesele străine aduceau de la început cărturari din țara lor. Ceva mai tîrziu, coborîtoarele neamului Despoților sîrbești, Despina lui Neagoe Basarab, Elena lui Petru Rareș, dădură o creștere bună și băieților și fetelor. Tînărul Teodosie trebuie să fi fost o mică minune de învățătură a timpului său, dar moartea-i veni înainte de a putea să folosească știința sa neobișnuită.

Așa a fost pînă pe la anul 1550. În tot acest timp nu putea fi altă viață sufletească decît a înțelepciunii firești, răspîndită prin cuvinte, dovedită prin fapte, păstrată prin tradiții care nici nu erau puse în scris pentru toată lumea. Ce se poate închipui mai îngust decît creșterea unor societăți prin religia singură, și încă prin religia învesmîntată în grai neînțeles? Poporul era mai bine împărțit decît boierii, deși de altminterea era un necontenit schimb între boierime și popor.

II

Întîmplarea aduse după 1550 o mare revoluție.

Încă din timpuri destul de vechi, pe la 1450, unul sau mai mulți clerici din părțile maramureșene tălmăciseră Psaltirea, Evanghelia și părți din Vechiul Testament, precum și multe rugăciuni în românește. Anume mișcarea eretică a husitismului, ivită în mijlocul catolicilor din Boemia, ajunsese pînă la ungurii din miazănoapte, pînă la poloni și atinsese o parte dintre români: ereticii aceștia însă aveau și eresul blînd și binefăcător, eresul de credință și de iubire, eresul de frăție pentru toți oamenii, și pentru cei umili și fără carte, de a face ca orice creștin să *înțeleagă* cuvîntul lui Dumnezeu

și să se mîntuie de-a dreptul prin el, și nu, mijlocit, prin preot. Mișcarea a fost însă repede oprită în loc. Tălmăcirea românească s-a furișat numai cu frică, pe ascuns de ierarhi, cari n-ar fi îngăduit-o. Puțini, nespus de puțini o aveau în mînă. Și chiar aceia nu puteau să simtă multă plăcere la citirea unui grai aspru și cu totul nedesăvîrșit: toată frumusețea Evangheliilor blînde și Bibliei posomorîte se pierduse prin prefacerea într-o astfel de românească.

Iată însă că predica lui Luther, în multe privințe urmașul lui Huss, pătrunse biruitoare pînă la hotarele noastre. Ieșise o Biblie minunată în limba germană, și orice german din orice părți era ispitit de dînsa, dădea jos sfinții din biserici și cînta frumoase imnuri noi pe limba poporului întru mărirea lui Dumnezeu, fără sfinți. Sașii aveau români sub ascultarea lor, și ei simțiră datoria de a tălmăci pentru dînșii, la 1544, catehismul lui Luther. Cărticica n-a pătruns însă nici dincolo, cu atît mai puțin dincoace.

Peste patrusprezece ani, un *diac* de cancelarie, care era și preot, Coresie sau Coresi, român din Țara Românească, fugea în Ardeal de frica ucigătorului de boieri și clerici, Mircea Ciobanul. El se adăposti la Brașov, unde sașii erau cu toții luterani și voiau, ca și frații lor din Sibiu, să aducă pe români la dreapta credință. Ei erau însă nu numai niște creștini rîvnitori, ci și niște negustori vestiți. Honterus, care le predicase reforma legii, le adusese și tipografia.

Ei se gîndiră astfel să ni se dea cărți slavonești de tipar, întrebuințînd pe Coresie. Cărți slavone ieșiră mai multe pînă la moartea tipăritorului muntean și după aceea chiar. Dar tot odată cu *Evanghelia* din 1560, se răspîndesc și cele dintîi cărți bisericești în limba noastră. Coresi nu-și dădu osteneala să le traducă din nou, lucru pentru care poate nici să nu se fi priceput. Se mărgini să „îndrepte" tălmăcirile husite, apropiindu-se de limba timpului său și țării sale muntene. După *Evanghelie* ieși, în mai multe ediții, *Psaltirea*. Încă din 1564 el mai dădea la tipar și o *Evanghelie cu învățătură*, cuprinzînd predici asupra textului de evanghelie ce se citește în fiecare zi. Aceasta era o traducere din nou, o compilație, după un original unguresc. Alții se găsiră tot în Ardeal, însă data aceasta dintre ardeleni chiar, ca să dea o altă Evanghelie de acest fel, adică lămurită, dar fără nici un amestec eretic într-însa. Cîțiva clerici traduseră și o parte din *Vechiul Testament*.

Asemenea cărți erau menite mai ales să fie citite de acei preoți ardeleni pe cari guvernul unguresc, care sprijinea reforma lui Calvin, îi silise să părăsească, o dată cu legea veche, și limba cea sfîntă slavonească. Ei aveau în fruntea lor și un episcop pe care ortodocșii nu voiau să-l recunoască: Gheorghe de Sîngiorz e cel dintîi în șirul acestor vlădici cu de-a sila. Dar românii nu se încredințaseră deloc că părinții și strămunii lor ar fi trăit în rătăcire, și îndată ce cîrmuirea nu mai apăsă asupra preoților, viața religioasă urmă ca și mai înainte. Nici una din cărțile eretice nu s-a tipărit în număr mare și n-a fost prea mult cerută sau prea bine păstrată.

Dar totuși ele pătrunseră și dincoace, în Moldova și Țara Românească. Evanghelia cu învățătură ortodoxă fusese tradusă după o carte slavonă împrumutată de însuși Serafim, mitropolitul muntean; cel din Moldova a primit-o și el. Cînd Petru Șchiopul, bătrîn, cuminte și evlavios domn al Moldovei, fugi în Apus, el duse pînă la adăpostul său tirolez din Innsbruck, din Bozen, *Psaltirea* lui Coresi și *Apostolul*, Faptele Apostolilor, tipărite de același.

În ceasurile lungi de dor și de căință, Petru-Vodă, înconjurat de atîta străinătate, va fi deschis volumele grosolane cu slovele aspre și se va fi mîngîiat și îmbărbătat citind. Tot sufletul omenesc zace în Psaltire, cea mai bună învățătură de milă, de iubire și frăție a oamenilor se desface din scrisorile Apostolilor către cei dintîi credincioși ai legii celei noi. Și ceea ce se petrecu atunci cu Petru Șchiopul se va fi petrecut cu atîția din clericii, boierii și chiar jupînesele noastre. Nu e oare un răsunet din aceste imnuri ale durerii care nu se poate împăca în tot cuprinsul pămîntului în această amintire a celor mai strașnice nenorociri pe care o face în românește bătrîna călugăriță Teodosia, mama lui Mihai Viteazul ucis de dușmani?

Și în alt scris românesc din această vreme, în răvașul de plîngere al boierilor iubitori de creștinătate către căpetenia lor firească, fugarul domn biruitor Radu Șerban, nu se vede un avînt de mînie împotriva celor înțeleși cu păgînii, o sete de mîntuire care amintește pagini din *Psalmi* [1]?

De acum înainte îndrăznirăm a scrie în limba noastră. Românește se înseamnă numele și faptele morților pe pietrele

[1] Vezi-le în *Convorbiri literare* pe 1900 și 1901. Cf. și colecția noastră *Scrisori de Domni*.

de mormînt; românește se așternă testamentele sau diatele și scrisorile de la o rudă la altă rudă, de la un prieten la prietenul său; domnii învață în românește pe solii lor ce trebuie să vorbească și ce trebuie să încheie. Pînă și hrisoave se dau în limba țării. În mănăstirile de la noi și în cele din Ardeal, călugării învățați, cari știau slavonește, ca un Varlaam, mitropolitul Moldovei, traduc fel de fel de cărți în românește: cărți de lămurire a *Evangheliei*, cărți de canoane în care se cuprind legile. Tipografiile din Iași și Tîrgoviște dau la lumină, pe cînd erau domni Vasile Lupu și Matei Basarab, dar fără amestecul lor, cîteva cărți românești pe lîngă multe slavone. Dosoftei, urmaș al lui Varlaam, prefăcu *Psaltirea* în versuri românești, precum o prefăcuseră atîția de cînd se ivise Reforma, și peste cîțiva ani vedem pe un boier muntean că citează *Psaltirea* în *această* traducere. *Viețile Sfinților* încep a se tipări, și în ele, așa cum le dă Dosoftei, se găsea o întreagă literatură de povestiri, care reprezentau atunci, cu un adaos de curăție și de sfințenie, ceea ce reprezintă romanele și nuvelele în timpurile noastre.

În Ardeal iarăși erau principi calvini, și iarăși ai noștri sînt puși să tipărească în românește cărțile bisericii și alte legi. Vine o vreme cînd în mai multe forme toată Biblia stă la îndemîna credincioșilor, și ea era cerută așa de mult, încît cel mai bogat și mai mîndru stăpînitor românesc de prin anii 1680, Șerban Cantacuzino, dădu cărturarilor săi sarcina de a prelucra o singură *Biblie* mare, în aceeași limbă, în aceeași ortografie. Un strălucit monument de limbă apăru astfel la 1688, una din operele nepieritoare ale literaturii noastre.

Și curentul urmă mai departe, dînd sufletului creștin necontenit hrană nouă. Cărțile de slujbă apar în românește, sub Constantin Brîncoveanu, alături cu mici povestiri morale, ca *Floarea darurilor*, cu cărți de învățătură și sfaturi ca *Învățătura de șapte taine* și *Pildele filozofești*. Ba chiar în 1715 iese la iveală, primită cu bucurie și citită așa de mult încît nu s-a păstrat pînă la noi nici unul din exemplarele pătate și rupte: *Alexandria*, povestirea fantastică despre faptele marelui Alexandru Macedon, biruitorul oamenilor, duhurilor și jigăniilor lumii. Mihai Viteazul află în ea modelul „vitejiilor" sale. Cartea se citea așa de mult și în manuscript, încît învățatul boier Constantin Cantacuzino Stol-

nicul trebuia să probozească, într-o carte serioasă de istorie, publicul cărturar pentru acest păcat. Un boier învățat ca Udriște Năsturel, fratele Doamnei Elina a lui Matei Basarab, traduse din slavonește acel *Varlaam și Ioasaf*, care e plin de cea mai aromită înțelepciune a Răsăritului. *Dioptra sau Oglinda*, morală în parabole, circula în toate părțile. În cărticele ce se chemau *Albină* se cuprindeau fel de fel de istorioare plăcute. Fabulele lui Isop sau „Isopiile", „Minunile Maicii Domnului" se împrumutau necontenit pentru citire. Predici se tipăreau în românește sau găseau atîta răspîndire în manuscript ca ale strălucitului mitropolit muntean Antim din Ivir. Dimitrie Cantemir, învățat fiu de domn, crezu chiar vremea potrivită pentru a înfățișa cititorilor în tipar alegoria sa morală *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*. Dacă n-a tipărit *Istoria ieroglifică*, în care făcea sub nume acoperite satira politică a timpului său, el n-a ascuns-o de nimeni. În sfîrșit, pe un timp cînd cronicarii moldoveni Costineștii, venind după Grigore Ureche, și munteanul Constantin Cantacuzino atingeau probleme mari ale trecutului și dădeau îndemnări neamului în cărți scrise pe larg românește, același Cantemir se gîndea să tipărească în *Hronicul* său o istorie completă a tuturor românilor. Moartea singură l-a oprit de la aceasta.

III

Cea dintîi școală înaltă în țările noastre s-a întemeiat în Iași pe vremea lui Vasile Lupu. Îndemnătorul a fost mitropolitul Varlaam, sprijinitorul un român înstrăinat, mare om în noua sa patrie, Petru Movilă, mitropolit al Kievului și apărător plin de izbîndă al ortodoxiei în timpurile sale. Dascălii noștri veniră de la școala din Kiev a lui Petru. Ei trebuiau să dea domniei cărturarii de cari era nevoie, cunoscători de slavonește și grecește. Cîți au mai scris de acum înainte o slavonească mai curată fuseseră la școala Trei Ierarhilor, și un școlar al acesteia a fost Nicolae Milescu Spătarul, care știa destul de bine latinește pentru a-și lua locul în cercurile cărturarilor din Apus și care a fost apoi introducătorul științelor acestui Apus în Rusia și unul dintre cei dintîi exploratori sistematici ai Siberiei.

În Țara Românească o școală de acest fel a fost așezată de Șerban Cantacuzino în biserica Sf. Sava, care avea, ca multe altele din București, și chilii, gata să primească ucenici.

În ceea ce privește scopul, nu e nici o deosebire față de așezămîntul moldovenesc al Trei Ierarhilor. Și aici ca și acolo programul era cel obișnuit în școlile iezuiților, cu atîta schimbare numai că în loc de limba latină, cea grecească veche era întrebuințată pentru predarea tuturor materiilor, în toate clasele.

Cu venirea în fruntea țărilor noastre a unor oameni cari, dacă nu erau totdeauna de neam grecesc, primiseră la Constantinopol o creștere cu totul grecească, se făcu, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, o schimbare în orînduiala școlilor, și ea se păstră și mai departe. Slavona se despărți de grecească; menirea fiecărei școli fu alta. Slavonește învățau cei ce se pregăteau pentru biserici și pentru cancelaria domnească, pe cînd la școala elinească mergeau copiii de boieri cari voiau să capete o creștere potrivită cu starea părinților lor. De la un timp însă întrebuințarea vechii limbi religioase scăzu foarte mult, și se ajunse îndată la prefacerea în românește a tuturor cărților de slujbă. Școala slavonă decăzu repede. Dimpotrivă, cea grecească luă numele impunător de Academie și fu pusă sub conducerea unor greci vestiți în tot Răsăritul pentru cunoștințele și scrierile lor. Ucenicii stăteau în încăperi frumoase în Iași, la mănăstirea Sf. Sava, închinată Sf. Mormînt, iar în București peste puțin în chiliile strălucitei mănăstiri a Văcărețtilor, întemeiată de Nicolae Mavrocordat pentru a i se veșnici numele în toate chipurile. Învățăceii de azbuche se strîngeau în jurul unui dascăl mai rău plătit, la Sf. Gheorghe din București și la Sf. Nicolae cel domnesc din Iași.

Fiul lui Nicolae-Vodă, Constantin Mavrocordat, se gîndi să facă și școli pentru limba latină; în Iași se zice că le-ar fi și deschis pentru fiii de boieri și mazili. În București planul lui fusese a face un colegiu al iezuiților.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în sfîrșit, încep a se întemeia școli și prin celelalte orașe ale principatelor. Numărul lor crește necontenit; Alexandru Ipsilanti, domn muntean, ia măsuri ca orice oraș mai însemnat să-și aibă o școală. În program se prevăd lecții de limbile latină și franceză. Multe din școlile din provincie aveau și dascăl de grecește. De la o vreme, învățarea științelor căpătă un loc mult mai mare, și prin stăruințele mitropolitului Moldovei Iacob al II-lea întreg învățămîntul suferă o schimbare spre modernitate în această țară.

În sfîrșit de la 1750 înainte tot mai mulți preceptori de franțuzește se așază în capitalele noastre, și mai toată boierimea tînără ajunsese a ști, mai bine sau mai rău, limba în care pe atunci se înfățișa cea mai mare parte din viața de cultură a timpului. Încă înainte de 1800 se răspîndi deprinderea de a se trimite tinerii și în străinătate, în Germania și în Franța, adică, în această din urmă țară, la Paris. O măsură pe care o iau pe rînd mai mulți domni din această epocă e aceea de a nu se primi în slujbă decît acei boieri tineri cari și-ar fi împlinit după cuviință anii de școală la Academia grecească. Iar cunoscătorul de franțuzește se putea aștepta, firește, la o înaintare mai repede.

Numărul oamenilor luminați, cu dorință, cu nevoie de a citi e, deci, mult mai mare în această vreme. Totuși în țară se tipărește foarte puțin pentru sufletul lor. Marea operă literară a veacului al XVIII-lea e tălmăcirea din nou, după grecește, deci în chip mai adevărat și mai sigur, a cărților bisericești. Școala munteană, întemeiată de Antim, înnoită de harnicul episcop al Rîmnicului Chesarie, sprijinită pe rînd de toți mitropoliții și episcopii, dă la lumină lucrări îngrijite, a căror limbă nu e însă mai frumoasă decît limba tălmăcirilor celor vechi. Pentru întîia oară iese de sub teascurile rîmnicene culegerea întreagă a *Mineelor*, în care viețile sfinților sînt orînduite după zilele în care se prăznuiește pomenirea fiecăruia. Acestea vor fi fost foarte mult citite în toate straturile societății. Alte cărți însă priveau numai slujba sau cuprindeau dezbateri de dogmă, combateri ale credințelor celorlalte, și nu puteau fi înțelese de oricine.

Cînd rusul Paisie Veliciovschi, ucenic al mitropolitului moldovean Antonie, care învățase destul de bine limba noastră, făcu la Dragomirna, la Secu și în sfîrșit la Neamț școala cea mare de călugărie harnică și luminată din Moldova, produsele tipografiei lui, dese și foarte însemnate, privesc și ele mai mult clerul, dacă se scoate la o parte cea de-a doua culegere completă de *Minee*, ieșită aici.

Rareori se mai tipăresc altfel de cărți: cîte o ediție nouă din *Alexandria*, cîte o carte de rețete. Nimic de literatură și nimic de știință. Boierii cărturari puneau să li se prescrie vechile letopisețe sau cronici, care erau urmate numai în chip foarte slab pe vremea lor, sau cîte un cronograf în care se dădea istoria lumii în povestiri de vieți omenești care începeau cu Sfînta Scriptură și se mîntuiau, trecînd prin

Roma și prin Bizanț, cu sultanii turci. Poeții sînt puțini; ei alcătuiesc stihurile lor pentru a fi învățate pe de rost și cîntate. Întîmplător, Ienachi Văcărescu, care avea nevoie de exemple pentru gramatica sa, a pus în scris și a tipărit unele, prea puține, din versurile sale. La un „volum de poezii" nu se putea gîndi nimeni: tipărirea lui ar fi jignit „ighemoniconul" boieresc al autorului, care putea face versuri numai în glumă și pentru anume scopuri de închinare către o doamnă sau către Măria sa Vodă. Țiganii cari prindeau toate stihurile ce zburau în aer formau biblioteca poetică vie, antologia cîntătoare a țării.

Se citeau atunci cărți străine: grecești — dar și printre acestea nu se putea găsi încă nimic nou, potrivit cu părerile și gusturile timpului —, latine, italiene și franceze. Cantacuzinii avuseseră în Țara Românească o minunată bibliotecă, ce se risipi în lumea mare la căderea lor în 1716, și din care se găsesc din timp în timp volume răzlețe, cum e cartea de teologie latină pe care în zilele noastre a căpătat-o Academia Română și pe care Constantin Stolnicul Cantacuzino o răscumpărase de la ostașii noștri întorși, în 1683, de la asediul Vienei. Biblioteca Mavrocordaților s-a irosit tot așa, într-una din zilele de mare restriște ale lui Constantin-Vodă: numai catalogul ni s-a păstrat și un Boileau, acum în colecțiile mele. Deunăzi s-a găsit o parte din biblioteca, foarte bogată, a lui Costachi Conachi poetul, om care avea nevoie de o asemenea bibliotecă pentru a scrie versurile sale, în care și măsura și inspirația și podoabele și tonul acela de lungă căinare sînt luate din literatura franceză a timpului. Școala grecească din Brașov stăpînește astăzi biblioteca Brîncovenilor de după 1714, dăruită ei de Grigore Brîncoveanu, cel din urmă din linia directă. Cărțile lui Nicolae Canta, dintre Cantacuzinii moldoveni, adunate de el și de înaintașii săi, alcătuiau o foarte frumoasă colecție. Se căutau mai ales popularizări științifice, călătorii, opere istorice. Nu lipseau însă nici romanele, cele bune, cum e *Corinne* a doamnei de Staël și cele ușuratice, ca *Aventures de Faublas*. Uneori venea cu ele un negustor ambulant, grec din Viena, alteori se făcea comanda în Ardeal sau, pentru Moldova, la Lemberg. Cutare negustor aducea și cărți de la bîlciul vestit al Lipscăi, și așa i se întîmpla și vreunuia dintre boierii ce călătoreau în străinătate. La 1719 încă, Matei Cretulescu pomenește în testamentul său „un atlanta (atlas), care l-am fost cumpărat

cînd am fost la Viena, drept zloți nemțești 48" și pe care-l dăruiește lui Nicolae Mavrocordat, și în același testament el arată că avea în biblioteca sa nu mai puțin de 124 cărți, „filosofești, gramaticești, politicești, istoricești, latinești, italienești, iproci, proci (și altele și altele); care mai multe dintr-acestea le-am cumpărat cînd am fost la Viena pentru treaba acestor doi copilași ca să învețe grecește, iar mai vîrtos latinește și italienește". Matei nu uită cu acest prilej să se roage a i se învăța copiii și mai departe, „străinîndu-i pentru carte".

IV

Pentru ca o literatură națională să se poată ivi, lipseau unele condiții. Boierii aceștia n-aveau un ideal și nu găseau pe ce să se sprijine ca să-l poată descoperi. Ei ar fi cumpărat mîndre cărți de afirmație românească, dar nu se găsea cine să cuteze a le scrie. Ei ar fi luat cărți de cîntece românești, dar cine printre dînșii, fruntaș cu locul în divan, s-ar fi încumetat să le scoată? În sfîrșit, unde se puteau tipări astfel de lucruri, cînd în principate erau numai tipografiile episcopale — metropolitane sau mănăstirești, care nu puteau pune sub teascuri decît anumite lucruri, sau tipografia trecătoare a vreunui grec venit la noi pentru afaceri, a vreunui boiernaș care ținea să nu-și primejduiască banul?

Mîntuirea veni de la românii de peste munți: ei creară în jumătate de veac viața sufletească modernă a României întregi.

De mult, brașovenii, negustori și meșteșugari înstăriți, aveau o școală pe lîngă biserica lor, a Sf. Nicolae din Șchei. Cînd, după 1700, se întemeie o Episcopie a românilor uniți cu Roma, nevoia unor școli pentru pregătirea de preoți luminați se simți îndată. Episcopul Petru Pavel Aaron are meritul cel mare că a deschis în Blaj cele dintîi patru școli românești naționale, la jumătatea veacului al XVIII-lea (1754 și urm.); ele se compun dintr-o școală primară, un colegiu latin și două seminarii, cele dintîi școli de preoție pe care le aveau românii. După ele se îndreptară toate celelalte, care răsăriră mai mult în veacul al XIX-lea pe acest pămînt ardelean.

Nu treceau mai mult de douăzeci de ani și împăratul iubitor de lumină Iosif al II-lea făcu în tot Ardealul și în ținuturile românești din Ungaria școli ale statului pentru

popor, școli de românește și nemțește, pe cînd cele blăjene erau de românește și latinește. Gheorghe Șincai, rîvnitorul istoric din acest timp, a dat acestor școli cea dintîi a lor organizație.

Din unele și din altele, din școlile cele noi ale neuniților, cari și ei își căpătaseră episcopia, la Rășinari, apoi la Sibiu, ieșiră dincolo de munți o mulțime de români cu știință de carte. Gîndurile lor erau mari: rezemîndu-se pe trecutul roman al neamului, ei voiau să-i dea înapoi toată puterea, toată strălucirea ce i se răpise. Citeau cu multă dragoste, încet, răbdător, cu lumină în suflet.

Se întîmplă peste cîtva timp, la începutul veacului celui nou, că Universitatea din Pesta capătă privilegiul de a tipări în tipografia ei cărți de litere chirilice, deci și cărți românești. Cărțile de școală, cărțile pentru biserică puteau aduce un venit bun. Un corector român, care a fost întîi Samuil Clain, apoi, pînă la 1821, Petru Maior, fu chemat pentru a supraveghea tiparul. Prin potrivirea firească a lucrurilor ieșiră atunci cu litere frumoase, pe hîrtie bună, în condiții tipografice necunoscute pînă atunci la noi, nu numai cărțile de care fusese vorba la început, ci sfaturi pentru economia cîmpului, calendare elegante și chiar cărți de-ale lui Petru Maior, ca *Dicționarul din Buda* și vestita scriere *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, în care vremea nouă își găsi evanghelia. Apeluri călduroase vesteau ieșirea la iveală a scrierilor noi, care se răspîndeau prin prieteni, protopopi, inspectori, funcționari în toate colțurile românimii.

În călătoriile lor, negustorii și boierii noștri cunoscuseră tipografia din Buda. Cărțile cele netede de acolo au început a găsi tot mai mulți cumpărători. Atunci un brașovean, Zaharia Carcalechi, se gîndi a lua asupră-și editarea cărților românești ce ieșeau la Buda. El plănui o bibliotecă națională, răspîndi apeluri și mai călduroase decît pînă atunci, lăudă pe boierii ce sprijineau literatura, se oferi a le da operele la lumină. Fără dînsul poate că Alexandru Beldiman, care a cîntat în accente de jale tulburările aduse de greci în 1821 (*Jalnica Tragodie*), nu și-ar fi tipărit traducerile, corecte, dar reci, din franțuzește. Din Ungaria veneau acum calendare, povestiri despre întîmplările din Europa, istorii și geografii, ba chiar, cum văzurăm, cîte o lucrare poetică.

Un ardelean din părțile Sibiului, Gheorghe Lazăr, trecuse la noi încă înainte de 1821, ca dascăl al copiilor unei doamne din București. Învățase teologia, dar era și inginer. Pe atunci în Moldova-și avea școala de inginerie (încă din 1812) tînărul Gheorghe Asachi; boierii munteni voiră să aibă la rîndul lor o astfel de școală, și tocmiră pe Lazăr. El făcu aritmetică și geometrie bună în taina de la Sf. Sava, dar îndeplini pe alături ceva și mai bun, pentru care nu fusese plătit și nu era în stare să-l plătească nimeni: el strămută în mijlocul claselor luminate din principat ideile ardelene.

Cînd plecă, peste cîțiva ani, ca să moară acasă, Lazăr lăsă un urmaș în Ioan Eliad Rădulescu. Acesta și Asachi pregătiră și mai departe publicul românesc. Ei îi dădură cărți, reviste, ziare, poezii, dizertații gramaticale, nuvele — tot ce nu avusese pînă atunci și trebuia să aibă. Vreo douăzeci de ani ei stăpîniră terenul, și, printr-o literatură din care numai o mică parte are o valoare estetică, ei pregătiră calea pentru adevărații scriitori cari trebuiau să vină. Sufletul contemporanilor lor a fost hrănit însă de dînșii, și atunci se văzu întîia oară la noi o legătură trainică și plină de încredere între autori și scriitori.

Nici Eliad, fiu de negustor, nici Asachi, fiu de preot, nu făceau parte din boierime. După 1840, tînăra boierime apare în fruntea mișcării literare. Și Bălcescu și Odobescu și Kogălniceanu și Alecsandri și Negruți și Russo sînt fii de boieri; ofițerimea oștirii noi prinde gust pentru literatură. Cele dintîi saloane se deschid acum: mai ales în Moldova. A fost un timp fericit atuncea: fără a se înlătura literatura străină, ea e subordonată acum celei românești, care găsește reprezentanți în toate ramurile. Cîtă vreme au trăit și lucrat acești scriitori, clasa bogată nu s-a înstrăinat de curentul literar.

Prin anii 1870—80 publicul nostru a primit o întregire. Ardealul și Ungaria, care ascultau de Cipariu, urmașul marilor ardeleni, Bucovina, stăpînită de Aron Pumnul, se despărțiră din comunitatea limbii literare. *Convorbirile literare* și T. Maiorescu au dus lupta pentru distrugerea cetățuilor de izolare, și rezultatul a fost unificarea geografică a mediului literar românesc.

În același timp, literatura se apropia de anumite straturi superioare, luminate prin școală, ale poporului, ca învățătorii

şi preoţii mai ales: un nemărginit folos pentru dezvoltarea firească şi sigură a vieţii noastre sufleteşti. Ea pierdea însă aproape cu totul boierimea.

Motivele nu se pot hotărî uşor. Ele par a fi însă cam acestea. Pe de o parte, cercul, păzit odinioară cu sfinţenie, care înconjura aristocraţia noastră de sînge s-a rupt de pe la 1880 încoace. Succesul în politică şi averea au dat dreptul de intrare în mijlocul urmaşilor adevăratei boierimi. Mulţi dintre aceştia chiar îşi pierduseră caracterul românesc prin deasa emigrare în străinătate, iar nou-veniţii nu erau totdeauna românii. Sufletul limpede românesc al boierimii dispăru în acest vălmăşag de prefacere şi rămaseră numai forme goale, între care şi această *formă* a limbii franceze, a literaturii uşoare şi uşuratice franceze. Iar scriitorii din partea lor se închiseseră în „turnul de fildeş" al *artei pentru artă*, dispreţuitori pentru public, indiferenţi faţă de soarta neamului în limba căruia scriau, sau nelămuriţi în privinţa celor mai bune mijloace prin care el poate fi ajutat, nesiguri de adevăratele lui nevoi sufleteşti.

* * *

Scriitorii cinstiţi şi destoinici s-au prefăcut: ei cheamă astăzi (1906) pe toţi la comunitatea vieţii sufleteşti, cea dintîi şi mai mare nevoie a noastră. Şi bucuria lor e nemărginită cînd zilnic se vede că această chemare a lor e ascultată.

ROSTUL BOIERIMII NOASTRE

I

Boierimea nu e dintre cele mai vechi aşezăminte ale noastre, nici dintre acelea care au pornit în adevăr din sufletul nostru.

În vremile a căror amintire nu s-a păstrat decît în chip cu totul neîndestulător, în fruntea poporului nostru nu stăteau boieri, ci alţi cîrmuitori şi îndreptători, cari nu părăsiseră întru nimic haina şi firea ţărănească. Ei răspundeau celor două nevoi mari ale oricărei societăţi: împărţirea dreptăţii şi călăuzirea în apărarea ţării.

Juzi sau *cneji* ţineau *Scaun* de dreptate, înconjuraţi de „oameni bătrîni", de „juraţi" din sate. Numele de „cneaz" e luat de la slavi, celălalt e, cum se vede, curat românesc. Stăpînirea unui jude se întindea asupra mai multor sate şi, fiindcă satele erau foarte risipite atunci, ea cuprindea prin urmare un ţinut întreg, care se cheamă astfel judeţ. Hotarele şi numele acestor vechi judeţe nu s-au schimbat nici pînă în zilele noastre, şi, cînd zicem judeţul Vîlcei, ori şi judeţul Romanaţului, pomenim încă pe acei juzi ai românimii, cari s-au chemat Vîlcea, poate şi Romanaţ.

Judele era statornic. Nu tot atîta siguranţă putem avea în ceea ce priveşte statornicia mai marelui său, căruia i se zicea cu cuvîntul slavonesc *voievod*, care înseamnă căpetenie de oştire. Cneji întîlnim în multe locuri, şi în vremile lor bune şi în cele rele; voievozi, dimpotrivă, se cunosc numai puţini. Unul stătea în Ardeal, altul în ţara munteană de dincoace de Olt, cîţiva juzi cu putere de voievod s-au ivit în Oltenia; după ce Ardealul a intrat în stăpînire ungurească, voievoziá de acolo a scăzut şi s-a păcătoşit, ajungînd pe

aceeași treaptă cu cnejia sau cu judecia. Și pe această vreme judele nu mai era alta decît un birău de sat, un vătăman sau pîrcălab (cuvîntul dintîi se întrebuințează în Ardeal, fiind luat de la unguri, al doilea e rusesc și domnește în Moldova, cel de-al treilea e obișnuit la Munteni și însemna la început căpitan de cetate).

În veacul al XIV-lea, cînd s-a întemeiat Țara Românească și apoi și Moldova, nu mai erau decît voievozi și cneji în Ardeal, căzuți deopotrivă cît se poate de jos, iar, dincoace, locul juzilor îl luase cîte un singur voievod, care izbutise a răpune pe toți ceilalți și a-i moșteni pe rînd: voievodul din Argeș, pe plaiurile muntene, iar în văile riurilor Suceava și Moldova voievodul din Baia, strămutat apoi în orașul Siretului și în cetatea Sucevei.

Mai toate așezămintele noului stat moldovenesc au fost luate de la munteni, iar muntenii, din partea lor, le împrumutaseră de la bulgari (nu atît de la sîrbi). Nici aceștia din urmă nu le născociseră însă de la dînșii, neavînd pentru aceasta priceperea și cultura ce ar fi trebuit. Ele veneau, printr-o înceată decădere, de la Bizanț, adică și ele, ca multe lucruri din trecutul nostru, de la Roma veche, însă numai pe această lungă cale de împrumut.

Boieria se află printre aceste așezăminte împrumutate. Și numele de *boieri* și numele multor boieri și îndatoririle celor mai mulți dintre dînșii vin de la bizantino-bulgari. Cei dintîi domni munteni aveau lîngă dînșii boierii ce urmează.

Un *ban*. Bănia era aceea a Severinului, ținutul unguresc de la apusul țării. Și cetatea Severinului și banul de acolo și moneda zisă „ban" a dregătorului acestuia ostășesc vin de la unguri, cuceritori de pămînt românesc și în această parte. De pe la 1300, domnii Țării Românești, cari înlocuiseră pe stăpînitorii olteni de pe plaiurile Vîlcii și Gorjului, căpătară și Mehedințiul și părțile șesului, cu pescăriile de la Celeiu, care fuseseră ale regelui ungur. În această parte ei cîrmuiau ca domni, dar își ziceau bani ca să mulțumească pe puternicul lor vecin. Avînd însă necontenit de lucru dincoace de Olt și, pe de altă parte, trebuind să asigure bine o așa de prețuită stăpînire ca a Severinului, ei așezară acolo un ban mic în numele banului celui mare, care era vodă însuși.

Era lucru firesc ca și domnul nostru să aibă un *logofăt*, ca și țarii bulgari și împărații Bizanțului, Roma nouă. Numele său grecesc îl arată ce trebuia să fie: acel care stă înaintea domnului și care redactează în numele lui, acela care aude pentru domn și prin care vorbește acesta. Domnul avea, între drepturile sale, nemărginite ca număr și întindere și pe acela de a întări prin „cărți domnești" sau „drese" (de aici cuvîntul *dregător*, funcționar) orice stăpînire asupra pămîntului. Aproape în fiecare zi se dădeau asemenea cărți, și ele porneau de la logofăt, care avea sub poruncile sale pe toți *diecii* sau scriitorii de hîrtii.

Vornicul e stăpînul „curții" (*dvor* înseamnă în slavonește *curte*) și dregătorul judecăților. Domnul a strîns puterea juzilor de odinioară: el e acum singurul izvor de dreptate; spre scaunul lui e deschisă calea orișicui, chiar și a celui mai de jos și mai nenorocit. De cele mai multe ori, el însuși ascultă și hotărăște, la curte, pe un cîmp de „direptate", ca acela de la Suceava, unde a fost întîmpinat Ștefan cel Mare de țara care și-l voia domn, sau și în deosebite orașe ale domniei lui, unde vine și pentru această împărțire a hotărîrilor. Lămuririle le dă însă vornicul și atunci cînd domnul are mai puțină pricepere și îndrăzneală, el poate fi acela de la care pornește în adevăr hotărîrea.

Ca al treilea boier poate fi privit *postelnicul*. Numele lui amintește pe al dregătorului roman intitulat *praefectus cubiculi*. El se cheamă că stă lîngă *patul* domnului, în *cămara*, în odaia lui. Aceasta înseamnă mai pe înțeles că postelnicul ține tainele domniei. În seama lui sînt legăturile cu străinii și de la un timp cu stăpînii de peste Dunăre: turcii. La porunca lui e *ușerul*, care lasă intrarea la domn.

Vistierul sau vistiernicul s-ar putea lupta pentru locul al treilea cu postelnicul, a cărui chemare a fost arătată. Cum îl arată numele, acest boier are grija vistieriei. O dată era una singură, și pentru țară și pentru domn. Vistierul se îngrijea ca *birarii* și *dijmarii* să strîngă *birul* și *dijmele* și purta de grijă cheltuielilor curții sau cheltuielii de oaste. Mai pe urmă, el avea apoi în seama lui strîngerea și plata *haraciului* pe care țara-l datora în fiecare an, la april, haznalei împărăției turcești.

Cînd s-a făcut însă despărțirea între veniturile domnului și ale țării, adică abia în al XVIII-lea veac, cele dintîi tre-

cură sub ocîrmuirea *cămărașului* domnesc, neapărat un boier mult mai puțin însemnat decît vistierul.

Pentru ajutorul vistierului întîi, al vistierului și cămărașului pe urmă, sînt cămărașii *de ocnă*, cari îngrijesc de această ramură a veniturilor domnești, *vameșii* de la toate hotarele, cari iau în arendă acest drept al voievodului, vama de hotare, dar nu și vama dinlăuntru, a tîrgurilor (zisă în Moldova *pîrcălăbie* sau *mortasipie*), *cămănarii*, puși întîi pentru dijma de ceară (numele lor, slavon, vine de la *camen* „piatra" de ceară), dar mai pe urmă strîngători ai veniturilor de la cîrciume.

Pentru oști acuma este *spătarul*. E cel care poartă *spata*, spada domnului, lîngă acest stăpîn în zilele cele mari de ospețe și alaiuri. La război plecau întîi numai *stratornicii*, al căror nume, alcătuit din grecește și bulgărește, înseamnă general. Pe urmă însă purtătorul spatei domnești la curte purtă spata țării în lupte.

Tîrziu de tot, adică tocmai sub Mihai Viteazul, se mai adăugă în sfîrșit un dregător militar, *aga*. Mihai întrebuința și ostași turci, beșlii, și pentru a-i stăpîni trebuia un turc, al cărui titlu e acesta de agă, obișnuit la Constantinopol, unde înseamnă orice ofițer al seraiului. După moartea lui Mihai beșliii se risipiră, dar locul de agă rămase: acuma-l căpătau boieri de țară. Matei Basarab a fost întîi agă pe lîngă alți domni. Se pare că grija agăi era să păzească persoana sfințită a voievodului. La urmă, sarcina sa era numai aceea de a ține liniștea în orașul de reședință, ajungînd astfel un prefect de poliție. *Șătrarul* are paza *șatrelor*, a corturilor, deci și a tunurilor, iar asupra tuturor osîndelor e *armașul*, căpetenie de călăi.

Domnul mai avea lîngă el trei boieri, cari îndeplineau numai funcții de curte. Mai bine ar fi să se spună că ei erau *chemați* să le îndeplinească, deoarece cîte un biet voievod fără statornicie, fără avere, fără răgaz, nu putea să aibă gîndul numai la acele mari petreceri domnești în care-și aveau firește locul dregătorii de ceremonii și de alaiuri.

Paharnicul dă domnului să bea. El are grija pivnițelor și a viilor domnești. El va fi strîns poate *vinăriciul*, veche dijmă pe care o datorau domniei toți stăpînii de vii.

Stolnicul (de la *stol*, masă) dă domnului să mănînce; cămările curții sînt în seama lui și la dînsul vin carele care-și revarsă încărcătura în hambarele domnului. El e ajutat

pe urmă de *medelnicer*, care pune masa, de *clucer*, păzitorul depozitelor de hrană, de *sulger*, măcelarul curții, avînd grija cărnurilor, de *jitnicer*, care îngrijește de *jitnița* grînelor, de *pitar*, care ține cuptoarele de pîine.

Iar *comisul*, al cărui nume vine de la *comes* al romanilor, comite sau conte, are în seama lui caii domnești, povodnici și telegari, cari niciodată n-au fost mulți, cît timp domnia noastră a fost neatîrnată și războinică.

La început însă alcătuirea aceasta era foarte nedesăvîrșită. Cîte un logofăt, un vornic, un spătar sau un stratornic, un vistier erau totdeauna. Ceilalți puteau lipsi, și în adevăr lipsesc în cele mai multe din mărturiile de boieri aduse la *cărțile* de hotărîre ale domnilor. Încetul pe încetul s-au adăugat apoi dregătoriile ajutătoare, ale căror nume sînt de cele mai multe ori românești și arată deci că și funcția lor a fost orînduită întîi aici, sub înrîurirea străină poate, dar nu după modele străine, gata făcute.

II.

Moldovenii au primit toată ierarhia boierească munteană. Schimbările pe care i le-au adus sînt numai de o însemnătate mică. Cele mai vrednice de luare aminte sînt acestea:

În Moldova se simțea nevoie de doi vornici pentru judecățile cele multe: aceasta s-a întîmplat îndată ce țara și-a atins hotarele firești și a ajuns să cuprindă un mai mare număr de locuitori. Țara Românească, celălalt principat, nu era, desigur, mai mică, dar aici banul oltenesc din Severin, strămutat apoi la Craiova, după ce ungurii au luat înapoi cetatea, ca s-o lase să cadă în mîna turcilor, banul acesta, stăpîn cu multe drepturi asupra țării apusene, ținea și judecata lui deosebită, de la care numai rareori se făcea apel la domnul din Argeș, Tîrgoviște sau București. În Moldova, fusese un timp, între Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, o împărțire în două a principatului, o Țară de Sus, cu un domn și o Țară de Jos, cu altul. Cele două împărțiri aveau conștiință de acest trecut deosebit și în multe lucruri nu semănau desăvîrșit. Astfel s-au făcut doi vornici, numiți după numele acestor două țări.

Spătăria n-a pătruns în Moldova decît după anul 1600; cel dintîi care va fi așezat-o, dar deocamdată ca o boierie mai puțin însemnată, va fi fost Radu Mihnea, domn de obîrșie munteană și care domnise întîi dincoace de Milcov.

Pe lîngă aceasta, el era un om pompos căruia-i plăcea să aibă o curte cît de mare, cît de strălucit îmbrăcată, și dădea petreceri „împărătești", după moda Constantinopolei turcilor, în care trăise cîtva timp și pe care o cunoștea foarte bine. Stratornici pentru oști nu s-au pomenit aici niciodată. În schimb jucau un rol mare în Moldova, după așezămîntul lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, boierii din cetăți, căpitanii lor, cari se ziceau pîrcălabi; cei mai însemnați dintre ei stăteau la Hotin deasupra Nistrului, la Roman, cetatea lui Roman-Vodă, la Neamț, o și mai veche cetate, la Chilia de pe Dunăre și la Cetatea Albă de la limanul Nistrului, care făceau zid la miazăzi împotriva celor mai primejdioși dușmani. Alți pîrcălabi, ca aceia din Bacău, din Crăciuna, nu se aduc înainte ca martori în curțile domnești. În sfîrșit, la Suceava, unde stătea domnul, nu era un pîrcălab, ci numai un *portar*, păzitor al porților.

Cît timp Suceava a fost o capitală, s-a păstrat portarul ei printre boierii cei mari. Cînd însă, de pe la 1560 înainte, domnia a trecut mai mult la Iași, unde niciodată n-a fost un pîrcălab, ci numai un vătaf mare ca în orice cetate neîntărită, portarul de Suceava și-a pierdut rostul. Acuma însă an de an năvăleau în Moldova cazacii, ca un blestem dumnezeiesc, ajutîndu-se cu doritorii de domnie, ca să prade Moldova. Cazacii aveau în fruntea lor un hatman. Șah, hatman căzăcesc, stătu în Iași prin 1577—8, ca boier al lui Ioan Potcoavă, domn cu hapca-al țării. După cîțiva ani se găsi de cuviință ca Moldova să-și aibă statornic hatmanul. Pentru a nu se face încă un boier mare și a se păstra vechea rînduială a dregătorilor, ce se păzea acum cu sfințenie, ținîndu-se, de pildă, pîrcălabi de Roman după ce de mult nu mai era în Roman o cetate — se adăugă hatmanului și demnitatea de portar al Sucevei.

Numai după 1650 Moldova și-a avut aga: de bună seamă sub înrîurirea unor domni cari veneau de peste Milcov și nu voiau să-și schimbe în țara cea nouă înfățișarea curții cu care erau deprinși. De la 1600 înainte, tătari stăteau în Basarabia de Jos, neam neînfrînat și sălbatic, care nu știa de hotare. Aici trebuia deci o pază statornică, și, pentru a se da căpeteniei străjerilor, care trebuia să fie un bun oștean, un titlu în stare să impună vecinilor păgîni, el fu numit cu cuvîntul turcesc care înseamnă general: *serdar*.

Moldova avea mult mai bune şi mai multe vii domneşti decît Ţara Românească: la Cotnari, la Hîrlău, la Iaşi, la Tecuci, la Odobeşti erau podgorii vestite. Aici paharnicul era un boier mult mai preţuit şi mult mai împovărat de lucru decît la munteni. El avuse odinioară ca ajutor pe *ploscar* (de la *ploscă*); pe urmă sarcina acestuia trecu asupra *cupariului* (de la *cupă*). Un mare *pivnicer* stătea la Cotnari, avînd grija dealurilor domneşti.

Bănia fu strămutată în Moldova abia după 1700, sub „fanarioţi", prin urmare şi ea ajunse numai întru cîtva la înălţimea boieriei celei mari.

III

Schimbări se aduseră boierimii româneşti, unificată acum aproape cu totul ca nume şi atribuţii, din trei puncte de vedere, şi anume: îndoirea, întreirea, înmulţirea sarcinilor, apoi limitarea datinilor turceşti.

Mai tîrziu în sfîrşit se întemeie lîngă boierimea mare cu titluri o boierime mică de muncă şi de cîştig.

Încă de timpuriu încep să apară boieri de mai multe trepte. Chiar din veacul al XV-lea cutărui boier i se zice *protovistier* pentru a se deosebi de alţi vistieri mai mici, vistierii *al doilea*. Domni din veacul al XVI-lea, mai ales cei din Ţara Românească, dar şi cei din Moldova, care aveau totuşi o boierie mai bine orînduită, pun în mărturiile hrisoavelor înaintea dregătoriei sfetnicilor lor calificativul slavon „vel", adică *velichi*, mare. Mai tîrziu, pe la 1700, printr-o îmbogăţire şi prefacere a rangurilor, Moldova înţelegea altceva prin boieri mari decît aceia cari aveau o asemenea calificaţie. Dimitrie Cantemir, învăţatul domn care a scris pe larg despre toate împrejurările moldoveneşti de pe vremea sa, deosebeşte întîi *boierii de sfat*, opt la număr, cei mai mari, apoi *boierii de divan*, stolnic, comis, clucer, serdar, sluger, pivnicer, pitar, şătrar, armaş, uşer, agă şi pe lîngă ei un boier al doilea, postelnicul, un boier al treilea, logofătul, şi un căpitan al dărăbanilor sau trabanţilor pentru paza domnului; vameşul şi căminarul se adaugă la această treaptă. Fel de fel de boieri cu titluri de „al doilea" şi „al treilea" fac apoi „boierimea a doua". Iar între boiernaşii ce închid şiragul, se află cuparul, cămăraşul cel mare, vătafii de aprozi — cari păzesc şi cheamă la divan —,cei de copii, *pajii* domnului, pivnicerul, toate felurile de cămăraşi (de dulceţi, dinăuntru,

de lumini, cu grija luminatului curții). Candidați de boiernași sînt apoi aceia, mai mult tineri, cari stau sub poruncile vătafilor și cari își iau numele după al boierilor, cu un diminutiv: păhărnicei, stolnicei, armășei ș.a.

La început se îndoiesc dregătoriile care cer mai mult lucru: logofeția, vornicia, postelnicia și vistieria. Apoi se urmează cu mai toate celelalte, pentru a se ridica tot mai mulți la cinste, pentru a se împărtăși cît mai larg de ranguri și slujbe boierimea de țară, ca și cea străină, a favoriților domnești. Pe vremea lui Vasile Lupu era în Moldova numai o demnitate de o singură treaptă: spătăria.

Înmulțirea slujbelor și titlurilor vine din înmulțirea urmașilor de boieri cari nu puteau fi lăsați să cadă între țărani, dar și din alte motive. Desigur că era acum, în niște țări mai bine locuite, cu mult mai mult de lucru ca înainte. Dar înrîurea pe lîngă aceasta priveliștea orbitoare a vieții de curte constantinopolitane, care venea de-a dreptul din bizantinismul cel așa de roditor în slujbași netrebnici și în titulari nevrednici. Domnii ce veneau în scaunul moldovenesc sau muntenesc cunoșteau mult mai bine strălucirea curții împărătești și credeau de datoria lor să se apropie de dînsa, înălțîndu-se astfel, pe această singură cale ce le stătea deschisă, în ochii supușilor lor.

Cînd, după domnii crescuți în Răsărit, veniră alții, de naștere din acel Răsărit și prefăcuți cu totul de dînsul, atunci slujbele turcești veniră cu numele lor chiar. „Fanarioții" au înmulțit peste orice măsură și cuviință dregătoriile fără de folos. Însă îi îndemna la aceasta și grija ce aveau pentru atîția casnici străini cari veneau cu dînșii și cari, dacă nu puteau intra în sfatul politic sau în divanul de judecători, erau buni pentru asemenea treburi ca ținerea ibricului de spălat sau păstrarea lumînărilor de seu. Curțile din Iași și București au acum un număr de boieri de modă turcească, cari sînt: portarbașa, muhurdarul, pentru pecete, divictarul, pentru călimări, becerul, pentru bucătărie, ici-ciohodarul pentru ghetele și papucii Măriei sale, caftangiul pentru hainele aceluiași stăpîn, mabeingiul pentru odaia de lucru și toate hîrtiile lui, ciamașirgiul, pentru albiturile lui Vodă, cafegi-başa, pentru cafeaua princiară, șerbecciul pentru șerbete, buhurdangiul pentru mirodeniile de odaie, de barbă sau de rufe, cibucci-bași, pentru ciubuc, ibrictarul, pentru ibric, peșchirgi-başa, pentru peșchir, ciohodarul cel

mare, pentru pază, sofragiul, pentru sufragerie, berber-başa pentru barbă, cavas-başa pentru cavaşii de strajă, samdangiul pentru lumînări, şi încă cîţiva.

Acum însă pînă şi boieriile cele mari sînt înmulţite. Ţara Românească are ca şi Moldova doi vornici; i se dau şi doi logofeţi, făcîndu-se o Ţară de Sus la răsărit şi o Ţară de Jos la apus. Ba mai întîlneşti un vornic-mare al treilea şi al patrulea mare-vornic, chemaţi în ranguri de un bun cîrmuitor, Alexandru Moruzi. Încă un mare-vornic are cutia milelor, din care se dau anumite ajutoare la feţe alese dar cu averi scăpătate. E în sfîrşit un vornic de politie, care ia o parte din sarcina agăi. Ca al treilea logofăt se adaugă cel de obiceiuri, creat pe la 1774, pentru a păstra datina. Şi muntenii au acum un hatman, acel al divanului, mai mare peste aprozi şi dregătorii cei mărunţi ai judecăţilor. Postenicul tot se mai numeşte, dar acum întîmpini şi un logofăt al pricinilor străine. De toate, sînt acuma şase clase, bine hotărîte, şi e aproape cu neputinţă ca omul cel mai vrednic şi mai muncitor să înainteze de la treapta a şasea, în care se îngrămădesc zapciii puţin plătiţi, cari ies înaintea oaspetelui străin în nădejdea bacşişului, pînă la treapta întîi, unde se răsfaţă trufaşi, în largul lor, cei mai mari din boierime, aşa-numita protipendadă, care nu mai cuprinde însă numai cinci membri, cum spune numele, ci nu mai puţin de şaisprezece în Ţara Românească.

Cele şase clase ale boierilor nu cuprind însă numai pe cei ce se află în slujbă, ci încă şi pe cei care *au avut* slujbe. Numărul acestora e foarte mare. Domniile se schimbă des, şi, în repedea lor preurmare, o mulţime de oameni ajung să guste cinstea dregătoriilor. Pînă la moartea lor ei rămîn boieri. Fiii lor vor fi priviţi ca feciori de boieri, urmaşii „neamuri", şi nu vor putea fi puşi într-un rînd cu locuitorii obişnuiţi ai ţării. Boierii nu pot fi bătuţi decît de domni, cu topuzul, care ucide uneori, dar nu necinsteşte niciodată; ei nu pot fi ucişi prin şireangul hîd al spînzurătorii, ci numai prin sabia strălucitoare a ostaşilor; în ceea ce priveşte datoriile către stat, ei nu plătesc nici birul, nici chiar dijma, afară numai de anul cînd un domn îşi începe stăpînirea. În schimb, domnul poate să-i cheme totdeauna la război, ca şi pe curtenii Moldovei, cari şi ei se ridică deasupra ţăranilor, ca şi pe roşii de ţară ai muntenilor, ca şi pe slujitorii cari stau cea mai mare parte din timp acasă şi răspund

către vistierie un bir scăzut, pentru slujba ostășească ce fac țării, în sfîrșit ca și ostașii plătiți: dărăbanții sau dorobanții numiți după trabanții ardeleni, sau seimenii.

Pe încetul se înjgheabă astfel, prin perindarea în slujbe, prin înmulțirea firească a familiilor ridicate de încrederea sau iubirea domnului, o clasă boierească. Tăria ei nu stătea numai în drepturile ce s-au arătat mai sus, în faimă, în amintiri frumoase, în odoare strînse din neam în neam, ci mai ales în moșii, iar, de la o vreme, în moșii și în oameni.

IV

Înainte de a fi o Țară Românească sau o Țară a Moldovei, erau moșii și moșieri, dar moșii mici și moșieri țărani. Domnii schimbară această stare de lucruri de frățească sărăcie, dăruind dregătorilor, *boierilor* pămînturi pustii, pămînturi fără stăpîn, de care erau destule, și pămînturi confiscate. Aceste pămînturi ajungeau prin danie *urice*, adică erau de acum înainte scutite, ca și pămînturile mănăstirești. De aici nu se lua *gloabă* sau amendă, nici *pripas* pentru vitele rătăcite, nici *șugubină* pe cei cu păcate, nici *sulgiu* sau *iliș*, pentru vitele tăiate, nici dijme pe oi, pe albine, pe mascuri, nici darea pe vii, *vinăriciul*, nici *cîblăritul* sau „chilele" pe recoltă, nici dajdea pe produsul pescuitului. *Ureadnicii*, *dregătorii*, *deșugubinarii* n-aveau ce căuta aici; birarii singuri își ridicau birul sau îl primeau din mîna pîrcălabilor sau vornicilor boierești.

Dacă ar fi fost mai multă statornicie, s-ar fi alcătuit foarte repede, și într-o țară și în cealaltă, o proprietate mare, care putea fi apărată de împărțire — cum s-a făcut mai tîrziu — prin călugărirea silită a celor mai mulți copii. Războaiele veșnice cu străinii de la multe hotare, dar mai ales multele războaie lăuntrice pentru domnie au împiedicat aceasta, — mai mult în Țara Românească însă decît în Moldova. Au rămas, cu deosebire la munteni, mulți boieri neastîmpărați, buni în război, dar cu mult mai răi în pace.

De la o vreme însă, țăranul n-a mai putut ține pe umeri povara birului. El și-a trecut deci moșia lui cea mică boierului vecin. În Moldova, lucrul s-a făcut pe nesimțite fără vînzare în regulă; dincoace de Milcov, vînzarea formală s-a săvîrșit în cea mai largă măsură, cu cîtva timp înainte de Mihai Viteazul. Boierii izbutiră a strînge astfel bogăția de pămînt a țării, și Buzeștii lui Mihai ajunseră a stăpîni

peste trei sute de moşii. Împrejurările fură şi mai departe prielnice strîngerii la un loc a pămîntului; după pieirea ţăranului sărac, urmă şi aceea a celui înstărit, şi Constantin Cantacuzino din Ţara Românească, fraţii săi, Iordachi şi Toma, din Moldova putură să-şi facă astfel vestite averi de lanuri şi munţi.

Nici prin această vînzare însă, săteanul nu scăpă de greul birului. Boierul veni atunci înaintea lui ca ajutător şi luă birul asupra sa, un an, mai mulţi ani, grămădind datoria asupra vecinului său mai sărac. La urmă, el cumpără pe acesta, ca om, dîndu-i uneori pe lîngă suma datoriei, şi cîteva sute de aspri, moneda cea mică de argint a timpului. De aici înainte, ţăranul nu mai avu nimic a face cu domnul: el dă boierului şi dijma pe care o dăduse domniei şi munca pe care pînă atunci o cheltuise pe ţarina sa şi pentru folosul său.

Boierii cari au avut pămînt s-au păstrat în dregătorii aproape neîntrerupt. Cel puţin ei au făcut parte din unele partide ce se luptau între ele — Cantacuzinii cu Bălenii în Muntenia de pe la 1660 la 1680 — şi au cîrmuit în zilele de biruinţă ale partidei lor. Dimpotrivă, cîţi s-au rezemat numai pe bani sau pe sprijinul unor domni, au trecut repede pe la curte pentru a se întoarce în Răsărit sau pentru a pieri în nenorocire ori sărăcie.

A fost deci pînă la Regulamentul organic două feluri de boierie: boieria funcţiei, care nu aducea şi pămîntul, şi boieria pămîntului, care trebuia să aducă funcţia. Boieria cea dintîi n-are nici o însemnătate; urmaşii ei nu se mai găsesc astăzi în straturile de sus ale societăţii. Dacă vreun domn fără ruşine, ca Nicolae Mavrogheni, a făcut boieri pe cine a vrut şi pe cine n-a vrut, dacă un alt domn, înainte de dînsul, Matei Ghica, a făcut în cîteva luni o sumedenie de boieri, de cea din urmă treaptă, aceasta n-are nici o înrîurire asupra dezvoltării boierimii noastre. Prin asemenea măsuri nu se urmărea altceva decît căpătarea, în schimbul sumei plătite la domnie, a drepturilor legate de însuşirea de boier.

V

O parte din boierii cei noi e întrebuinţată în curţile de judecată, *departamentele*, întemeiate după 1774 mai ales: este acuma la munteni, pe lîngă vechiul divan domnesc,

un departament de opt, unul de șapte, altul de patru (la Craiova), altele pe lîngă spătărie, unde se judecă procesele localnicilor cu străinii.

O altă parte intră în rîndurile ispravnicilor, cîrmuitori ai județelor, în rîndurile sameșilor, strîngători de biruri în aceleași județe. Odată orice boier era ispravnic, cînd domnul îi dădea să *isprăvească* ceva, să facă o judecată, o hotărnicie, un drum, o călătorie războinică de ostaș, o supraveghere de clădire, de pod. De la un timp însă, acest mijloc de administrație nu se mai păru potrivit. Boierii nu mai primeau bucuroși asemenea sarcini, și ei erau acum mari și tari.

Constantin Mavrocordat se gîndi atunci la *mazili*, la neamurile sărăcite ale boierilor, care nu mai puteau ajunge la boierie. În Moldova, ca și în Țara Românească, li se ușura plata birului, fiind supuși la o *dajde* mai ușoară, dar în schimb ei trebuiau să se supună la orice cereri ale domniei: aceasta rămase de acum înainte datină.

Dar, în același timp, pentru cîrmuirea zilnică a județelor se făcură *isprăvniciile*, după modelul dat de austrieci în Oltenia, cu *vorniciile* statornice. Moldova își avu și ea ispravnicii: cîte doi de județ. Înainte tinerii boieri începeau pe lîngă un ocrotitor mai bătrîn și treceau apoi rîndurile boiernașilor pentru a se urca în sfîrșit oricît de sus. Acuma ei încep cu un loc de ispravnic, care învață minte și aduce bani; în același timp, fiindcă s-a răspîndit obiceiul de a se da fără slujbă titlurile boierilor celor mai mici, ei sînt cinstiți cu astfel de titluri. Barbu Știrbei, domnul de mai tîrziu, a început astfel căminar și ispravnic la Vlașca.

VI

Regulamentul organic din 1832 înțelegea să facă din boierimea noastră un fel de nobilime rusească. Se prevedea scutirea de dări, împărțirea în clase, titluri în legătură cu orice funcție și o parte hotărîtoare în afacerile statului.

Regulamentul n-a trăit însă decît vreo douăzeci de ani și a făcut loc epocii luptelor constituționale din care s-a desfăcut statul român de astăzi.

Am văzut că tînăra boierime de la 1830—40 a început epoca nouă din literatura noastră. Aceeași boierime — mare sau mică (Brătianu, Rosetti făceau parte din boierimea mică) — a stăpînit un timp și cîmpul politic. Astăzi nu mai este așa. Clasa cea nouă, ridicată din mijlocul locuitorilor

orașelor mai ales, în parte însă și dintre săteni, clasă numeroasă și energică, ia repede de tot locul boierimii.

Acesteia îi rămîne însă o mare parte din proprietatea rurală, numele și tradițiile bune (celelalte pot fi uitate). Această moștenire impune însă și o datorie. Boierimea românească nu are datoria de a conduce risipa vieții sociale, ci de a sprijini din răsputeri, cu orice jertfe, agonisirea prin muncă a culturii neamului de viața căruia e strîns legată viața neamurilor lor.

Dintr-o istorie a literaturii ungurești extrag aceste rînduri: „La adunarea dietală din 1825, Paul Nagy vorbi împotriva aristocrației înstrăinate și, accentuînd datoriile magnaților, le impunea sarcina de a ocroti literatura națională ridicînd o Academie de științe și arte. După cuvîntare, se ridică tînărul comite Ștefan Széchenyi, atunci căpitan de cavalerie și, palid de emoție, în mijlocul adîncii tăceri, oferi solemn venitul său pe un an întreg: 60 000 de florini. . . Cu lacrimile în ochi se înălță apoi bătrînul baron Avram Vay, cu oferta de 8 000, contele Gheorghe Andrássy, cu 10 000 și contele Gheorghe Károlyi cu 40 000: ei fură deci cei patru întemeietori."

Academia Română a făcut-o însă statul, deci contribuabilul, săracul. A îmbogățit-o întîi un grec, Zappa. Cîțiva, foarte puțini, boieri i-au dat ceva *după moarte*. Cărțile românești se vînd încă între săraci. Revistele cele bune, nu cele ce cerșesc și lingușesc, găsesc banul cu care se tipăresc la preoți, la învățători, cari n-au nici un bulgăre de pămînt, la studenți, cari abia au o haină să pună pe ei, la funcționarii ce trăiesc de azi pe mîine.

E o datorie de onoare pentru purtătorii celor mai vechi nume românești să nu mai fie așa. Și cuvintele frumoase singure nu mai folosesc, căci prea au fost spuse des.

FARMACIA ÎN ŢĂRILE ROMÂNE

I

Numele ce se dau la românii de pretutindeni locului de unde se împart mijloacele pentru alinarea durerilor trupului şi acelui care face împărţirea dovedesc vechimea farmaciei în ţările lor. Dar ele arată în acelaşi timp ce erau cei dintîi „farmacişti". *Spiţer*, *spiţerie* vine de la *speziario*, *speziaria*, forme italieneşti vulgare pentru *speziale* şi *trafico di spezie*. În coloniile italiene aşezate în preajma noastră, în Crimeea, a cărei coastă, cu strălucita ei capitală, Caffa, se afla în mîna genovezilor, vindea astfel şi leacuri, în 1381, Anton spiţerul, „Anthonius spetiarius". Coloniştii genovezi din Pera Constantinopolei aveau şi la 1403 spiţerul lor. Dar ei desfăceau în acelaşi timp cu medicamentele — care erau toate simple, fabricate gata, şi nu compuse anume — „fructe zaharate" (fruits-confits, confetti), şofran, zahăr, scorţişoară, sosuri (salsa) şi şerbet, precum şi vinuri străine. Numele de *speziario* vine de la *spezie*, *species*, sub care se înţelegeau în evul mediu mai ales mirodeniile, plantele colorante, condimentele — deci, înainte de toate, piperul —, care se aduceau din Orient, din Indii, prin Asia Mică şi Egipt. Încă în secolul al XVIII-lea un dicţionar italian explică astfel cuvîntul *speziale:* „cel ce vinde *speciile* şi compune medicamentele ordonate de medic", şi adaugă cuvîntul latin *aromatarius:* vînzător de mirodenii.

Speciile se zic pe franţuzeşte *épices*, iar *épicier* e băcanul. Băcănie şi spiţerie erau la început acelaşi lucru, depozit de mărfuri *coloniale*.

Dintre cele două atribuţii ale „spiţerului", strămoşii noştri preţuiau mai mult, mult mai mult, pe acea mai puţin

înaltă. De leacuri învăţate ei n-aveau nevoie, fiindcă erau babele cu buruienile lor. Deci pentru mirodenii, vopsele vegetale şi zaharicale răsăritene s-au întemeiat în oraşele româneşti mai mari „spiţerii", de „spiţerii" veniţi din Crimeea genoveză.

Cînd domnul Moldovei sau al Ţării Româneşti, cînd vreo rudă a lui, cînd vreun boier mare erau bolnavi, babele nu erau întrebate singure, ci se chemau medici sau, cum se zicea atunci, cu un cuvînt slavon luat pe calea literară, *oraci*. Unii erau din Ardeal, saşii, alţii din Crimeea, *frînci*, sau chiar din Italia (Ştefan cel Mare a fost curarisit de un medic din Veneţia), alţii din Constantinopolul turcesc sau de la hanul tătarilor, evrei (mai ales evrei spanioli şi portughezi), ba odată vine, pentru Ştefan cel Mare, un medic din Germania, de la Nürnberg.

Ei soseau cu o mică farmacie, dar ea era foarte neîndestulătoare, Ştefan cel Mare era silit să trimită un om anume la Veneţia ca să facă acolo leacurile pe care i le prescrisese medicul său veneţian.

Vedem odată pe un bărbier-medic din Ardeal că amînă cura de ochi a lui Alexandru-Vodă Lăpuşneunu, pentru că are nevoie de unele ierburi care cresc în luna lui mai, cînd se va întoarce din Bistriţa Ardealului, aducîndu-le. Altă dată acelaşi domn trimite acolo la Bistriţa ca să i se aducă „nişte unsori de ochi". Pe acest timp, Braşovul, care împrumuta medici domnilor munteni, avea spiţeri, pe cari-i intitula *aromatarius* sau, cu numele apusean — căci mulţi braşoveni învăţau şi călătoreau în Germania — , *apathecarius* şi, pe nemţeşte, *Abetecker*. Aceasta ar fi făcut în româneşte *aptecă*, dar cuvîntul nu s-a luat, fiindcă n-au venit negustori. Cîte un domn adeseori bolnav, ca Petru Şchiopul, ţinea în chip statornic medicul său pe lîngă el, dar de un farmacist venit din Ardeal nu se pomeneşte.

În solii, în războaie, în pribegie, românii aflau ce e o apotecă, săsească, polonă sau germană, dar nu li se părea că aşa ceva ar putea fi strămutat şi la ei. De la o vreme şi vechea spiţerie băcănie încetă. Turcii goniseră pe italieni din coloniile lor răsăritene. După ce se făcuseră stăpîni şi peste ţările noastre, ei impuseră pe încetul obiceiurile lor în multe lucruri. Dar la dînşii cine vinde coloniale, *bacalul*, n-are şi ierburi şi siropuri şi prafuri. Acestea privesc pe medic, pe *hechim*, care e şi farmacist. Deci avurăm şi noi

vînzători de zaharicale, condimente și aromate, cărora, după cuvîntul turcesc, moldovenii le ziseră: bacali, iar muntenii: *băcani*, pe cînd leacurile ajunseră a fi *doftorii*, fiindcă le prescria și le prepara tot „doftorul".

II

Întemeierea spitalelor deschide o epocă nouă pentru farmacia în țările românești.

Cel dintîi a fost întemeiat în domnia lui Brîncoveanu. Cuvîntul *spital* e grecescul σπιτάλι, dar grecii au reprodus numai în limba lor pe italienescul *ospedale*, și ei au cunoscut aceste așezăminte ale iubirii de oameni și milei prin spitalele italiene, adică venețiene. Sub o influență italiană și venețiană deci s-a făcut întîiul spital românesc, al Colței, în care s-a așezat și o „spițerie" cu „felurite leacuri și feluri de buruieni tămăduitoare". Brîncoveanu avea la 1702 doi medici greci, Pandele și Ianachi, și unul „franțuz", care era hirurg sau, cum se zicea atunci, „girah". De lîngă dînșii însă domnul plătea de o bucată de vreme pe Iacob Pylarino, de loc din Smirna, dar care învățase în Veneția și putea fi socotit ca venețian; el a scris în latinește o carte despre vaccin. „Doftorul Iacov" aduse desigur cu dînsul și un *spițer*, un „spicear", zice condica de socoteli a lui Brîncoveanu; „spicearul" merse cu vodă, care era bolnav, în călătorie la Adrianopol din 1703.

Nu se poate spune dacă urmașii lui Brîncoveanu au avut și ei „spicearii" lor; oricum, ei erau numai ai curții. Ca spițeri ai curții în Moldova erau la 1763 un anume Toma și Antohi.

Dar în această epocă războaie se poartă pe pămîntul nostru, și ele aduc oștiri apusene, germane în Țara Românească. „Spițerul" și „doftorul" neamț, „spițerul" și „doftorul" grec cu diplomă din Germania nu apar încă, dar la 1752 Grigore-Vodă Ghica, întemeind la București spitalul Pantelimon, adaugă, pe lîngă medici, un „spițer pentru facerea și lucrarea doftoriilor", și chiar un erborist, „un om anume, ce știe și cunoaște ierbile cele de treaba doftoriilor, care la vremea lor să fie dator, după semnarea doftorului și a spițerului, a le culege și a le duce la spițerie". Spitalul Sf. Spiridon, întemeiat la Iași puțin mai tîrziu, își avea și el spițeria. Craiova avu și ea, o dată cu spitalul, spițeria spitalului.

Peste cîțiva ani se face încă un pas. Speculatori, care căpătau prin stăruințe un monopol de la domnie, întemeiară

spițerii particulare. Cea dintîi apare la București, în Hanul Șerban-Vodă, și o ținea un armean, Hagi Chiriac Arbut. El o vîndu apoi prin 1776 unui medic, care pare să fi fost francez, Ioan Șafant.

Pe atunci domnea în Moldova Grigore Alexandru Ghica, și între multele sale faceri de bine, inspirate de curentul filantropic, filozofic al Apusului, e și orînduirea celui dintîi medic de oraș. O dată cu „doftorul obștii", milostivul domn creă și „spițeria obștii" în Iași, pe care toți urmașii săi o lăsară cu veniturile ei. În Țara Românească această sarcină o aveau medicii de spitale. Și pe cînd în Iași „spițeria obștii" era asigurată că nu va avea concurenți, cele din București se înmulțiră așa de tare și așa de liber, încît luminatul domn Alexandru Ipsilanti trebui să le impună la 1780 controlul *arhi-iatrului*, adică medicului primar al spitalelor, pentru ca să nu mai vîndă decît preparate proaspete și bune, și după rețeta medicului. Încă și în acest timp, adevăratul spițer avea cunoștințe medicale așa de întinse, încît la nevoie el putea să fie numit ca urmaș al doftorului sau „gerahului", ale căror rețete le făcuse pînă atunci.

În martie 1785, Alexandru Ioan Mavrocordat, domnul Moldovei, ia măsuri noi pentru „spițeria „obștească a poliții" din Iași, care va fi „în fața ulițelor", adică la stradă. În august următor, el unește spițeria aceasta cu a spitalului Sf. Spiridon, dînd farmacistului cu aceste îndoite atribuții leafa de 25 lei pe lună și orînduirea scutirii de vamă pentru „doftorii".

Acum erau iarăși și spițeri cu spițerii particulare; cei munteni nu sînt cunoscuți; asupra celor din Iași avem destule știri. Cei mai mulți erau nemți sau și cîte un evreu botezat. Seria o deschide Aron Feyrman sau Faierman, care făcea parte din categoria din urmă; îl aflăm și în 1763 și în 1758 chiar. El avea drept vecin pe medicul Lockmann, și fiul acestuia, Ioan, se făcu spițer. Și fiul lui Ioan se întîlnește ca spițer, în 1819. A fost o adevărată dinastie de spițeri ieșeni Lockmann: cel din urmă a murit deunăzi, foarte bătrîn.

Între ei răsare și un italian, venețianul Alexandru Venier, care începu a servi țării sub Mihai Suțu cel dintîi, cu calfa și alte trei slugi, și care era în picioare la masa sa de lucru în 1816 ca serdar, adică boier de treapta a treia.

Contimporanii săi munteni erau Şafant, de care a mai fost vorba, germanii Miller, Ruth, Frith, Roth, ungurul Mihály şi grecii Nicoli, Gioanu, Andrei. De la 1800 se adăugă şi levantinul Iosif Raimondi, al cărui frate ajunse funcţionar la consulatul prusian. Iosif îşi avea încă farmacia la 1816.

Boierii de pe Podul Mogoşoaiei îşi tocmiră deosebit un farmacist în persoana germanului Lorenz Dampner.

Din documentele tipărite deunăzi de d. dr. Angelescu se vede ce schimbări s-au mai întîmplat pînă la data de prefacere a Regulamentului organic. Unele sînt numai de persoane. Farmacia lui Venier o ia grecul Costachi Desila. El văzu întîmplările de răscoală şi nenorocire de la 1821, şi îi suferi urmările, ca şi colegul său Iosif Leiter. Un alt coleg, polonul Iacob Verojenschi, se adăugă în 1826. În Bucureşti, pe vremea ocupaţiei ruseşti începută la 1828, se *abilită* ca farmacist, în 1829, Mihai Eckhardt.

Mai însemnată e crearea de farmacii în judeţe. Botoşanii, în Moldova, par să fi început. Grecul Ioan Vasiliu avea acolo spiţeria sa încă dinaintea anului 1821. La 1827, doctorul D. G. Samurcassi ceru să se îngăduie de domn întemeierea unei a doua, pentru că, „din nebăgare de seamă şi graba lucrătorilor, erau să se apropie de uşa mormîntului două cucoane, avînd spiţăriul pus în doftoriile rînduite, în loc de un dram extract de nuci sadea, cu adăugire un dram extract masalariţă, din care, după ce au luat cea dintîi rînduită măsură, îndată au început semnele otrăvei ce are masalariţa, adică ameţeală, tremur, dureri cumplite şi altele încă". Cel dintîi farmacist din Piatra fu Iacob Garocinschi, cel dintîi din Fălticeni, Gheorghe Vasilicovschi, amîndoi galiţieni; în Bîrlad boierii recomandaseră pe grecul medic Nicolae Lafari, dar domnul numi pe germanul Kraus. Alt, din Huşi, începu abia sub Mihai Sturza. În Ţara Românească abia de la 1830 la 1840 apar, pe lîngă farmacia din Ploieşti, a lui Kraus, altele conduse de germani, mai mult saşi, şi de cîte un rar ungur, ca Borocskay, Benes, sau slav, ca Tucik, în Buzău, Giurgiu, Slatina, Piteşti.

Noua şi ultima schimbare a fost întemeierea şcolii de farmacie româneşti şi pătrunderea elementului românesc bine pregătit în această ramură folositoare.

UN ORAȘ ROMÂNESC: BOTOȘANII

I

„Botoșanii" înseamnă tîrgul lui Botăș. Botăș e un nume care trebuie pus alături cu Bontăș, cu Motăș, cu Crasnăș, cu Hasnăș. Finala -ăș se adăuga la unele nume de oameni pentru a face nume noi. Cele de mai sus vin de la Bontea, Motea, Crasnea, Hasnea sau de la formele și mai vechi: Bontul, Motul, etc. Botăș vine deci de la Botea sau Botul. E un nume care se află în toate părțile românești: în țara Bîrsei, în Banatul timișean.

Botăș a fost *strămoșul*. De la el s-a început viața locuitorilor satului care s-a prefăcut mai tîrziu, destul de tîrziu, într-un tîrg. El cu ai lui a întemeiat acel sat. Așezat într-un loc oarecare, departe și de apa cea mare a Siretului și de apa cea mare a Prutului, într-un ținut care n-avea altă bogăție decît a vitelor, ce găseau pășune înaltă și grasă pe povîrnișurile dealurilor de lut ce se întrolocă aici, — satul Botășanilor nu făcea să se prevadă prin nimic un viitor mare. Dar unul din drumurile cele mari de negoț ale Moldovei lui Bogdan întemeietorul, lui Alexandrul cel Bun și lui Ștefan cel Mare îl atingea.

Într-un timp cînd acest sat mare n-avea nici un fel de însemnătate, tătarii din Crîm, repezindu-se asupra Moldovei prin vadurile rău păzite ale Nistrului, îi prefăcură în cenușă bordeiele, căsuțele de lemn, acoperite cu șindrilă și stuf. Vechea cronică a țării scrie astfel: „În anul 6947 (1439), Novembre în 28, au venit Tatarii și au prădat pănă la *Botoșani*". Numele „Botoșani" a venit firește din acel de la început, „Botășanii".

Satul se ridică întîi prin aşezarea vremelnică a domnului în cuprinsul lui. Pe atunci stăpînitorii ţării aveau obiceiul de a străbate, în primăvară şi vară, toată ţara, fie pentru a-şi îndeplini o datorie: împărţirea de dreptate şi apărarea de duşmani sau de făcătorii de rele, fie pentru a-şi face plăcerea cea mare a vînatului. Nu putem spune că Ştefan cel Mare a stat în Botoşani. El e totuşi acela care a clădit la 1496, chiar în preajma oraşului de astăzi, frumoasa biserică a Păpăuţilor, care a fost ridicată din ruină în timpurile noastre abia. Şi pînă astăzi se citeşte, în frumoase litere gotice, înrămurite ca frunzele de spin, această inscripţie deasupra uşii de intrare:

„Io Ştefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, am zidit acest hram întru numele Sfîntului părintelui nostru arhierarhul şi făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004 (1496), iar al Domniei lui al patruzecelea curgător, luna Septemvrie în 30."

Aceasta înseamnă că Păpăuţii au avut vreo legătură cu Ştefan, şi aceasta nu poate fi alta decît alegerea satului ca loc de popas şi de odihnă din partea vestitului viteaz. Dacă ne gîndim că la Hîrlău el avea o iubită, pe acea Marie, care i-a dat un fiu, Petru Rareş, vom înţelege rostul Păpăuţilor în mijlocul chiar al unui drum pe care vodă nu-l va fi făcut tocmai rar: în adevăr, e cam tot atîta cale de la Suceava la Păpăuţi cîtă este de la Păpăuţi la Hîrlău. Ceea ce era atunci un drum de ţară, este şi astăzi unul.

În 1496, Botoşanii trebuie să fi fost încă un sat, care se vedea de la Păpăuţi, dar nu se atingea cu acesta din urmă, strîns în jurul bisericii şi clopotniţei lui Ştefan. Peste cîţiva ani însă, Ştefan năvălea în Pocuţia şi o lua pentru cîtva timp; graniţa de nord a ţării era, oricum, mai bine statornicită decît pînă atuncea. Apoi, cu cîţiva ani în urmă, Moldova pierduse cetăţile cele mari şi vechi de la Dunăre şi Marea Neagră: Chilia şi Cetatea Albă. Aceasta aduse ridicarea peste puţină vreme a Renilor şi Galaţilor, tot la Dunăre. Negoţul de odinioară nu era întrerupt astfel. Botoşanii, aşezaţi pe drumul Suceava-Iaşi, se putură dezvolta în schimbul de mărfuri dintre Polonia şi Turcia, adică dintre Apus şi Răsărit.

La 1528, Petru Rareş, care abia-şi începuse domnia, scrie din „tîrgul Botoşanilor". Nu trebuie să uităm că înain-

tașii săi, Ștefăniță și Bogdan Orbul, stătuseră adesea la Hîrlău, pe care-l numeau „tîrgul Bahluiului". După ce învinse pe sașii din Ardeal la Feldioara, în 1529, Petru e iarăși în Botoșani. De aici scrie el, la 29 iulie, o scrisoare de cumplite amenințări către brașoveni, „nouă nu tocmai iubiți", cărora le făgăduiește că, de nu se vor supune craiului sprijinit de dînsul, „și pe copiii voștri îi voi pedepsi cu fier și foc". La 31 iulie, el zguduie apoi și pe sașii din Bistrița. La Botoșani se întoarce Petru și după asediul Brașovului, în iarna lui 1530. Și la 1531 îl găsim aici, în anul cînd se bătu cu polonii la Obertyn, și chiar în anul morții, 1546.

Se pare că el dărui noul tîrg, întemeiat poate cu privilegiu de la dînsul pentru a ține iarmaroace, bîlciuri, doamnei sale, Elena, fata lui Ioan Despotul sîrbesc. De acum înainte orașul fu cîrmuit, pe de o parte, ca toate celelalte, de un șoltuz și doisprezece pîrgari, iar pe de alta, de vornicii doamnei.

Elena se crezu îndatorită a face biserici de piatră, acolo unde nu fuseseră decît bisericuțe de lemn. Ea obișnuia și mai departe a sta aici. De aceea fiul ei Ilie a poruncit și el din Botoșani. Sub al doilea fiu, Ștefan, ea înalță pe rînd, pentru pomenirea ei și a soțului ei mort, biserica Sf. Gheorghe întîi și apoi a Ospeniei. Ele fură făcute întocmai după biserica lui Ștefan cel Mare din Păpăuți, cu un turnuleț la mijloc și intrarea pe latură. Discuri de smalț verde, galben, așezate în brîuri, le împodobeau. Aveau și o clopotniță de o parte, care s-a dărîmat apoi și a fost înlocuită prin altele. Dar inscripțiile, de toată frumusețea, au trecut neatinse prin marile primejdii și prefaceri. La Sf. Gheorghe se citește ceea ce urmează: „Elena, fiică de Despot, Doamna răposatului Petru Voievod, a zidit acest hram întru numele Sfîntului marelui mucenic Ghiorghie în tîrgul Botîșanilor, în zilele Domnului Io Ștefan Voievod; și s-a săvîrșit în anul 7049 (1541 = 1551), luna lui Octomvrie". Pe cînd Ospenia, mai nouă, zice: „Cu vrearea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvîrșirea Sfîntului Duh, iată eu, roaba stăpînului mieu, Domnului Isus Hristos, Elena, fiica de Despot, Doamna lui Petru Voievod, fata lui Ion Despot Împăratul, bine am voit, cu buna aplecare a mea și gîndul mieu cel bun, a zidi acest hram, întru numele Adormirii Precistei stăpînei noastre de Dumnezeu Născătoare și pururea Fecioarei Mariei. Și s-a săvîrșit în anul 7060 (1552), Avgust în 15". Poate

că numele satului Mănăstirea Doamnei lîngă Botoşani aminteşte încă o clădire a Elenei.

Cînd Elena fu ucisă, după moartea fiului ei celui mic, — Alexandru Lăpuşneanu cel grozav, soţul Ruxandrei, fiica Rareşoaiei, stătu şi el uneori la Botoşani. Lîngă acest oraş, la Verbia, pe apa Jijiei, între dealurile golite de toamnă, se dădu la 1561 lupta nenorocită împotriva lui Despot, care venise să ia Moldova de la Lăpuşneanu.

Cu plecarea din ţară a lui Bogdan fiul Ruxandrei în 1571, se mîntui însă prosperitatea veche a Botoşanilor, pe care o întemeiase Petru Rareş, născut în Hîrlău, şi o îngrijise întregul lui neam, pînă ce se stinse.

Botoşanii avură deci după săteanul Botăş un al doilea părinte, pe Petru Vodă. În alte împrejurări, dacă Botoşanii ar fi astăzi un mare oraş de români, de români harnici şi luminaţi, — în mijlocul lui, chiar înaintea puternicei clădiri a Ospeniei, ar trebui să se ridice icoana de marmură sau bronz a singurului fiu al lui Ştefan cel Mare care a avut în el o scînteie din sufletul marelui părinte.

II

Petru Schiopul, fiul unei fete a lui Rareş, pomeneşte odată despre decăderea Botoşanilor, punînd-o în seama evreilor de la hotarul polon, cari stricau prin uneltirile lor iarmaroacele ţării. Nici el însă, nici urmaşii săi pînă la Vasile Lupu nu se întîmpină în Botoşani, pe unde trecu numai, în vremea lui Mihai Viteazul, fugarul Sigismund Báthory. Nici o *carte* orăşenească nu ni s-a păstrat din acest timp, precum s-au păstrat astfel de zapise din tîrgul de jos al Bîrladului. Radu Mihnea înviè la începutul veacului al XVII-lea Hîrlăul, din care-şi făcu un scaun de domnie, dar el lăsă în părăsirea cea veche Botoşanii.

Vasile Lupu se găseşte, în adevăr, de două ori la Botoşani, dar aceasta n-are nici o însemnătate pentru oraş, care nu-i datoreşte nimic. La „Curtea domnească" din acest oraş stătea numai preotul bisericii domneşti (Sf. Gheorghe). Lungul război dintre turci şi poloni, care pustii partea de sus a Moldovei, împiedică multă vreme cîştigul negustorilor botoşăneni, cari erau armeni şi români. Totuşi din această vreme de sărăcie e scrisoarea prin care cei doi vornici ai Botoşanilor recomandă saşilor din Bistriţa Ardealului, la 25 ianuarie

1706, interesele unui armean din oraşul lor, anume „Avan Baronce". Iată acest răvaş, care prin frumuseţea limbii lui cinstite şi cumpătate întrece aşa de mult jargonul de cancelarie ce se întrebuinţează în zilele noastre.

„Ai noştri cinstiţi şi buni prieteni, dumnalui giudeţul şi dumnalui harmiţaşul de la cetate Bistriţei, sănătate şi tot bunul poftim dumilorvoastre de la milostivul Dumnezău. Pricina aceştii scrisori a noastre, întâiu ca să cercăm de bună sănătate şi viaţa a dumilorvoastre; a doua iar vă poftim pentru cest negustor anume Avan Baronce, carele este de aici de la oraş de la Botăşeni: venind acolo la ţara dumilorvoastre, şi având datorii la nişte negustori ce trăesc acolo, poftim să aibă dreptate, să i se facă plată pe zapis ce are. Ce noi încă la dreptate, ce'r hi pofta dumilorvoastre, gata ne vom afla în slujbă, că, neplătind banii acestui negustor cine s'a hi dator, apoi s'a da ştire Măriei Sale lui Vodă, şi să face zeberală, că acei negustori au boi aice.

Ce poftim dreptate să hie, şi milostivul Dumnedzău să fie cu dumneavoastră.

† A dumilorvoastre buni prieteni:
Vornicii de Botăşeni.

1706, Ghenar 25.

La ai noştri cinstiţi şi buni prieteni, dumnalui giudeţul şi dumnalui harmiţaşul de la cetate Bistriţii, cu bună sănătate să se dea."

III

În hotărîrile pe care aveau dreptul să le ia, orăşenii se numesc „tîrgoveţii români şi armeni". Evrei nu erau încă, şi cele două neamuri creştine, deşi deosebite prin rit şi dogmă, puteau trăi în linişte unul lîngă celălalt, sprijinind prin munca lor de negustori şi meşteri puterea şi bogăţia oraşului. Cîteva cuvinte asupra acestor străini, printre cei mai vechi de la noi, şi pe cari românii n-au avut niciodată de ce să-i urască.

Alte nume de armeni de aici, în veacul al XVIII-lea, se întîlnesc în epitafele, foarte înflorite, cu o bogăţie de cuvinte în adevăr răsăriteană, din cele două biserici de legea lor, noua Sf. Treime şi biserica cea veche, Sf. Maria. Nu ştim

începuturile acestor frumoase și puternice clădiri de piatră, așa de bine îngrijite și pînă astăzi, deși avem dovada că Sf. Maria era în ființă la 1669. Unii din enoriașii lor îngropați sub acele lespezi, însemnate cu ciudate lespezi străine, sînt din alte orașe ale Moldovei, ca Neamțul, și desigur cei dintîi înaintași ai lor n-au venit de-a dreptul din Galiția, unde se oploșiseră pe la 1350, după primejduirea regatului asiatic al Armeniei Mici: ei s-au strămutat aici din orașe moldovene cu negoțul mai vechi decît al Botoșanilor: Suceava, Siretul, Romanul, de pildă [1]. Alți armeni, din aceia ce zac sub acele epitafe, sînt din Basarabia, iar destui din Constantinopol și din Asia vecină chiar, din cutare ținut al Armeniei Mari, rătăciți după agonisita mai ușoară și mai mănoasă în Moldova noastră umilită și scăzută, pe care ei o numesc „țărișoara Buhdan" (Bogdan), ca stăpînii lor, turcii.

Pe la 1530 colonia armenească era desigur acum întemeiată în Botoșani, căci acesta era tîrg, și tîrg moldovenesc pe acea vreme nu se putea fără armeni. O biserică armenească de zid însă nu se clădi pînă ce românii nu-și avură una. Deci numai după 1530 cultul armenesc a putut primi cele două clădiri de astăzi. Și ele imită biserica lui Ștefan cel Mare. Clopotnița însă le-a lipsit multă vreme, fiindcă ai noștri nu îngăduiau ca un astfel de turn stăpînitor să se înalțe și pentru ca să arate locul unde „păginii" își au „capiștea" lor.

IV

Cîrmuirea era, în acest veac al XVII-lea — și tot așa în al XVIII-lea —, tot cea veche. Dar vornicii stăteau în numele doamnei, strîngînd veniturile pentru dînsa, făcînd judecățile, păzind liniștea și buna orînduială și scriind răvașe în numele „orașului", al „tîrgului". Ei erau aleși de obicei dintre boiernașii din ținut: cei pe cari-i cunoaștem făceau parte din familiile Stoica, Șoldan, Pancu, Burghele, Bucșănescu, Calmășul sau Callimachi. Uneori în locul lor stătea numai un dregător, un *ureadnic*, după numele său slavonesc.

În al doilea rînd puterea o țineau în mînă cei mai bătrîni și mai cinstiți dintre negustori, alcătuiți într-un sfat de

[1] Una din biserici posedă, cum îmi comunică d. prof. Iacobeanu, o *Evanghelie*, „foarte frumos scrisă" în Crimeea, în anul 803 al erei armenești (1353).

doisprezece pîrgari care avea în frunte pe şoltuz. Foştii şoltuzi — căci se făcea alegere, fără să putem spune cînd anume şi în ce împrejurări, — păstrau un loc de cinste printre tovarăşii lui şi ei iscăleau în mărturii înaintea acestora, chiar şi înaintea preotului de la biserica domnească, unde nu mai stăteau în jilţul lor aurit ca o catapeteazmă domnii, doamnele şi seminţia lor. Pe hotărîri şi pe adeverinţe şoltuzul făcea să se apese cu fum *pecetea tîrgului*, care înfăţişa un păun, pînă ce la urmă acest herb fu înlocuit cu icoana Sfîntului Gheorghe luptătorul, care-şi avea hramul la biserica domnească a Elenei Rareş. Diaci se întîmpină uneori, dar cea mai frumoasă scrisoare rămîne totuşi a preoţilor, cari erau de obicei în număr de doi. Un protopop botoşănean se pomeneşte încă din 1719, iar cei dintîi doi diaconi, în mahalaua Tătăraşilor, se ivesc abia la 1742 şi 1757.

Mai presus de „oamenii buni" de rînd stăteau slugile domneşti care îndeplineau sau îndepliniseră cîndva cîte un rost ca acela de vătav, de stegar sau de chehaie (locotenent al căpitanului). Pînă tîrziu se pomeneşte clasa curtenilor.

Breslele aveau staroşti, iar cutare boier cu pămînt prin împrejurimi îşi ţinea „namesnicul". Alboteştii, Stroiceştii, Brăieştii, Isăceştii, Gafenceştii, Burgheleştii, Izmeneştii, Pănculeştii, Ciudineştii, Flondoreştii, Ghergheleştii, Călmăşeştii de la Stăncești, din cari au răsărit domni Moldovei, veneau adeseori la tîrg, pe care-l umpleau de freamătul însemnătăţii lor de dregători şi ostaşi. Cîte un grec, care ayea toate drepturile asigurate în vechime creştinilor, fără deosebire de neam, îşi ţinea *băcălie* sub streaşina umbroasă, „cu şandrama", a unei căsuţe de lemn, pînă se făcu o întreagă uliţă a „Băcăliilor". Boierii ei înşişi făceau, pentru cîştig, dughene pe locurile lor, aşa încît se pomenesc la 1776 în cuprinsul tîrgului, lung de 120 de stînjeni şi lat de 280, dughenile vistiernicesei Catrina Catargiu şi stolnicesei lui Constantin Cogălniceanu. Şi acesta era Tîrgul Boilor, unde vameşii domnului îşi aveau „cerdacul".

Mijlocul tîrgului se cuprindea între cele două biserici ale doamnei, precum este şi astăzi. Încolo se întindeau mahalale, care erau multe, tîrgul prelungindu-se pînă foarte departe, cu bune căsuţe curate şi cu livezi întinse de pomi roditori, pînă la *rădiurile* de pădure din împrejurimi. Una din aceste mahalale se numea a Tătăraşilor, ca şi toate acele părţi ale vechilor oraşe moldoveneşti unde fuseseră aşezate de domnie

sălașele tătărașilor învinși, ale țiganilor aduși de tătari și rămași acuma în seama și în folosul voievozilor biruitori. Veneau apoi: Morărești, numiți după vestitele mori de făină de grîu, pe care astăzi le au în stăpînire evreii bogați, stăpîni ai întregii vieți economice de acolo; Vrăbienii, al căror strămoș și întemeietor trebuie să fi fost un anume Vrabie; apoi mahalalele adunate în jurul locului de tîrg, deci: a Tîrgului — împărțită apoi în Tîrgu Nou (sau al Făinii), în deal, și Tîrgul Vechi —, și în jurul bisericii Sf. Gheorghe. Armenii își aveau mahalaua lor deosebită. Mai tîrziu s-au făcut trei ocoale pentru Botoșani și împrejurimi: al Tîrgului, al Cîmpului și, la apus, al Siretului. Ocolul cel larg care înconjura orașul, cuprinzînd pășune pentru vitele tîrgoveților, fu încolțit, spîrcuit și dăruit de domnie, pînă nu mai rămase nimic dintr-însul.

Ca mijloace de învățătură, se știe foarte puțin. Preoții țineau neapărat școală de diaci și, din partea lor, armenii aveau dascăli deosebiți, de la cari deprindeau măcar a-și face iscăliturile în limba strămoșilor. Dintre acești armeni unii aveau totuși nume curat românești, ca acel Nicolae Minciună care iscălește la 1673 lîngă Chircor (Grigore) Hangiur și Agopșa (Iacobaș) Colotil, ca Axinte Hăul de la începutul veacului al XVIII-lea sau ca bătrînul Hagi-Lebădă. Cel dintîi dascăl român pe care-l cunoscem e Costașcu din 1758. Școala lui începu a se zidi pe la 1762.

V

Veacul al XVIII-lea nu se vestea mai bun pentru negoțul Botoșanilor de cum fuseseră vremile dintre 1600 și 1700. Totuși orașul avu parte, la începutul lui, de o nouă îngrijire și împodobire domnească. Mihai Racoviță, de loc însă din Țara de Jos, drese amîndouă bisericile Doamnei Elena Rareș, și le făcu cîte o clopotniță nouă, alipită de zidirea din veacul al XVI-lea. Fiul său Constantin făcu la rîndul său o reparație mai ușoară la Păpăuți și clădi acolo și case pentru locuință de călugări. Căci el transformă biserica lui Ștefan cel Mare într-o mănăstire, și o închină Patriarhiei din Antiohia. De acum înainte greci stătură în fruntea ei, acei egumeni „elini de neam", cari zac la un loc în același mormînt, sub o piatră pusă de un urmaș român al lor.

Războaiele dintre ruși și turci, pierderea Bucovinei, noul război între turci de o parte iar, de alta, și rușii și austriecii,

veniţi acum din Bucovina, nu folosiră oraşului nostru mai mult decît vechiul război turco-polon de la sfîrşitul veacului al XVIII-lea.

Numărul negustorilor şi meşterilor români scade de la o vreme. Lîngă locuitorii mahalalelor, cari-şi caută de ogoarele şi de vitele lor, se întîlnesc însă de la o vreme boiernaşi cari s-au aşezat statornic în Botoşani, unde duc viaţa tihnită a mazililor sau îndeplinesc sarcini mai mici în dregătorii. Întîlnim astfel în curţile boiereşti ale oraşului membri ai neamurilor Gneuca, Dimachi, Bucşănescu, Catargiu, Stihi, Racliş, Miclescu, Brănişteanu, Roset, Fote, Silion, Crupenschi, Donici, Cananău, Hrisoverghi, Muste, Gulea, Ioan Cogălniceanu, bunicul lui Mihail, s-a cununat cu Smaranda Bantăş la mănăstirea Păpăuţilor, şi el e înmormîntat la biserica Sf. Paraschiva.

Boierimea nu-şi mai află locul ei acuma în jurul curţii domneşti şi, decît să-şi caute un rost la ţară, ea găseşte că e mai bine a stăpîni viaţa socială din tîrguşoare şi tîrguri. Peste cîtva timp, certuri înteţite pentru înrîurire şi putere vor începe între aceste case boiereşti ce nu încap unele de altele.

Armenii sînt în scădere. Ce e drept, se mai vorbeşte cîteodată de „tîrgoveţii armeni", dar ei au părăsit acum tot negoţul cel mic: îndeletnicirea lor de căpetenie e creşterea vitelor, pe care le vînd îngrăşate peste hotar, în Polonia întîi, apoi mai tîrziu în Galiţia şi Bucovina austriecilor, unde sînt acum mulţi oameni cari au nevoie de hrană bună şi sătioasă. Aceşti armeni bogaţi au mijloacele ce trebuie pentru a face ca domnii, unul după altul, să le întărească privilegiile: scutirea de olacuri, havalèle şi angarii, pe de o parte, iar pe de alta, scăderea desetinei — dijmei albinelor şi porcilor — obişnuite.

Cîtva timp se întîmpină şi destui greci, de cînd şi ispravnicii sînt adeseori de neamul lor, ca Antohie Carageà. Băcani mai ales, ei vin pînă şi din atît de depărtatul Trapezunt. Societatea grecească din Botoşani e îmbogăţită şi împodobită şi de egumenul grec de la Păpăuţi, care nu va fi venit chiar singur din ţara lui.

De la începutul veacului, Hotinul nostru e o cetate turcească. De acolo vin la bîlciuri şi negustori musulmani, şi, dacă i se aduce vreo pagubă, paşa trimite, cu cereri de

răsplătire, pe vreun dregător al său ca mumbaşir de pedeapsă şi împlinire.

Încă înainte de a se preface Moldova de Sus într-o provincie model a austriecilor, evreii începură să se lase în jos asupra oraşelor noastre. Colonia evreiască din Botoşani îşi avea încă de prin anii 1740—50 toată rînduiala ei. Evreii aveau un staroste, căpitani de breaslă, o „şcoală", adică sinagogă, în fruntea căreia stătea cîntăreţul, „peveţul şi credinciosul breslei jidoveşti", „dascălul", şi, în sfîrşit, un haham sau „vechil" de haham. Oaspeţii cei noi, fără bani şi fără gust de muncă, pregătiţi însă în toate privinţele pentru o stoarcere nemiloasă, veneau cu cartea lor evreiască, în care-şi isprăveau zapisele, cu „legea" lor, care hotăra în atîtea cazuri de drept altfel decît „obiceiul pămîntului" românesc, cu datinile lor de viaţă de familie timpurie: „obiceiul ce au jidovii a se însura la 15 ani", ceea ce le asigura pentru viitor şi numărul.

Boierimea stăpînitoare era încercată de dînşii în tot felul, ca să ajute interesele cîştigului lor: ei se *ajungeau*, spun hotărîri domneşti din acest timp, cu dregătorii, şi, pentru ca să izbutească „alejverişul", dădeau bucuros „mîzdă", adică mită. Ca să scape de dajdia negustorilor hrisovoliţi (cu hrisov, cu privilegii), pe care o plăteau alţi locuitori mai noi ai ţării, ei se înscriau la consulate, făcîndu-se *sudiţi* (italieneşte: *suddito*, supus) sau *tîrtani* (nemţeşte: *Unterthan*, supus). Astfel avem plăcerea de a întîlni pe Rifca Jidoafca a lui Iancăl ca... supusă franceză. Numele acestor evrei sînt, ca şi aiurea pe acest timp, numai personale sau amintesc pe al tatălui, mamei, soţului. Odată se află şi un Cerbul, care vrea să zică: Hirsch.

Temeiul vieţii orăşeneşti sînt cele patru tîrguri. Două din ele, al Sf. Ilie şi al Sîntămăriei Mici, folosesc, în ceea ce priveşte vama, bisericilor domneşti, care sînt acum patru la număr: cele două ale Rareşoaiei, Păpăuţii lui Ştefan, care a fost cuprinsă în oraş, şi o a patra care nu se mai poate statornici astăzi cu siguranţă. La aceste iarmaroace preoţii sînt aceia cari fac şi prăvăliile de lemn. Pe cînd orăşenii au şi cheltuielile şi cîştigul la celelalte două bîlciuri: de Sf. Vinere şi de Sf. Teodor.

Actele, multele acte de învoială păstrate din acest timp vorbesc şi de alte biserici: de Sf. Nicolae cel Sărac,

care era de lemn și fu zidit în piatră abia la 1808, de Biserica Albă, lîngă care era cimitirul. Toate celelalte biserici (Sf. Spiridon: reparată c. 1808, Vovidenia: 1834, Sf. Dumitru: 1833, Trei Ierarhi: reparată în 1833, Duminica Mare: c. 1838, Sf. Ilie: 1809, Roset: 1826) sînt mai noi, înălțate după 1800.

Se pomenesc vechile piețe sau „tîrguri", maidane pentru prăvălii și pentru vitele celor sosiți la iarmaroace: Tîrgul Nou, Tîrgul Vechi, Tîrgul Vitelor, Tîrgul Cailor, Tîrgul Făinii. Dintre străzi apar: Ulița Mare, Ulița Veche, celelalte neavînd un nume deosebit. Clădiri mai însemnate nu erau, și numărul sigur al locuitorilor nu se poate ghici.

VI

Călători ce au străbătut pe acest timp Moldova, ne-au lăsat în treacăt cîteva rînduri și despre vechii Botoșani înaintea copleșirii de către evrei.

În 1762, abatele Boscovich, un învățat italian, care călătorea cu fostul ambasador englez la Constantinopol, găsi la Botoșani 400 de case (ceea ce pare cam puțin) și cinci biserici (adică: Păpăuții, Ospenia, Sf. Gheorghe, Sf. Spiridon poate și biserica armenească). El înseamnă „un mare număr de prăvălii", și în ele, ca și în case, grinzi și mobile de vechi stejar lustruit, care-i plăcură. În acest tîrg, urmează călătorul, se vede ici și colo, și cîte un geam la ferestre. Și gazda din Botoșani, casa unde fu primit adică, se arăta mai bună decît în alte popasuri.

În 1768, baronul de Tott, agent francez pe lîngă hanul tătarilor, se abate pe la Botoșani, care-i fusese descris ca „unul din orașele cele mai însemnate ale Moldovei, ca un pămînt al făgăduinței, unde se puteau lua de-ale mîncării pentru tot drumul ce mai rămînea de făcut". El găsi însă numai frica de turci și pustiul. Intră în casa unui boier, care se întoarse în trăsură cu șase cai pentru a-l primi cu toată cinstea. Era pe atunci vreme de iarnă, război cu rușii, rătăciri de tătari hămesiți și de spahii desfăcuți din oastea pașei ce păzea la Iași. „Mănăstirea", mănăstirea lui Constantin Racoviță, Păpăuții, nu mai putea să încapă oamenii ce se adăpostiseră, cu averile lor, între ziduri. I se spuse drumețului că *toți* locuitorii, „7—8 000", și-ar fi căutat acolo scăparea. El auzi chiar „țipetele femeilor și copiilor, harhătul unei mulțimi îngrămădite". Trei ieniceri păzeau pe toți îngroziții aceștia; boieri din partea locului dezbăteau

asupra primejdiei; cei de afară n-aveau pîine, şi o cereau cu strigăte deznădăjduite. De Tott, un ungur foarte îndrăzneţ, voi să vorbească „greceşte" acestor nenorociţi, ca să-i îndemne a se întoarce acasă la ei, dar strînsoarea şi zgomotul ajunseră aşa de ameninţătoare, încît fu bun bucuros să poată ieşi pe poartă, aruncînd asprii de argint cu pumnul ca să i se facă loc [1].

În 1805, iată acum doctorul englez Neale care ajunge la Botoşani. Strada mare e „cîteva prăvălii aşezate după moda turcească". Negustorul, îmbrăcat grecește, stă pe marginea, pe *prichiciul* ferestrei, cu picioarele sub dînsul. şi trage din ciubuc. Acum sînt evrei destui: Neale găzduieşte chiar într-o cîrciumă evreiască. Era nuntă tocmai în seara aceea, „şi strigătele sau, mai bine să zicem, urletele sălbatice ale invitaţilor ne făcură să nu putem închide ochii pînă-n ziuă, cînd căruţaşii noştri" — tot evrei — „veniră să ne spună că e vreme de plecare" [2].

Astfel apucară Botoşanii începutul veacului al XIX-lea.

VII

În aceasta ei trebuiau să aibă o scurtă, dar foarte însemnată înflorire. Ceea ce i-o aduse fu, de altminterea, nenorocirea Moldovei întregi, pierderile ei de pămînturi, care schimbară în părţile de miazănoapte şi răsărit — deci tocmai unde stăteau Botoşanii — şi vechile drumuri şi vechile centre de negoţ.

Cînd Suceava ajunse în mîinile Austriei, după ce, de mai bine de jumătate de veac, Hotinul era o cetate turcească, Botoşanii trebuiră să cîştige. Satul Burdujeni se făcu în cîţiva ani un tîrguşor prin năvălirea lîngă noul hotar bucovinean a evreilor, despre întîia înfăţişare a cărora s-a vorbit mai sus, şi pentru negoţ cinstit şi pentru contrabandă, copleşiseră foarte repede Botoşanii.

La 1812, Basarabia era pierdută la rîndul ei. Prutul ajunsese hotarul răsăritean al ţării. Iaşii erau prea aproape de această apă pentru a fi şi de acum înainte locul spre care se revarsă mărfurile. Situaţia Botoşanilor însă era mult

[1] V. pentru acele cîteva ceasuri de petrecere în Botoşani, de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, ed. Maestricht, II, p. 134 şi urm.

[2] *Voyage en Allemagne, en Pologne, en Moldavie et en Turquie* trad. de Ch. Auguste Def., II, Paris, 1818; pp. 12—13.

mai bună. Evreii botoşăneni, uniţi prin legături de înrudire şi prin legături de afaceri cu cei din Bucovina şi din Basarabia, ajunseră în acest oraş un ferment de viaţă economică.

Ei erau să ia în stăpînire moştenirea armenilor, în decadenţă acum. Deocamdată însă se putu crede că românii vor păstra oraşul lor, a cărui populaţie se ridică repede pînă la 12 000 de oameni. Biserici se fac şi se dreg pretutindeni, de la 1800 înainte, toate îndreptîndu-se acum după modelul dat de Mihai Racoviţă în reparaţiile lui. Bresle, ca blănarii, particulari din negustorime, epitropi şi preoţi, cîte un boier, precum au fost Mavromati şi Costachi Roset, care întemeiè şi o şcoală de psaltichie, ridică în cîţiva ani de zile foarte înalte clopotniţe şi mîndre, înalte, luminoase zidiri de piatră, cum se pot vedea, în acest număr şi în aceste proporţii, numai în puţine oraşe ale Moldovei. Şi armenii, cari fuseseră opriţi întîi, căpătară, în 1816, de la domnie voia de a-şi face „o clopotniţă de piatră foarte mare", ba încă şi cu ceasornic. Botoşanii monumentali de astăzi s-au alcătuit mai ales atunci, între 1812 şi 1834, între pierderea Basarabiei şi Regulamentul organic.

* * *

Această lege constitutivă dădu tuturor oraşelor aceeaşi situaţie. Pînă la Regulament însă, Botoşanii avuseră drepturi de care nu se bucura nici un alt oraş. Încă de la 1820, ei căpătaseră un efor şi o *Casa obştească* (un fel de Consiliu Comunal), de şase epitropi: doi boieri, doi negustori moldoveni sau greci şi doi „fruntaşi" ai oraşului. Mai tîrziu epitropii fură aleşi, cîte doi, de negustorii ortodocşi, de armeni şi de evrei, fără a mai pomeni doi reprezentanţi ai boierilor. Se făcură atunci planuri mari de edilitate: pavare de străzi, deschiderea unei pieţe, împodobirea ei cu havuz, facerea unui spital — planuri care se îndepliniră mai tîrziu numai, şi pe încetul.

Aceste încercări sînt însă destul de interesante şi pline de învăţămînt pentru ca să se împărtăşească şi cititorilor celor mulţi povestirea despre zbuciumările „constituţionale" ale oraşului, aşa cum o dădeam acum cîţiva ani în altă scriere [1]:

«După acordarea de către Mihai Suţu a unei epitropii pentru veniturile menite îmbunătăţirii străzilor, „podurilor"

[1] *Studii şi documente*, V, pp. 673—678.

orașului, se alese pentru a dispune de mica vistierie orășenească un boiernaș, Anghelachi Climent, care căpătă și întărirea hrisovului, după tulburările de la 1821, din partea noului domn, Ioan Sturdza, — întărire ce nu ni s-a păstrat. Administrația lui ținu pînă la 1824, dar „obștea" nu se declară de loc mulțumită de felul cum împărțise el, la nevoi și la „rușfeturile" neapărate pentru acel timp, sumele strînse. I se dădu ca urmaș spătarul Iordachi Canta, care era ajutat de banul Ion Brănișteanul: el nu fu însă casier „casă", decît un an de zile, pînă la 1 februarie 1825, fiindcă muri, lăsînd socotelile încurcate. Eforul, „eforos", Alecu Callimachi, nepot și văr al domnilor Moldovei, mai era apoi supărat și de zgomotoasa opoziție pe care o făceau la plata dăjdiilor evreii botoșăneni, conduși de un elocvent bărbat care se numea Leiba sau Laba Faibiș: acesta termină însă făcînd declarația solemnă că de acum înainte, ca unul ce este „născut și crescut" în Botoșani, va fi, cu tot talentul său oratoric (și ziaristic fără putință de manifestare, din nenorocire), un simplu „patriot", fără gălăgie.

În mart 1825, domnul porunci să se recunoască de efor, „eforos", Alecu Callimachi, să se aleagă noi epitropi, să se strîngă actele și să se încheie socotelile, mult dezbătute, ale trecutului; în sfîrșit, să se facă în mijlocul orașului loc îndestulător pentru o piață, sau „un pliaț". Deci, sub îngrijirea lui Scarlat Miclescu Aga, *Vornic de Botoșani* — în lipsa lui Callimachi —, se făcu o întrunire la alt boier din Botoșani, Alecu Ralet, și aici se aleseră noii epitropi, dintre negustorii nesupuși unei protecții străine, *raiale*, și nu *sudiți*, dîndu-li-se ca „prezedent" pe boierul Costachi Roset. Manolachi Iorga era să strîngă, „ca un cinstit bătrîn și vechi tîrgoveț", „docomenturile risipite" ale orașului. Ca taxildar și păstrător al arhivei i se alipi un armean, Garabet Bolfos; un greco-român, Iani Vasiliu, și alt armean, Ștefan Goilav, erau numiți epitropi „lucrători", iar calitatea de „ostenitor la trebuințele tîrgului" era dată lui Tudurache Băcal-Bașa, starostele băcanilor adică, și lui Andronic Zaharia. Sorocul cîrmuirii lor era de un an.

În 1827, Sfatul epitropilor era astfel alcătuit: „prezedent" era tot Roset, Manolachi Iorga se întîmpină iarăși, dar, pe lîngă trei armeni, găsim pe Ilie Iconomul, un preot bătrîn, foarte dușmănit prin pamflete de adversarii săi politici, și pe Vasile a Diaconiții. Această epitropie, fără îndemnul

eforului și al cîrmuirii, se arăta dornică de a aduce în adevăr îmbunătățiri orașului, care avea pe atunci o populație de cel puțin 12 000 de locuitori și vedea prosperitatea crescîndu-i. În acest an 1827 se încuviință de acești „consilieri comunali" ai timpului cumpărarea de pompe pentru foc: „tulumbe", de sacale, înființarea unui corp de scutelnici, care să poată fi întrebuințat în caz de incendiu: „tulumbagii, sacagii, căngeri, toporași, hornari și clopotari", fără a uita pe păzitorii așezați în clopotnița Ospeniei și pe cari i-am apucat și eu, soldați de artilerie acum, trîmbițînd semnalele de pe înălțimea aceluiași vechi turn al Doamnei Elena Rareș. Ei cerură mijlocirea lui Alecu Callimachi, pentru ca să li se dea iarăși pe seamă satul vecin, al Băicenilor, de unde să-și poată lua măturătorii și reparatorii podurilor. O adunare generală, a tuturor stărilor de locuitori, „răzeși" tîrgoveți, își arătase, încă înainte de întrebarea venită de la domnie în privința tulumbelor și sacalelor, dorința de a înzestra cît se poate mai bine tîrgul cu aceste mijloace de asigurare față de cel mai mare dușman al vechilor noastre tîrguri, ce dispăreau din cînd în cînd într-o limbă de pară. Gîndul lor mergea însă și mai departe, și pentru întîia oară locuitorii unui oraș românesc, dintr-un principat sau dintr-altul simțeau nevoia de a-și avea un frumos „pliaț" central, ca în Bucovina învecinată, de a împodobi „pliațul" însuși cu un „havuz", de a înlătura „prăpastia glodurilor", care oprea adesea, primăvara și toamna, mersul obișnuit al afacerilor, prin înlocuirea lemnului din „poduri" cu piatră. Ei își mai arătau dorința de a se întemeia, din cărămidă trainică, un spital pentru cel puțin treizeci de bolnavi, ca să nu piară, ca pînă acum, bolnavi săraci, de toate „națiile", pe străzi. În sfîrșit, pentru a înlătura jafurile, legate încă și într-o astfel de epocă mai bună, cînd guverna un domn patriarhal și blînd, înconjurat de boiernași ce aveau pe buze cuvîntul de „patrie", de organizația și moravurile administrative ale noastre, — orășenii fruntași cari țineau epitropia se gîndeau la răscumpărarea Căpităniei, poliției am zice noi astăzi, de la statul nesățios pentru cei mari și cei mici ai săi. Străbunii noștri, ai botoșănenilor ce au rămas la Botoșani, sau ne-am răzletit de acolo, erau în stare să facă și „jertfiri de bani", să primească a li se „analoghisi" pe „acareturi", a li se impune proporțional pe imobile, dări neobișnuite. Pentru mai multă siguranță că banii aceștia nu vor fi luați

decît în sumă hotărîtă şi nu vor căpăta decît întrebuinţarea folositoare interesului tuturora, fiecare naţie, „creştină", eretică sau păgînă, români, armeni şi jidovi, avea voia de a împlini „analogul", cotizaţia, prin agenţii săi... naţionali, prin ceea ce erau odinioară la bresle — evreii şi armenii erau şi aici o breaslă, ca şi croitorii şi cizmarii, — „ceauşii". Un „casier" va fi pus de fiecare din cele trei „naţii", şi ei nu vor deschide casa încredinţată lor decît în puterea unui răvaş iscălit de toţi epitropii, ce-şi vor da seama de două ori pe an. Să adăugim, pentru a căpăta o idee şi mai înaltă despre aceşti tîrgoveţi moldoveni de la 1827, că leafa nu era cunoscută pentru epitrop şi casieri, cari nu erau slujbaşi şi simbriaşi, ci părinţi dezinteresaţi ai obştii.

Totuşi, dacă nu pofta de a-şi creşte veniturile, mîndria de a sta în frunte făcea pe mulţi să dorească epitropia: anume învinşii de la 1824 nu se îndurau să rămînă pe dinafară. Partidul era alcătuit din oameni ce nu erau nici negustori aşezaţi de multă vreme în Botoşani, nici vechi boieri ai Ţării de Sus, ci mai mult căftăniţi ai ultimelor vremuri de prefacere şi de parvenire şi capitalişti cari aveau şi moşii ţinute în arendă şi bani de împrumutat şi-şi asiguraseră averea şi persoana luînd protecţia austriacă, fiind de multe ori bucovineni de drept şi moldoveni de locuinţă. Ei se adunară şi alcătuiră în noembre 1827 o „ecstrucţie de închipuire a epitropiei" potrivit cu litera hrisovului şi cu „socotinţa" grupării, pe care o dădeau, firește, ca „obştească".

Proiectul e vrednic de luare aminte: el e liberal, egalitar în ceea ce priveşte „naţiile" ca şi în ceea ce priveşte stările sociale. Epitropii vor fi, nu şapte ca pînă atunci, ci opt, şi anume luaţi şi dintre evrei, ca în fericita Bucovină, unde-şi aveau „orînzile" fraţii Manoli, conducătorii partidei. Deci: doi boieri, doi negustori creştini — adică, se explică, „moldoveni şi greci" —, doi armeni şi doi „jidovi". Ei nu vor avea nici un „prezedent", deşi, în teorie, iniţiativa era să pornească tot de la boieri. Epitropii nu se vor îndeletnici decît cu amănuntele lucrurilor hotărîte în principiu, „organisite", de „adunarea obştească", mai largă decît corpul electoral de astăzi al comunei. Aceasta va fi chemată de cîte ori va fi ceva nou de statornicit, şi înaintea ei, după anul lor de slujbă, epitropii vor veni să-şi dea seamă. Casierul va fi unul, negustor, fără specificare de „naţie", ales şi răspunzător la capătul anului. El nu va da nimic, în afară

de cheltuielile zilnice, fără împuternicire de la toți epitropii. Tot în asemenea condiții i se vor da pe seamă documentele, dar din pecetea tîrgului el va primi numai jumătate, cealaltă jumătate aflîndu-se în păstrarea unui negustor armean anume ales pentru aceasta. Nici slujbași noi nu se vor putea pune fără strîngerea adunării. Iscăliturile lămuresc asupra compunerii partidului: e Anghelachi Climent mazilitul, Racliș, tot din vechea epitropie, doi Pisoschești, probabil din boierii „Pisovschi" de la începutul secolului al XVII-lea, un Herescu, rudă cu mitropolitul bucovinean, de origine boierească foarte nouă, un Petrachi Vîrnav, neam al traducătorului din franțuzește și grecește. Paharnicul Ioan Brănișteanu, poate din altă seminție decît acea cu care s-au stins mai deunăzi Brănișteníi ce aveau moșie în județul Roman, lîngă Mircești lui Vasile Alecsandri, Dimachi, rudă cu un vornic din Botoșani din veacul al XVIII-lea, boiernași ca Negruț, Cocotă, Teohari, Oatu, Popovici și negustorul Sîrghevici. „Manoleștii" puneau lucrurile la cale, ca niște oameni bogați și cu trecere, dar nu iscăleau. Proiectul era făcut poate pentru mai tîrziu, dar chiar de atunci porni către cîrmuire o plîngere împotriva epitropilor, care ar fi făcut cu banii „obștei" ceea ce făcuseră pe vremea oblăduirii oamenilor lui Anghelachi Climent. Postelnicul Iancu Cananó, fiul lui Ștefan și nepotul de fiu al Mariei Callimachi — un tînăr ce învățase la Berlin — duse jalba la vodă, și domnu-i dădu sarcina de a cerceta. Vărul său de-al treilea, Alecu Callimachi, se simți însă jignit, ca efor, și ceru ca în adevăr să se facă o cercetare, dar la ea să participe și alți doi boieri din partea locului: Brănișteanu, pe care nu-l va fi știut că s-a iscălit în jalbă, și aga Scarlat Miclescu. Ioan-Vodă încuviință aceasta, și acești trei cercetători trebuiau să înceapă ceea ce se zice astăzi „anchetă", în unire „cu cei întîi fruntași" ai orașului.

Se începuseră pe atunci stăruințele pentru înnoirea hrisovului: peșcheșul destinat domnului fu o sută cincizeci de galbeni sau un ceasornic: „care din doaî va voi a primi Măria sa". Agitația partidei de opoziție pornise chiar din apropierea sorocului de întărire a constituției orășenești. Callimachi îndrumase stăruințele prin vistierul Ghica, și la vornicul Iordachi Drăghici, mîna dreaptă a stăpînitorului, se credea că s-ar fi îndreptat, în schimb, autorii plîngerii și proiectului de reformă; ceea ce fu contestat de Iordachi,

care califică spusele lui Sîrghevici și Angelachi drept simple „floncănituri", vrednice de o grabnică și aspră probozire.

Callimachi, care se afla la moșia sa de la Stănceşti, era poftit de Ghica să vină la Iași, pentru a se înțelege împreună ce e de făcut față de lupta dușmanilor lui. El veni prin februar 1828, și hrisovul, în care se schimbase punctul de căpetenie privitor la corpul de alegători, primindu-se alegerea a cîte doi epitropi de fiecare nație, fu iscălit de domn în aceeași lună, lăsîndu-se data de ianuar însă. Alegerea, de vreme ce se amestecau acum și jidovii, dădu însă un rezultat favorabil autorilor planului de reorganizare din 1827. La 27 februar boierii din Botoșani mulțumeau pentru îndurarea domnească, cerînd, în același timp, să nu se țină în seamă „proectele înșelătoare ale nemulțămiților". Ba, mai mult, să săvîrșească o reformă în sensul invers, dînd dreptul de alegere numai la „sistima boerească de Botoșăni", care să poată vota și în lipsă, prin răvaș. După cererea lor, domnul învoi să se trimită un diac, care să vadă și ce e cu „constituția" împotriva căreia se plîngeau boierii; el casă alegerea și hotărî să se facă o alta, în toată forma, la care să ia parte și boierii, cei mai îndrituiți la conducerea afacerilor.

Peste cîteva zile, Alecu Callimachi preciza lucrurile, numind pe cei ce puseseră la cale demonstrația: Climent, „un Pisoțchi" și Manoleștii, cari ar fi lucrînd mai ales prin sudiți: evrei și armeni. Încă o dată vodă strică alegerea lui Climent, și pentru purtările lui rele din trecut. Apoi, prin porunca de la 7 mart, el osîndi aspru uneltirea eforilor răzvrătitori, aminti mîncătoriile lor din trecut și hotărî ca epitropii boieri să fie aleși din nou, și anume dintre boierii, începînd cu Alecu Callimachi, ale căror nume se însemnau în poruncă, fiind aceștia „oameni cunoscuți întru bunele cugetări". Pentru viitor, opoziția era astîmpărată, punîndu-se înaintea ochilor ce ar pîndi schimbări priveliștea puțin plăcută a „izgonirii din oraș".

Îndată după aceasta, rușii trecură Prutul. „Vechiul regim", în care-și găsise un loc unic organizația municipală a Botoșanilor, dispăru, și *Regulamentul organic* dădu alte forme vieții orașelor.»

Construirea de linii ferate, aducerea de-a dreptul a mărfurilor din străinătate dădură lovitura cea mai grea acestui nou Botoșani, din ce în ce mai mult evreiesc. Drumul cel

mare spre Apus trecu din Iași prin Pașcani spre Cernăuțul bucovinean și Lembergul Galiției. Mai tîrziu, o a doua linie — fără viitor de altfel— urmă valea Prutului, legînd Dorohoiul de Iași, fără să atingă Botoșanii. Aceștia se găsiră la capătul unei linii secundare, care nu ducea măcar pînă la Hîrlău și Tîrgu-Frumos.

O altă cauză a decăderii fu distrugerea prin convenții comerciale, nechibzuite poate, oricum nenorocite, a marelui negoț cu vitelē, bogăția de căpetenie a Moldovei de Sus. Cu agricultura de astăzi, făcută neconștiincios și sălbatic, de arendași evrei, nu se poate hrăni un oraș de 30 000 de suflete. Această poporație, pe două treimi evreiască, se înfundă deci tot mai adînc în sărăcie și degenerare.

Autorul acestor rînduri ar fi dorit totuși să încheie [1] cu cuvinte de speranță aceste pagini consacrate orașului său de naștere.

[1] Acum vreo douăzeci de ani. De atunci am găsit la primăria din Botoșani note prețioase despre oraș, care au fost publicate apoi numai în rezumat.

I

Scrisoarea lui Ştefan cel Mare după lupta de la Podul Înalt (1475)

Preastrăluoiţilor, preaputernicilor, şi de bun neam domni ai Creştinătăţii întregi, oricui i se va arăta sau i se va spune această scrisoare a noastră. Noi, Ştefan-Vodă, din mila lui Dumnezeu Domn al Ţării Moldovei, vă trimitem smerita noastră închinăciune şi vrerea de bine. Ştiţi d-voastră cum că preacrudul şi păginul Împărat al Turcilor de multă vreme umblă după pieirea Creştinătăţii întregi şi zi de zi se cugetă încă în ce chip ar putea aduce sub puterea sa şi pierde Creştinătatea. De aceea vă dăm de ştire că în Boboteaza trecută acel Împărat al Turcilor a trimis asupra noastră marea lui oştire blestemată, a Turcilor, în număr de o sută şi douăzeci de mii de oameni, şi cu dînsa avea pe cei mai de aproape şi mai mari şi mai iubiţi robi ai lui drept căpitani. Adică: Soliman, Paşă, Vizir şi beglerbeg, cu toată Curtea acelui Împărat şi cu toată Rumelia şi cu Domnul din Ţara Românească, cu toată puterea sa.

Şi Isa-beg, Ali-beg, Schender-beg, Duna-begul, Iacub-beg, Valti(?) Ulu-beg, Sarafaga-beg, domnul Sofiei, şi Ştura-beg(?) Piri-beg, Iunis Isac-beg (fiul lui Isac-beg) Vizirul, cu toţi spahiii lor, — cari erau toţi puternici şi Voievozi în oastea aceea. Cînd am văzut noi oastea cea mare, ne-am ridicat după cuviinţă cu trupul nostru şi cu armele noastre, şi le-am stat împotrivă, şi cu ajutorul lui Dumnezeu cel atotputernic am înfrînt

strașnic pe acei vrăjmași ai noștri și ai Creștinătății întregi, și i-am prăpădit, și au stătut striviți sub picioarele noastre.

Dată în Suceava, în ziua de Sf. Pavel, 25 Ianuarie 1475.

(Traducere după o formă germană a scrisorii, tipărită în ale mele *Acte și fragmente*, III[1], pp. 91-92. Originalul a fost scris în limba slavonă. În alte forme, italiene, scrisoarea urmează printr-un adaos, alcătuit de soli trimiși de Ștefan în Italia pentru ajutor.)

II

O scrisoare a lui Vlad Țepeș către regele Ungariei Matiaș Corvinul (1462)

Măria Ta Doamne. În alte scrisori ți-am fost scris cum Turcii, dușmanii cei cruzi ai Crucii lui Hristos, trimiseseră la noi solii lor cei mari ca să nu mai ținem pacea și legătura făcută între Măria Ta și noi și să nu mai serbăm nunta, ci să ne alipim numai de dînșii și să mergem la Poarta Împăratului aceluia al Turcilor, adică la Curtea lui. Iar, dacă nu ne vom lăsa de pacea și de legătura și de nunta Măriei Tale, nici Turcii nu vor ține atunci pacea cu noi. Mai trimiseseră și pe un sfetnic de frunte al Împăratului turcesc, anume Hamza-beg de Nicopol, ca să hotărîm granița la Dunăre, pentru ca, dacă acel Hamza-beg ar putea să ne aducă în vreun chip, cu șiretenii, ori pe jurămînt, ori cu alt meșteșug, la Poartă, bine, iar, de unde nu, să caute a ne prinde și a ne aduce prins. Dar, cu ajutorul lui Dumnezeu, pe cînd mergeam spre hotarul acela, am aflat despre șiretenia și vicleșugul lor, și noi am fost aceia cari am pus mîna pe acel Hamza-beg, în Ținutul și în Țara Turcească, sub o cetate ce i se zice Giurgiul: deschizînd Turcii cetatea la strigătele oamenilor noștri, cu gîndul ca să intre numai ai lor, ai noștri, amestecîndu-se cu dînșii, au intrat, și au dobîndit cetatea. Pe care am și ars-o îndată. Și am ucis pe oamenii și femeile, mari și mici, cari locuiau de la Oblucița și Novoselo, unde se varsă Dunărea în Mare, pînă la Rahova, care se află chiar lîngă Chilia, din jos, și pînă la locurile Samovit și Ghighen (Ghighiul bulgăresc), în număr de 23 884 de Turci și de Bulgari, fără cei ce au ars prin case sau ale căror capete n-au fost înfățișate dregătorilor noștri. Măria Ta să știe că deocamdată acestea le-am săvîrșit în paguba lor, a celor cari ne tot îndemnau cu stăruințele lor să lăsăm pe creștini și să ne dăm de partea lor. Deci să știi Măria Ta că am călcat pacea

cu dînşii, nu pentru vreun folos al nostru, ci pentru cinstea Măriei Tale şi a Coroanei Măriei Tale. [illegible] pentru păstrarea Creştinătăţii întregi şi pentru întărirea legii catolice. Ceea ce văzînd ei că am făcut, şi au părăsit gîlcevile şi certurile pe care le aveau pînă acum în orice parte, şi despre ţara şi Coroana Măriei Tale, şi despre alte părţi, şi şi-au aruncat toată turbarea asupră-ne. Cum se va deschide vremea, adică primăvara, au de gînd să vină duşmăneşte, cu toată puterea lor. Însă vaduri n-au, căci şi vadurile lor la Dunăre, afară de Vidin, am pus să le ardă, să le nimicească şi să le facă pustii. Pentru că pe la vadul Vidinului nu prea pot strica, ci ei ar voi să-şi aducă corăbiile de la Ţarigrad şi Ga[illegible]ole, pe Marea, în Dunăre. Deci, Măria Ta, dacă voia Măriei Tale este să ai luptă cu dînşii, atunci strînge-ţi toată ţara şi tot poporul, şi cei de pe jos şi călării, adu-i în această Ţară Românească a noastră şi binevoieşte să te baţi aice cu dînşii. Iar, dacă nu vrei să vii Măria Ta însuţi, atunci fii bun de-ţi trimite oastea întreagă în părţile ardelene ale Măriei Tale, încă de la Sf. Gheorghe. Dacă Măria Ta nu vrei să-ţi dai însă toată oastea, atunci dă numai cît ţi-e voia, măcar Ardealul şi Secuimea. Ci dacă Măria Ta voieşti să-mi dai vreun ajutor, atunci Măria [illegible] să fii bun a nu ne zăbovi, ci să ne spui cu adevărat gîndul Măriei Tale. Pe omul nostru, care aduce scrisoarea, de data aceasta să nu-l întîrzii, mă rog, Măria Ta, ci să mi-l trimiţi îndărăt, îndată şi iute. Pentru că nici cu un chip nu voim să lăsăm în drum ce am început, ci să ducem lucrul la capăt. Căci, dacă Dumnezeul cel atotputernic va asculta rugăciunile şi dorinţele creştinilor şi-şi va apleca auzul cu bunăvoinţă spre rugăciunile sărmanilor săi şi ne va da astfel de biruinţă împotriva păginilor, duşmani ai Crucii lui Hristos, va fi cea mai mare cinste şi folos şi ajutor sufletesc pentru Măria Ta şi Sfînta Coroană a Măriei Tale şi pentru toată Creştinătatea cea adevărată. Deoarece nu voim să fugim înaintea sălbăticiei lor, ci să avem, în orice chip, luptă cu dînşii. Iar dacă vom avea, ferească Dumnezeu, o izbîndă rea şi va pieri ţărişoara noastră aceasta, nici Măria Ta nu vei avea folos şi înlesnire din aşa ceva, pentru că va fi spre paguba Creştinătăţii întregi. De altminterea, să crezi ce-ţi va spune acest om al nostru, Radul Farmă, ca şi cum am grăi noi de faţă cu Măria Ta. Din cetatea—, 9 Fevruarie 1462.

(Traducere după scrisoarea latină, publicată în I. Bogdan, *Vlad Ţepeş*, pp. 78-81.)

III

Cuvîntarea lui Neagoe-Vodă, cel de-al patrulea Basarab, către fiul său mort, copilul Voievod Petru (către 1520)

O, fiul meu Petre, iată că-ți trimit coroana, surguciul și diademele, pentru că tu erai stîlparea mea cea înflorită, de care pururea se umbrea, și răcorea, ochii mei, iar acum stîlparea mea s-au uscat, și florile s-au vestejit și s-au scuturat, și ochii mei au rămas arși și pîrliți de jalea înfloririi tale. O, iubitul meu Petre! eu gîndeam și cugetam să fii Domn, și să veselești bătrînețile mele oarecînd cu tinerețile tale, și să fii biruitor pămîntului, iar acum, fiul meu, te văz zăcînd sub pămînt, ca un trup al fiestecăruia sărac. Într-o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urît. Într-o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi este milă. Într-o vreme erai bogat, iar acum ești sărac. Într-o vreme, fătul meu, te vedeam pre pămînt, iar acum te văz sub pămînt. În puțina vreme te arătași ca o floare frumoasă înaintea ochilor mei, și numaidecît te puseși sub pămînt. Eu pofteam să mă vezi tu pe mine sub pămînt, dar te văzui eu pe tine îngropat. O, fătul meu, căci nu mă acoperi mai bine pe mine pămîntul decît pe tine, și mă lăsași la bătrînețile mele! Cînd fu vremea să se odihnească de către tine, tu atunci n-ai nici o grijă de mine, ci m-ai lăsat să fie totdeauna inima mea arsă și aprinsă de jalea ta, și ochii mei să fie la bătrînețile mele tot plini de lacrimi, ziua și noaptea. O, fiul meu, mai bucuros aș fi dat traiul și zilele mele ca să fii tu viu! Eu îți găteam haine domnești ca să te îmbraci cu dînsele și să te împodobești, ca să veselești inima mea, și să usuci aceste lacrimi din ochii mei, iar acum trupul tău se dezbracă de hainele care i-am gătit, și se îmbracă în pămînt, dintru care au fost luat, după cum zice Dumnezeu: *din pămînt ești și iar în pămînt te vei întoarce*, iar sufletul tău vede alte vederi, și nu știu, dintre acele vederi ce va fi văzînd sufletul tău, milostivi-se-va Dumnezeu să-ți îmbrace sufletul tău cu mila sa? Ci mă tem ca să nu fie sufletul tău rămas cumva nesătul de fața lui Dumnezeu, pentru păcatele mele. Însă după acestea toate iată că-ți zic: Scoală, fătul meu, scoală, că au venit și oasele moașe-ta la tine, ca să se odihnească și ele lîngă tine, pentru că și ție îți este mumă ca și mie, și împreună cu dînsele am trimis podoabele tale, coroana și surguciul tău la Pandocrator, ca să se împodobească cu

dînsele, ca doar s-ar milostivi Domnul Dumnezeu spre noi, şi v-ar dărui cununiile cele ce nu vor trece niciodată. Iar diademele să se pună la veşmîntul Precistei, ca să se milostivească spre noi, şi să vă acopere sub veşmîntul ei la înfricoşata judecată, şi să vă dea viaţa cea de veci, care nu va trece niciodată.

(Iorga, *Istoria literaturii religioase*, pp. 60-61.)

IV

Scrisoarea unui boier muntean din vremea lui Neagoe Basarab (cea mai veche scrisoare românească; 1521)

Înţeleptului, de bun neam şi cinstitului şi de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăs Bengner din Braşov, multă sănătate de la Neacşul (Lupa) din Cîmpulung [1].

Aşijderea, dau ştire Domniei Tale *de* lucrul Turcilor, cum au auzit eu că Împăratul au ieşit din Sofia. şi alminterea nu e, şi se-au dus în sus spre Dunăre. *Aşijderea*, să ştii Domnia Ta că au venit un om de la Nicopo-ie, de mie mi-au spus că au văzut cu ochii lui că au trecut cele corăbii ce ştii şi Domnia Ta pre Dunăre în sus. *Aşijderea*, să ştii că bagă din toate oraşele cîte 50 de oameni, să fie în ajutor în corăbii. *Aşijderea*, să ştii cum se-au prins nişte meşteri din Ţarigrad care vor trece acele corăbii în locul cela strîmtul ce ştii şi Domnia Ta. *Aşijderea*, spui Domniei Tale de lucrul lui Mahamet-beg, cum am auzit de boiari ce sînt megiaş şi de genere-mieu Negre cum i-au dat Împăratul slobozie lui Mahamet-beg cum pre iò (=unde)-i va fi voia prin Ţara Rumânească, iară el să treacă. *Aşijderea*, să ştii Domnia Ta că are frică mare şi Băsărab de acel lotru de Mahamet-beg, mai virtos de Domniile Voastre. *Aşijderea*, spui Domniei Tale, ca mai marele mieu,— — de ce-am înţeles şi eu, eu spuiu Domniei Tale, — iară Domnia Ta eşti înţelept. Şi aceste cuvinte să ţii Domnia Ta la tine, să nu ştie oameni mulţi. Şi Domniile Voastre să vă păziţi cum ştiţi mai bine. *Şi Dumnezeu să te bucure.*

Înţeleptului şi cinstitului şi de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăş Begner din Braşov.

(Din Iorga, *Braşovul şi românii*, pp. 283-284.)

[1] Pînă aici traducem originalul slavon; alte cuvinte traduse le tipăresc în cursive.

V

O scrisoare a lui Petru Rareș către Brașoveni (25 Octombrie 1529)

Petru Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei. Înțelepților prieteni, cu adevărat iubiți nouă. Am venit aici împotriva viclenilor Măriei Sale domnului Ioan, Craiul unguresc, ca să vă supunem sub paza Măriei Sale, ceea ce, cum am văzut, voi nu vreți. Noi socotim că doar ați fi având de gînd să vă hrăniți cu pietre. Deci să știți bine: N-am venit așa pe două, trei săptămîni, ci vom sta pînă ce vă vom îndupleca și vom face ceea ce ne este voința. Și la întorsul nostru înapoi vom arde cu pară de foc această Țară a Bîrsei, și vom lăsa Ținutul gol și pustiu, și la primăvară iarăși făgăduim a veni cu războiu, și vom pune iarăși să se calce sămănăturile voastre, cînd se vor fi ridicat, pentru că iarăși un an întreg să fiți fără de hrană. Poate că voi, în nebunia și prostia voastră cea mare, credeți că, fiindcă stați între pietre, puteți și roade piatra. Dar cu acestea vă prăpădiți numai viața, și veți rămîne în deșert, pentru că noi oprim pe Secui, sub pedeapsă, să nu vă aducă, nici să vă vîndă grîu sau alt fel de hrană. Vom ține necontenit strajă în mijlocul lor. Deci vă sfătuim ca, la vederea acestei scrisori a noastre, să trimiteți fără zăbavă la noi șase oameni aleși, pentru a ne înțelege, și vă dăm credința noastră că-i vom lăsa să vie înapoi cu bună pace. Dat supt Prejmer, 25 Octombrie 1529.

Înțelepților judelui și juraților din Brașov, prietenii noștri iubiți întru adevăr.

(După *Hurmuzachi*, XV cf. și Iorga, „Îndreptări și întregiri, I, Brașovul"; din *Analele Academiei Române*, pp. 34-35.)

VI

Testamentul Domnului muntean, apoi moldovean Petru Șchiopul, scris în străinătate și pribegie la Bozen (Maiu 1594)

Io Petru Voievod, care am fost Domn în Moldova, mărturisesc cu această scrisoare a mea, întîi către cinstitul și de Dumnezeu iubitul Împărat preacreștin și către marele arhiduce Ferdinand și către toată țara Măriei Sale, și la boier și la județi, mărturisesc iarăși cu această scrisoare a mea, pe care cu mîna mea am scris-o, cum că, atunci cînd eram în

cetatea Tulln, a Împăratului preacreștin, în anul 1592, m-am îmbolnăvit și am chemat pe fata mea și pe ginerele meu și pe un nepot al meu de soră, anume Gheorghe Hatmanul, și i-am rugat să aibă grijă de fiul meu, să se îngrijească de dînsul după ce voi muri. Și le-am dat o scrisoare să fie epitropi în toate celea: întîi o hîrtie ce am dat-o fetei mele, dacă va sta la un loc cu (fratele ei) Ștefan Voievod, s-o țină pe socoteala lui și, dacă ea nu va voi să stea cu dînsul, să nu-i dea el nimica. Așijderea, mai întîi fiica mea și ginerele meu s-au dus iarăși de lîngă mine, fără voia mea: și-au scos hîrtie fără voia mea și s-au dus. Și ceea ce aveau în mîna lor, de la Doamna mea, strînși în treizeci de ani ce am stat laolaltă cu dînsa, și, pe lîngă aceasta, și 8 000 de galbeni roșii, toate le-au luat și pe toate le-au împărțit cu fratele lui; și altele mi le-au adus înapoi, însă cele mai multe au rămas în mîna lor; și eu le-am dat toată zestrea fetei mele: cinci poveri de aspri pentru o casă și pentru o grădină, afară de zestrea ei, și încă și alte 2 000 de galbeni de aur, apoi și alte 200 000 de aspri: o pereche de brățări cu giuvaiere scumpe. Acuma mărturisesc cu această hîrtie a mea ca ei să nu aibă nici o slujbă la casa mea și la copilul meu. Al doilea, și Hatmanul Gheorghe, și acela a plecat fără de voia mea, și la nevoia mea n-a stat pe lîngă mine, și s-au dus. Și, dacă va veni pe urmă și va spune că are să arăte scrisoarea mea, să nu i se țină nici într-o socoteală hîrtia nici lui, precum nici fetei mele, pentru că m-au trădat și n-au stat pe lîngă mine, sau la strîmtorarea mea, precum nu se cade să părăsească pe părintele lor în vreme de nevoie, ei pe cari îi pusesem să cîrmuiască casa mea. Ci acuma, în anul acesta 1594, copilul meu să fie vrednic a stăpîni el însuși toate cîte se întîmplă să le mai avem. Iarăși mărturisesc acuma cu adevărat că toată averea ce-am putut să am s-a cheltuit, după cum mărturisește și o însemnare a mea, unde sînt scrise toate anume; și, iarăși, dacă și am ceva astăzi, mult-puțin, ori în mîinile copilului, ori în sineturi care sînt scrise pe numele meu, acelea toate sînt ale lui Ștefan Voievod, să știți aceasta, pentru că el a fost Domn în Țara Moldovei, cînd i-a dat steagul Sultanul Murad, și a ținut Domnia cinci ani, cum știe toată lumea. Acuma mi-am pus pecetea, și-am scris această scrisoare cu mîna mea însăși; să știți aceasta.

Io Petru Voievod

(Din *Hurmuzachi*, XII; text grecesc.)

VII

O scrisoare a lui Mihai Viteazul către solii săi la Praga (1600)

Bane Mihalceo şi tu, Vistiar Stoico, dau-vă în ştire pentru omul cinstitului Împărat cel trimis la noi. Noi de toate bine pre rînd am înţeles, şi, ce poruncă ne-au trimis, noi încă am socotit cu credincioşii noştri ce sînt pre lîngă noi, şi oameni bătrîni ce sînt mai pricepuţi aicea, de ştiu de toate rîndurile, ce cum este pre într-alte ţări, şi cum a fost tocmeala mai de înainte vreme. Ce noi, cum a fost porunca Împăratului şi cum a fost scris în cărţile Măriei Lui la noi, ce ne va fi pohta, noi să dăm în ştirea Împărăţiei lui de toate—ce între aceea noi deci, ce ne-au fost pohta, am scris tot în această carte ce-am trimis la dumneavoastră. Şi-am scos şi porunca Împăratului şi făgăduiala ce ne-au fost trimis la noi, de o am trimis şi aceea la dumneavoastră. Cè veţi vedea porunca Împăratului şi făgăduiala cum ne-au scris, şi veţi vedea şi pohta noastră ce-am pohtit dc la cinstitul Împărat. Ce, de veţi fi făcut voi vreo tocmeală cu Împăratul mai înainte pînă va veni această poruncă, aceea la voi; iar voi să căutaţi pre această pohtă ce am pohtit noi. Să(—dacă) va fi bine tocmeala ce-aţi făcut într-un chip, voi să lăsaţi să fie cum aţi tocmit; iar, să vă va părea că este mai bună această tocmeală ce am trimis acum, şi pohtă ce-am pohtit, iar voi să mergeţi să grăiţi Împăratului, şi faceţi tocmeală pre această pohtă şi tocmeală ce-am trimis acum la voi.

Că, să va zice el Împăratul către voi că aţi tocmit voi şi aţi făcut tocmeală, iar voi aveţi cuvînt a-i dare răspuns de veţi zice: adevăr făcut-am tocmeală, dumneata ai trimis credinciosul Măriei Tale de credinţă şi cu această poruncă şi făgăduială a Împărăţiei Tale, iar dumnealui au socotit pre porunca Măriei Tale, şi ne-au scris să grăim Măriei Tale ce e pohta Domniei Lui.

Ci tocmiţi pre această poruncă şi pohtă ce pohtim noi, să nu veţi fi tocmit voi altă tocmeală mai bună. Şi nevoiţi de pripiţi cum mai curînd, că este vremea aproape acuma, cum vedeţi şi dumneavoastră şi cum ştiţi şi rîndul cum este încoace. Şi, în vreme ce veţi tocmi pre această tocmeală, voi cum mai curînd de olac să-mi trimiteţi omul, cu carte de olac, să-mi daţi în ştire Domniei Mele. Şi am dat învăţătură

şi lui Pandazi Logofăt: ce vă spune şi din gură, aceea vă dau în ştire. *Şi fiţi sănătoşi.* Amin.

Scris Ghenarie 26 de zile, 1600.

(După Iorga, „Documente privitoare la Petru Şchiopul şi la Mihai Viteazul", în *Analele Academiei Române*, XX, p. 476.)

VIII

Testamentul lui Radu-Vodă Şerban (1620)

În numele Tatălui şi al Fiului şi al Duhului Sfînt, sfintei şi neîmpărţitei Troiţe, amin. Eu Radul Voievod, nepotul lui Basarabu Voievod, carele am fost Domn Ţării Rumâneşti, dau a şti tuturor cu această carte a mea şi mărturisesc şi las cum, la vremea de apoi a mîne-mea, Dumnezeu o ierte, Doamnei Mariei, au lăsat, cu gura dumniaiei, toate moşiile, cîte sînt dinspre partea dumniaiei şi dinspre a părinţilor dumniaiei, nepoată-sa şi fetei noastre Ancăi, iar, după moartea sa, de ne-ar dărui Dumnezeu nouă şi altă fată de cununie dreaptă, ca să fie pre toate aceste mai sus zise surori amîndouă. Deci, tîmplîndu-mi-se şi mie a intrare pre calea a toată lumea şi-a trecerea din această viaţă în ceialaltă, nu am vrut să trec porunca mai sus zis părintelui meu, — că nici mi s-a căzut din cuvîntul dumniaiei a ieşi. Las şi eu ca pre acele zise mai sus moşii, Anca şi Elina, carea în vreme de bătrîneţe ne-au dăruit Dumnezeu din cununie dreaptă, ca să fie amîndouă surori. Însă cu această tocmeală, că, pînă unde va fi Doamnă-mea şi soţ al meu Doamna Elina vie, să le biruiască ea şi să se hrănească dintre aceste moşii, iar, după moartea Doamnei mele, să fie cum a lăsat mumă-mea, Dumnezeu o ierte, şi cum am lăsat şi eu. Şi aşa tocmesc şi las cu blestem ca această tocmeală să fie neschimbătoare, carea o am întărit cu pecetea mea. Iar cine o va strica această tocmeală, să fie blestemat de 318 *părinţi*, şi să lăcuiască cu Iuda şi cu Arie. Şi mărturii încă am pus cesti mai jos scrişi: Dionisie Paliolog, Mitropolitul de la Tîrnov, şi jupînul Ţejar Gal din Beciu, şi jupînul Regheni Ianăş din Sibii, şi jupînul Rorăr doctorul din Beci, şi Dragomir Postelnicul, şi Raduţ Postelnicul, şi Seman Postelnicul. Scris în Beciu, *luna* Fevruarie în 28 de zile, *anul 7128, iar de la Naşterea Domnului nostru Isus Hristos 1620.*

(Din Iorga, „Socotelele Sibiului", în *Analele Academiei Române*, XX, pp. 20-21.)

IX

Testamentul mamei lui Mihai Viteazul (8 Novembre 1602)

În numele Tatălui şi al Fiului şi al Duhului Sfînt. Amin. Eu roaba Domnului Isus Hristos, călugăriţă Teofana, muma răposatului Mihail Voievoda din Ţara Românească, vieţuit-am viaţa aceştii lumi deşartă, cum zice şi *preaînţeleptul* Solomon, deşarta deşartelor şi de toată deşartă şi înşelătoare şi furătoare de suflete, şi am petrecut lumeşte destul în tot chipul în viaţa mea, pînă ajunş şi la neputinţa bătrîneţilor mele şi la slăbiciunea mea, în sfînta mănăstire în Cozia, la lăcuit[ul] *sfintei* Troiţe şi la răpausul răposatului Mircei Voievoda, şi trăiiu de ajuns de luaiu şi sfîntul cin călugărea, derept plîngerea păcatelor mele. Aciiş mă ajunse şi vestea de sfîrşirea zilelor drag fiului meu Mihail Voievod şi de sărăcia Doamnă-sa şi a coconilor Domniei lui prin ţările străine. Fuiu de plîngere şi de suspine ziua şi noaptea. Dup-aceaia cu vrearea şi cu ajutorul Domnului din cer şi cu rugăciunea cinstiţilor părinţi în zi şi noapte, şi plîngerea mea şi suspinele sărăciei lor de ţările străine, doară Sfinţia Lui din naltul Cerului au auzit, şi s-au milostivit de i-au scos din ţările străine în ţara de moştenire, şi mai vîrtos au cugetat la sfînta mănăstire în Cozia, pentru bătrîna şi jalnica lor maică. Şi, dacă se adunară unii cu alţi, mare plîngere şi suspine fu întru ei, de jalea fiu-său Mihail-Vodă, şi pentru patima lor ce-au păţit prin ţările străine Doamna Stanca şi fiu-său Ion Nicola-Vodă şi fie-sa Doamna Florica. Fu după aceea întrebare întru ele, cine cum au petrecut. Grăi Doamna Stanca: „cum am păţit noi, maică, să nu pată nime de ruda noastră. Dară Molitva Ta, maică, cum ai petrecut?“ Maica zise: „cu mult foc, de moartea fiu-meu şi de jalea Domniilor voastre . . .“

(Urmează o danie căre mănăstirea Cozia, unde a fost îngrijită bine bătrîna; Onciul, în *Convorbiri literare*, an. 1901, pp. 716-717.)

X

Scrisoarea boierilor lui Radu Şerban pribeag către Domnul lor (1614)

Preamilostive Doamne, să fii dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului nostru cela milostivul. Pentru care lucruri ştii dumneata, cînd ne-am despărţit de dumneata, în ce credinţă ne-ai lăsat, în aceea sînt[em] şi

pînă acum, şi de cîteva ori am trimis de am dat în ştire dumitale, şi cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc (Radu Mihnea). Şi dumneata pînă acum nici un lucru adeverit nu ni trimiţi, ce numai nădejde. Ce noi într-această nădejde cădem la lucruri foarte grele. Că întîi în ţara noastră acum strigă hogea, că-şi ţine acest Domn fraţii şi surorile în casă cu el şi sînt Turci. Şi robii carii au scăpat de prin catarge şi de printr-alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în ţară, el îi dă Turcilor, şi alte multe nevoi, care nu le-am scris. Acum înţelegem că are Turcul gînd să puie în ţara noastră Paşă, aşijderea şi în ţările ce sînt vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la aceia să rămîie în ţara noastră Paşă şi mănăstirile şi bisericile noastre să fie meceturi Turcilor şi coconii noştri să-i facă ieniceri şi fetele noastre să le ia Turcii lor muieri, cum fac într-alte ţări ce sînt supuse lor, deci noi, din zilele lui Mihai-Vodă, de cînd ne-am supus şi ne-am jurat creştinilor, pentru aceea ne-am jurat şi ne-am supus noi sub Împăratul creştinesc, ca să nu cădem noi la un lucru ca acesta. Drept aceea am tărpit noi mari cheltuiele şi robii şi arsuri şi sînge vărsat pentru creştini, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm, au dumneata nu faci ştire Împăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata că nu faci în ştire Împăratului să ne caute la nevoile noastre, Dumnezeu îţi va fi platnic, cum te-ai jurat cu noi. Ce trebuieşte dumneata plecat şi cu lacrămi de la noi să aduci aminte Împăratului nostru. Noi că, măcar să (=dacă) n'am fi noi avut nici o tocmeală cu creştinii, şi acum a[m] striga mila Împărăţiei Sale, încă s'ar cădea să ne caute, fiind noi creştini — ca să nu rămînem păgîni. Căci inima noastră nu se poate suferi cu păgînii. Căci şi an, cînd am venit cu Turcii asupra lui Bătur (Báthory, Gabriel), şi atunce numai ce aşteptam să auzim de dumneata şi de ceva oaste creştinească, noi ne grijisem ca să fim vrăjmaşii lor cei mai mari, cum am făcut ştire dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în ştire Împărăţiei Sale, că acum este vreme bună, şi sîntem toţi gata a sluji Împărăţiei Sale, şi dumitale, cum ver*i* înţelege dumneata şi de la Logofătul Oancea. Măcar să (=de) nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dac-a venit sluga Logofătului, toate pe rînd i-am făcut în ştire cu omul nostru, cum stau lucrurile de încoace. Care nu sîntem noi îndoiţi că nu vor veni în ştire dumitale. Ce ne rugăm să fie cu taină acest lucru. Că, de s-ar înţelege, toţi ne-am pierde

capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. *Scris April, 29 de zile.*

† Noi, toți boierii din țară, și de la slujitori, plecat ne închinăm dumitale.

(Iorga, în *Convorbiri literare*, an. 1900, pp. 272-273.)

XI

Scrisoarea lui Gheorghe Ștefan către principele ardelean Gheorghe Rákóczi al II-lea (1657)

† Luminate și cinstite Craiu și nouă de bine făcător, milostivul Dumnezeu să te cruțe pre Măria Ta cu bună pace și sănătate, împreună cu tot binele, întru mulți ani.

Cinstita cartea Măriei Tale dintru mîna acestui poșt al Măriei Tale cu cinste o am primit, ș-am cetit cu drag, ș-am dat laudă milostivului Dumnezeu, înțelegînd de bună sănătatea Măriei Tale. De cîte ne scrii Măria Ta, pre amăruntul înțeles-am. Pentru rîndul Tătarilor, adevărat este cum zici Măria Ta. Iară pentru acela lucru — precum am și mai scris Măriei Tale că ei ni sînt păgîni sintce [=pentru că] ei, unde iau astăzi un ban, mîne cer zece bani —, așa și acolea ei are vrea a îngloti obiceaiu. Iar avem nădejde pre Dumnezeu, după răspunsul ce le-ai răspuns Măria Ta, să întoarcă obrazul într-alt chip, să mai lase dintr-a lor. Or vedea și ei că sînt și alți oameni, că ei, unde li sluji norocul în Țara Leșească, după cum a fost voia lui Dumnedzeu, ei socotesc că or supune toată lumea și gîndesc că alții în lume nu-s oameni, ce-s numai ei oameni. Iară Măria Ta foarte ai răspuns bine, să cunoască că nu-i lumea numai cu dînșii. Iară pentru Ciogolea, pentr-aceea și noi am socotit că el se are în prieteșug cu dînșii; ce oarece din lucrul lor, tot va adeveri Ciogolea. Pentru rîndul lucrului de spre Țarigrad, de pomenirea maziliei, semnezi Măria Ta cum să fie sănătatea și să fim într-un bun gînd, și cuvîntului nostru să-i fim marturi, și jurămîntului să-i fim plinitori. Pentru datorie, să plinim și să nu purtăm pre Măria Ta cu cuvinte, căci este Măriei Tale cu scandală. De care lucru mă mir ce oiu mai zice cătră Măria Ta, neavînd credință eu cătră Măria Ta. Iară, să nu hiu creștin, ce să hiu Jidov, și de legea mea să hiu scăpat, și la ziua cea de săvîrșit, unde ni este a răspunde toți, cinești după lucrul său, și n-a hi fățărie, acolo să him cu Iuda cel vînzător Domnului să, carele știm că locul va fi cu cei mulți răi, și să nu ne

aflăm la locul cel cu bune răspunsuri, și să nu auzim blagoslovenia lui Dumnezeu, carea toți creștinii spre-acea nădăjduiesc să o audză și să o vază, de nu mi-i atîta inimă rea cît nu pociu nice odihni, nice a mînca cu folos; și, de aș avea prilej, și n-aș plăti de istov a Măriei Tale datorie, cît mai de sîrg, ca să nu hiu auzit atîta ponos de la Măria Ta, carele nice la o sănătate nu mă aduce! Că, de aș avea zece bani în casa mea, trimite-i-aș și aceia tot spre istov de datoria aceea; carea doar Măria Ta socotești că eu din cîinia mea și din fără-de-omenia mea pestesc și întîrziez Măriei Tale, de nu plătesc. Eu, necum spre ce aș mai arăta cătră Măria Ta cu alt jurămînt ceva, ce, cum arătăm mai sus, tot așa zicem; ce nevoia noastră vedem că nu se crede înaintea Măriei Tale. Ce doar n-am hi nice noi cu obraz de marmure sau de hier, — că pre un hier sau pre un marmure cu atîta gloată de atinsături s-are hi sfredelit, dară inima noastră în ce chip n-are hi vătămată de atîta ponos? Ce numai pentru mare nevoie și lipsă ce ni este, și la Măria Ta n-avem credință — pentru aceia sîntem obiduiți; iară obrazul mieu s-a făcut mai gros decît pămîntul de atîta supărare. Ce, preste scurtă vreme, tot om nevoi și om face cum om putea, și om plăti și Măriei Tale. Pare-ni că dintru cuvînt ce-am avut la Măria Ta și într-alte părți, unde ni-am dat cuv,ntul. nuni-am scăpat. Iară, numai de este ponosul Măriei Tale și ne afli Măria Ta scăpați din cuvînt, numai pentru acești bani, socotește-ne Măria Ta nevoia și greul, căce n-avem — că n-am hi nice noi bucuroși a hi în toate zilele înfruntați și preobrăziți că ni s-a făcut greu la inimă; ce n-avem ce face, pentru multă nevoie. Iară volnic ești Măria Ta a zice cum a hi voia Măriei Tale, că ni ești Măria Ta mai ales. Ce pentru nevoie caută-ni a auzi toate.

Pentru rîndul dușmanului, scrisu-ni-au și boiarii noștri; iară pentr-acela lucru să știi Măria Ta că, pînă nu se va surupa, nu va putea hi odihnă nouă. Ce iată cum îmblă lucrul lui [1]: acmù ni se pare oborîrea lui, mai apoi iară se scoală. Ce și lăsat-am de n-am vrut să mai facem cheltuială după cel rînd dintîi. Acmù iarăși vedem că Turcii au început a îndemna spre acel lucru, precum știi Măria Ta. Deci și noi am dat învățătură boiarilor noștri, de vreme ce veți vedea că vine lucru, să se facă acea treabă de istov, să nu hie amăgituri, ce, numai dacă or vedea treaba istovită, atuncea,

[1] Lui Vasile Lupu.

pentru banii ce s-au juruit, să facă cum or putea, să ia cu camătă, să se plătească de asupra țării; că bani să trimitem nu avem. Pentru cei vo[i]nici de carii a cercetat Radu aslîu, unul a fost mărs cu boiarii acolo la Măria Ta, iară unul a fost aicea; ce cu dreptul am fost scris Măriei Tale pentru să nu se îndoiască și alții. Pentru rîndul calului, zici Măria Ta că nu poftești Măria Ta acel giugan, ce poftești unui alb carele au spus Măriei Tale Voina că au fost stînd al doile cal, și-ncă să fie zis că-ntr-un rînd au mărs în grajd și l-au văzut, iară al doilea rînd l-au fost ascuns. Ce, să nu hiu creștin, ce să hiu proclet de am dat în lături vr-unul din cai, iară așa cum zice, „Căpitan-Pașa", nu am: am un cal, „Cadîr-Aga", alb, carele încă la Suceavă mi l-au dăruit, — carele Măria Ta ar ști. Și eu zău numai doi cai am avut acmù, de încălecam eu pre dînșii: acel alb, „Cadîr-Aga", și cel sur-alb, moldovenesc, de la Comisul, ce l-am trimis Măriei Tale. Ce acmù numai cu acesta am rămas de treaba mea: am cai cîțiva în grajd, ce numai nu mi-s de treaba mea.

Gheorghe Ștefan-Vodă

(Din Iorga, *Studii și documente*, IV, pp. 51-54.)

XII

O scrisoare a lui Vasile Lupu (1654)

† Io Vasile Voievod scriem la fratele nostru, la Gheorghie ce a fost Hatman, multă sănătate. Alta, de vei vrea să (în)trebi de noi, cu ajutorul lui Dumnezeu ne aflăm cu sănătate și în pace. Venit-am și noi cărăm *(sic)* în Țarigrad, în 11 zile a lui Iunie, și, cu ajutorul lui Dumnezeu și cu ruga Precistei, Măria Sa Vezirul foarte ne-au primit cu bine, și a doua zi ne-au împreunat cu cinstitul Împărat. Și ne-au zis cinstitul Împărat să ședem aice la Șepte-Turnuri, unde se cheamă, și ședem acum. Iară cu mila lui Dumnezeu de la toți pretinii avem socotință *(criptograme)*. Dar să nu faci voie rea, c-am grăit cu capichehaialele Măriei Sale Craiului și cu dumnealui Elți-Hasan-Pașa și cu dumnealui Dzulficar-Aga, carele este dragomanul Măriei Sale Craiului, ca să scrie cărți la Măria Sa Craiu, pentru dumneata, și am scris și eu la Măria Sa Craiu, ca să te slobozească, că nu ești nice-un vinovat: deci pare că Măria Sa Craiu te va slobozi. Dece vin în Țara Muntenească, la dumnealui

la Constantin-Vodă, că dumnealui ni este ca un fiu: dece, de acolo vei veni cu oameni de-a dumisale aice în Ţarigradu. Dece Dumnezeu este bun. Ţi-aş scrie de altele ce s-au lucrat; ce ştiu că le vei şti. Ce n-am ce-ţi scrie; numai Măria Sa Hanul a trimis pre un Agă cu noi aice la Împărăţie, şi a scris foarte bine pentru noi. Dece avem nădejde de pre mila lui Dumnezeu să nu ne lase de tot, ce să-şi aducă aminte de noi. Atîta scriu, şi Dumnezeu să te scoaţă iară, să ne vedem unul cu altul, căce pentru păcatele noastre ne-a certat Dumnezeu. Dece numai să-i mulţămim şi să ne rugăm Sfinţiei Sale, — că nu ne va lăsa. Şi hii sănătos. Scris din Ţarigrad, Iunie 20 zile.

Io Vasilie Voievoda

La iubit fratele nostru Gheorghe, ce a fost Hatman, să se dea cu cinste, întru mînile dumisale.

(Din Iorga, *Studii şi documente.*, V, pp. 30-31, nr. XL.)

XIII

O scrisoare a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu (1712)

Io Costandin Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Ţării Româneşti.

Boiarului Domniei Mele Costandin Buzescu, sănătate. Cartea ce ai trimis au venit, şi, ce scrii, am înţeles. Pentru bir ce ne scrii, că-ţi este cu greu, şi te rogi să te mai uşurăm cevaşi, de aceasta ni se pare că pe aceşti douăzeci de galbeni eşti cu nepotu-tău Costandin. Însă, de se va putea, tot te vom mai uşura. Pentru neşte Ţigani de la Mihai Postelnicul Corbeanul, ce scrii, am înţeles. De care lucru dumneata zici că sînt ai dumitale, Mihai Postelnicul zice să sînt ai lui. Ce noi prin scrisori, nefiind de faţă, nu putem isprăvi; făr decît, dînd Dumnezeu să te mai scoli cevaşi, vei veni într-acoace, şi-ţi vei isprăvi. Ce, de vor fi ai dumitale, ţi-i vei lua, iar de vor fi ai lui, şi-i va ţinea. Numai ne pare rău de dumneata căci ne scrii că eşti tot slab şi neputincios. Ci, dînd Dumnezeu să te mai scoli cevaşi, să cam vii într-acoace, — că n-ai venit de mult. Aceasta, şi fii sănătos. *Maiu, 11 zile, anul 7220 (1712).*

Boiarului Domniei Mele Costandin Buzescul, cu sănătate să se dea.

(Iorga, *Studii şi documente*, V, p.311, nr. 73; cu facsimile.)

ADAOSURI

Cartea tipărindu-se în parte fără supravegherea autorului, numai aici, în adaosuri, se poate vorbi despre ce au scos la iveală cercetările mai noi.

I. MORMINTELE DOMNILOR NOŞTRI

P.27. D. Virgil Drăghiceanu a găsit în Biserica Domnească de la Argeş, la o adîncime nu aşa de mare, un întreg şir de morminte domneşti, cuprinzînd împreună cu rămăşiţele celor îngropaţi şi podoabele cu care fuseseră puşi în pămînt: diademe fărîmiţate, inele de aur cu pietre scumpe, brăţări frumoase, pe lîngă cîte un fragment din piatra mormîntală — nume cu cîteva slove chirilice, care par să dea numele unui Voislav. În dreapta, înaintea catapetesmei, s-a descoperit, într-un sicriu de piatră fără inscripţie, scheletul întreg al unui voievod, purtînd o uşoară cununiţă pe cap, iar pe trup veşminte de mătase roşie încheiate cu nasturi de aur, puţine flori de crin ca în stema munteană; la mijloc e încins cu un brîu pe care-l închide o pafta de aur, în triptic, de o superioară execuţie artistică, probabil franceză. E desigur mormîntul lui Basarab. În biserica împodobită cu splendide fresce, o însemnare pe tencuială arată că el a murit la 1352, în Cîmpulung, de unde, astfel, i s-au adus aici oasele.

P. 29, nr. 8. Istoricul Balcanilor, Jireček, a arătat că Prasnaglava, porecla slavonă a lui Radu, înseamnă „capgol", „prost", „simplex".

P. 29, nr. 10. Un Basarab, poate deosebit de ceilalți, a stăpînit la munteni în vremea tulbure de după uciderea lui Vlad Dracul.

P. 30, nr. 17. Atît capul lui Radu, fărîmat de barbaria curioșilor pe vremea ocupației germane, cît și al urmașului său Mihai Viteazul au fost așezate la 1920 în splendide morminte noi de marmură, cu inscripții moderne, care le comemorează faptele.

P. 34, nr. 32. Petru, fiul lui Mircea Ciobanul și al Chiajnei, muri în exil, poate la Alep în Siria. Un poem grecesc din vremea lui pomenește această pieire a lui în cea dintîi tinerețe.

Petru Șchiopul, din Moldova, e altul — fiu al lui Mircea, fiul lui Mihnea.

P. 34, nr. 33. Și un fiu, Vlad, al lui Alexandru e înmormîntat în aceeași biserică, sub o lespede ștearsă, cu flori de brocart între litere slavone de duct venețian.

P. 35, nr. 39. V. observația de la nr. 17. Pe la 1840 s-a pretins de niște ardeleni că s-ar ti găsit trupul descăpățînat al lui Mihai. În *Istoria Românilor* Eliad Rădulescu are o notă despre această pretinsă descoperire.

P. 36, nr. 40. Trupul lui Petrașcu fu adus de la Raab, pentru a fi înmormîntat, împreună cu al socrului său, Radu Șerban, în mănăstirea Comana.

P. 40, nr. 53. Duca era din Grecia, nu din Albania.

P. 41, nr. 55. E duioasă povestea de rătăcire a oaselor bătrînului Brîncoveanu. Doamna Marica, nepoata de fiu a lui Antonie-Vodă din Popești, a luat rămășițele soțului ei și le-a adus, sub Ioan-Vodă Mavrocordat, la București, unde le-a făcut loc în biserica Sf. Gheorghe Nou, a Patriarhiei de Ierusalim. Piatra de mormînt, lîngă a Mavrocordatului, poartă un cadru asemenea, cu emblemele domniei dar nici o inscripție nu arată cine este acela care, în sfîrșit se odihnește acolo. Numai pe o mare și preafrumoasă candelă de argint care, veșnic aprinsă, atîrnă, de două sute de ani, acolo, doamna a făcut să se însemne cine este cel asupra căruia privegheză lumina nestinsă.

Mănăstirea din Chalke, dăruită cu un venit de la noi încă de Șerban-Vodă Cantacuzino, primise și de la Brîncoveanu însuși, care nu putea să ghicească astrucarea trupului său în aceste locuri depărtate, întărirea acestor danii.

P. 42. *Domnii moldoveni*, nr. 1. Forma, veche, a biserici

din Rădăuți nu ne poate face să credem că încă de la început ar fi fost zidită din piatră.

P. 42, nr. 3. Din ce în ce mai îndoielnică ne apare „domnia", de tradiție numai lituană, a lui Iorg Coriiatovici (Koryatowicz).

P. 42, nr. 4. Un Costea Voievod apare încă în pomelnicul de la Bistrița. Să fie el soțul Margaretei-Mușata?

P. 42, nr. 6. Margareta, care se admitea a fi de Losoncz, fiica Voievodului Ardealului, nu e adeverită decît prin această inscripție, raportată în veacul al XVII-lea, de Bandini, vizitator apostolic în Moldova. Mă întreb dacă nu e o confuzie cu Margareta-Mușata.

P. 44, nr. 14. Sculptorul mormintelor făcute de Ștefan cel Mare, desigur un ceh.

P. 47, nr. 22. Piatra de mormînt a lui Pahomia, fost Alexandru-Vodă Lăpușneanu, nu mai există la Slatina.

P. 48, nr. 27. Cum am spus și la nr. 32, din *Domnii munteni*, Petru Șchiopul nu e fiul lui Mircea Ciobanul și al Chiajnei.

P. 49, nr. 30. Un raport de nunțiu papal arată că Aron-Vodă a fost îngropat la Bălgrad (Alba-Iulia), în biserica pe care a înnoit-o Mihai Viteazul.

P. 52, nr. 41. Inelul, astăzi la Academia Română, ca și al Doamnei Tudosca, e al lui Ioan, fiul cel mai mare al lui Vasile-Vodă.

P. 53, nr. 43. În adevăr, fratele negustor al lui Duca-Vodă e îngropat la Cetățuia: despre el vorbește Neculcea în adaosurile lui.

P. 59, nr. 11. Solii sîrbi veniți la Marele-Vizir în Șumla găsită lîngă cortul acestuia trupul însîngerat al lui Panaiot Moruzi.

P. 59, nr. 14. Cu prilejul pribegiei românești în Rusia la 1917 s-a găsit piatra de mormînt, cu date greșite, a lui Manole Ruset. D. D. Munteanu-Rîmnic mi-a vorbit de mormîntul lui Alexandru Mavrocordat Fugarul la Chișinău.

P. 60, nr. 3. Ruginoasa e astăzi, întrucît nu s-a împărțit la țărani, închinată spitalului de copii care a fost așezat în palatul lui Cuza-Vodă. Doamna Elena, care-și gătise mormîntul la Bistrița din Neamț, e înmormîntată în moșia părintească a Ruseteștilor, Soleștii din Vaslui.

P. 63. Calinichia, mama lui Mircea, care poartă numele unui Comnen semislavizat de la Avlona, pare să fie

deci din neamul mlădițelor împărătești bizantine așezate pe acest țărm de Adriatică.

Pp. 64-65. O a treia fiică a Clarei, numită, probabil, Elisabeta, luă pe Vladislav de Oppeln, prinț silezian din familia Piaștilor și palatin al Ungariei, cu care a avut o fiică. Fusese îngropată în vechea biserică de la Oradea-Mare.

Soția lui Lațcu-Vodă pare, mai curînd, a fi fost o cneghină ruteană din Galiția vecină.

Pentru posibilitatea unei căsătorii a Margaretei-Muşata cu „Costea Voievod" din pomelnicul de la Bistrița, v. mai sus p. 273.

P. 66. Nu e imposibil, cum am spus, ca Margareta să fie aceeași cu cea îngropată la Baia.

P. 68, alineatul 1. Chiajna, „Maria zisă Cneajna", fiica lui Ștefan cel Mare, se mărită cu Teodor Sanguszko, prinț lituan, senior de Vișnița (de unde Wiszniewiecki).

P. 70, alineatul 3, a se înlătura confuzia lui Petru Munteanul cu Petru Șchiopul din Moldova.

P. 71, nota, r. 1 de jos: „nu-i e tată".

P. 77. Chipul Doamnei Tudosca e cunoscut printr-o planșă făcută în Polonia și prin splendida tapițerie păstrată azi în Palatul metropolitan din Iași, lîngă aceea care înfățișează pe fiul ei Ioan.

P. 78, alineatul 3. Mama lui Constantin Basarab era soția unui preot.

P. 86, alineatul 2. Chipul lui Mircea se află întocmai și la Argeș. În Biserica Domnească de la Cîmpulung se văd, refăcuți în veacul al XIX-lea, domnii munteni cei vechi. La Argeș, în biserica mormintelor, se vede la intrare Basarab în costum bizantin, iar pe un stîlp în interior, un domn în port apusean, de „cavaler". Piatra luată din această biserică pentru a fi dusă la muzeu prezintă pe un ostaș cu cușmă și cu plete lungi, avînd un veșmînt mai curînd apusean. D. Virgil Drăghiceanu a găsit apoi într-o bisericuță ruinată de la Poienari două chipuri domnești, unul cu o mare barbă albă: ar fi Basarab și unul din urmașii săi.

P. 87. S-a găsit mai de curînd pe un patrafir păstrat la o mănăstire din Rusia chipul lui Alexandru cel Bun, precum și al doamnei lui, greaca, poate genoveza din Levant, Marina. El are pălăria cezarilor bizantini, plete lungi, barba din icoanele Mîntuitorului, haină lungă cu mîneci largi; papucii sînt cei îndătinați la Constantinopol. Doamna, cu

o pălăriuță, poartă costumul împărăteselor. Nu cunoaștem culorile.

Pp. 88-89. Chipul lui Țepeș e dat tot așa de desenele contemporane care împodobesc amănuntitul act de acuzație alcătuit în formă de broșură, de sași, contra lui.

P. 92. Căciula lui Mihai Viteazul o are și Ioan, fiul lui Vasile Lupu, în tapiseria de la Iași.

Pp. 93-94. În portretele, atît de asemănătoare, ale lui Gheorghe Ștefan și Constantin Basarab se vede îmbrăcămintea de război arătată aici și coiful cu pene de struț.

P. 105. Ceva din viața bucureșteană pe la 1570, cu palatul domnesc împodobit cu oarecare lux, cu eticheta bizantină strictă în fața domnului, cu mesele la care boierii beau întîi „în sănătatea lui Dumnezeu" se poate culege și din revelațiile ziarului de călătorie al lui Lescaloppier, în *Revue des études diplomatiques* pe 1921. V. cartea mea *Istoria românilor prin călători*, II.

Pp. 126-127. Frații Mahieux își purtară circul pe la Iași și București în 1792—1793.

P. 129. Speranțele de atunci, despre o boierime întoarsă la bunele ei rosturi de la țară, nu s-au adeverit, și rezultatul a fost exproprierea.

P. 132. Numele de „Vlașca" se explică mai bine prin aceea că pe vremea Comnenilor bizantini, în veacul al XI-lea, se alcătuise la Dunăre, cu capitala în Drîstor-Silistra, un întîi stat românesc de limbă slavonă în oficialitatea sa scrisă, stat care se întindea și pe malul stîng al Dunării. „Bez Vlașca și Teleormanul" (Deli-Orman înseamnă, la noi ca și în Bulgaria, „Codru Mare") din actele vechiului nostru regim arată neted o situație deosebită a acestor două ținuturi.

P. 134, alineatul 4. „Radu Banul" e, de fapt, un pribeag din Balcani.

P. 137 și urm. Întregirea călătoriilor în țările noastre se află în cele două volume ale cărții mele *Istoria românilor prin călători*.

P. 141. S-a dovedit că Hope n-a făcut decît să redacteze notele unui luptător grec contemporan.

P. 142. Costachi Conachi, vărul poetului, a făcut studii la Viena.

P. 151. Pentru mormintele din Biserica Domnească de la Argeș v. mai sus, p. 271.

Pentru toate aceste lucruri, ştiri mai complete şi adesea noi în cartea mea *L'art roumain*, care apare la de Boccard în Paris. Tismana de azi rezultă din tăierea în parte, şi pe lături, a zidirii primitive.

P. 159. Reparaţia de la Baia n-a schimbat esenţial clădirea.

P. 166. Azi nu mai cred că de la colonizarea *oficială* singură a Daciei vine neamul nostru, ci admit o colonizare *populară*, mult mai veche şi mai importantă. În ea însă n-au putut fi creştini.

P. 181 şi urm. Latinitatea românilor, sprijinită pe ipoteza arătată mai sus, capătă azi un sens mai serios şi mai adînc. Şi anume elemente celtice în vechea nomenclatură geografică a ţinuturilor dunărene ne leagă de Franţa. Aceste idei, ieşite din cercetări obiective şi din comparaţii mai întinse în stările de lucruri de aiurea, nu ne aduc să judecăm altfel *compromiterea* „ideii latine" printr-o sentimentalitate nesinceră şi prin imitaţii care ating dreptul nostru la o dezvoltare culturală proprie, în care influenţele popoarelor înrudite n-au decît misiunea de a varia şi de a înnobila fondul propriu.

P. 191. Mehedinţi înseamnă: atîrnători de cetatea Mehadiei (cf. Dunărinţ, de la Dunăre, Gataianţ, Rîmneanţ)

Cuprins

Introducere de Andrei Pippidi 5

VOLUMUL I 23

Prefață de N. Iorga 25

Mormintele domnilor noștri 27

Doamnele române 61

Despre îmbrăcăminte și locuință 82

Viața socială a trecutului 101

Românii în străinătate și străinii în țările românești .. 128

VOLUMUL AL II-LEA 145

Prefață de N. Iorga 147

Vechiul meșteșug de clădire al românilor. Bisericile și .. mănăstirile lor 149

Ideile conducătoare din viața poporului românesc 171

Dezvoltarea hotarului Țării Românești și Moldovei .. 190

Viața sufletească a poporului român 203

Rostul boierimii noastre 219

Farmacia în țările române 232

Un oraș românesc: Botoșanii 237

Alegere de acte contemporane 256

Adaosuri 271

Intreprinderea poligrafică "ROMCART" S.A.
București — România

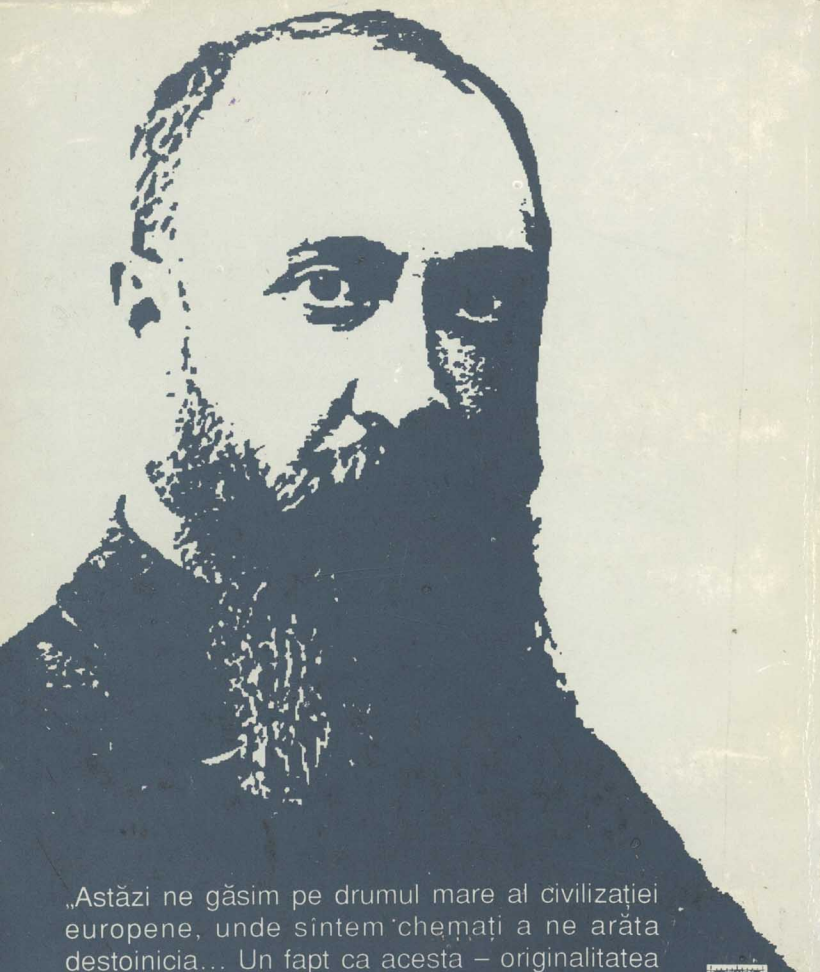

„Astăzi ne găsim pe drumul mare al civilizației europene, unde sîntem chemați a ne arăta destoinicia... Un fapt ca acesta – originalitatea sufletului românesc – trebuie să facă parte din simțirea neamului. Oricine trebuie să se pătrundă de dînsa, pentru ca puterile tuturora să fie crescute prin această înălțătoare conștiință."

LEI 250

ISBN 973-28-0200-6

HUMANITAS